

33.3 (2 Рос-Кара) 6
К21

Кара: 4444-1

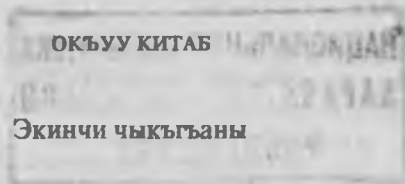
Къарачай литература

КЪАРАЛАНЫ А. И., БОРЛАКЪЛАНЫ Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

10
класс

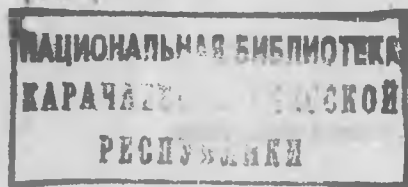

Къарачай-Черкес республиканы окъуу бла
баш школну хакъындан Министерствосу бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК, 1995

Художник М. Р. Хахандуков.

Кара. 4444-А

К 4306020000 33—95
9П1 (03)—95

ISBN 5—7289—0098—4

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1995

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

(1929 — 1941)

АЛ СЕЗ

30-чу джыллада къралыбызны джашауунда джангы кёзюу башланады. Совет джуртну халкъы граждан къазауатдан сора, кюч салыб, кюрешиб, ачлыкдан, джалангачлыкдан, къарангылыкдан чыгъады.

Дунияны башында биринчи болуб чыкъган, тюзлюкню орнатыр мурат бла къуралган джамагъатны бегитирге, кючюн ёсдюрюге керек эди.

Къралыбызны халкълары, къаруларын аямай, ауур промышленностну гигантларын ишлейдиле, биринчи колхозланы къурайдыла. Уллу ёхтемлик бла, кеслерини кючлерине толу ышанмакълыкъ бла совет адамла биринчи бешджыллыкъланы къурулушларын орнатыуда керти джигерлик бла ишлейдиле.

Бизни халкъны историясында 30-чу джылла магъаналы кёзюу болуб ётгендиле. Ол он джылны ичинде эски Россия не джаны бла да адам танымазча тюрленгенди: минг-минг заводла чыгъадыла: промышленностда эски Россияда болмаган затла чыгъадыла: адамла, джюреклери учунуб, кеслерини къыйынлары бла этилинген ишлеге, кюнден кюннге айныб барган джуртха кёууаныб, джигер урунуугъа кёшуладыла.

Экинчи джанындан, социализм къурауну В. И. Ленин кёргозген джолундан джанлаб, биреуге табыныуну хатасындан отузунчу джыллада (артдаракъда да) орта эллилени иги кесеги, алчы ишчиледен, кърал-партия къуллукъчуладан, аскер башчыладан кёбле чарпыгъандыла. Совет Союзуно Коммунист партиясы, кесини XX съездинден башлаб (1956 дж.), ленинчи джолдан джанлауну, аны чуруму бла халкъгъа джетген къыйынлыкълары таукел баямлаб, хыртха ургъанды, терслик бла артыкълыкъ джангыдан къайтмазча мадарланы къурайды.

Бешджыллыкъ планланы толтурууда, коллективизацияны бардырыуда болган ишледе 30-чу джылланы джаш тёлсюю алкъын революция бошалмай бара турганын ангылай эди.

Бу джылланы комсомолчулары, аталаны, тамада кърнашланы традицияларын тутуб, Днепрогэсни, Магнитканы, Кузбассны, Комсомольскени, Ростов бла Сталинградда сельмаш заводланы, Москва бла Горькийде автозаводланы кърулушларына фронтха кетгенча кетедиле. Ала не кыйын ишге да хап-хазыр эдиле, кеслерине насыбны бу мамырлык кёзюуде иш баджарыуда кёре эдиле.

Бюгюнню атом-электрон ёмюрню адамларына алапат техника не кыйын ишни да тынч этгени себебли, ол заманда ишлеген адамланы уллу кыйынлары, тулпар кючлери бизге бек сейирлик кёрюнеди. Джер къазган машиналары орнуна кюрекле, балтала, темир таякча бла, самосвалланы орнуна бокчауучла бла хайырланыб, заводла, каналла, электростанцияла, темир джолла, домнала ишлегендиле. Алагъа ол къраруу берген азатлык табхан кючню иннети бла къанатланыуу, учунуу болганды; 30-чу джыллагъа граждан къазауат бла Уллу Ата джурт къазауатны арасында магъаналы ишле тынган джылла дерге боллукъду.

Граждан къазауатны тауушу адамланы эслеринден кетгинчи, немец фашистлени джанындан джуууклашыб келген къазауатны къркчуулу ауазы белгиле тебреген эди 30-чу джыллада.

Бу заманны адамы, джашауда тюрлениб келген затлагъа эсин терен ийе, акъылында аланы сюзе джашайды. Аны эси, ангысы, ич болуму, джамагъатны, коллективни, адамланы арасында джаратылыб келген джангы келишиулеге кёре тюрлене барады.

Ол кёзюудеги бютёу совет литература, джашау бла къаты байланыб, джашау излегеннге сакъ болуб, аны кёргозуб турганды. 30-чу джыллада белгили суратлау китабла чыгъадыла: граждан къазауатны юсюнден М. Шолоховну «Тихий Дон», А. Толстойну «Хождение по мукам», историялык романы «Петр I», Н. А. Островскийни джангы адамны-коммунистни сыфатлагъан «Как закалялась сталь» деген романы, д. б.

Джангы джамагъатны кърар, халкъланы политика иннетлери биригиб, аланы арасында кърнаш шохлукъ ёсуб баргъан кёзюуде литераторланы кючлерин бирикдирир ючюн, джазыучулары биринчи съездин бардыргъа, джазыучулары Союзун къраргъа къралда уллу хазырланыу барады.

1932 джыл 23 апрелде «О перестройке литературно-художественных организаций» деген бегими чыгъады. Аны кючю РАПП-ны (Российская Ассоциация пролетарских писателей), джазыучулары дагъыда аны кибик башха бирлешликлерин кърутуб, бютеу Союзну джазыучуларыны бирикген организациясы къралады — Джазыучулары союзу. Джазыучулары биринчи съездин джыяргъа бегим алынады. Съездге хазырланыу ишлени бардыр ючюн Организация комитет къралады. Анга башчылык А. М. Горький этеди.

Джазыучулары союзуна кыралганы, РАПП-ны терс теорияларын ачыктылау кырачай литератураны кёб миллетли совет литература бла байламын бегитеди, джазыучула этерик ишлени белгилейди.

Кырачайда да кыралда Совет джазыучулары союзуна биринчи съездине хазырлануга Оргкомитет. Бютеусоюз Оргкомитетни бригадасы бла биргелей этерик ишлерине план салады ол. СССР-ни Джазыучулары союзуна бригадасы, кырачай джазыучулары чыггармачылык ишлерин джаратыб, былай джазганды: «Кырачайда 18 джазыучу ишлейди. Аладан эм белгиле: Ёртен улу Азрет, Кыракет улу Исса. Артык бек белгили Кыракет улу Иссаны «Революцион джыра» деген китабындан «Кавказ» назмусуду. Прозаик: Байкыул улу Даут — повесть «Бекмурзаны джашауу»... Драматургияда белгиле да Гебенланы Гемма. Кырачай джазыучулары сёзюна магъанасын уста хайырландыра билгенлери, чыггармалада суратлау мадарланы байлыгы сезилиб турады. Кырачай прозаиклени, драматурглары чыггармаларыны башха тиллеге кёчюрюллюгю алкын аллыбыздады».

Джазыучулары союзуна бригадасыны болушлугу бла Кырачайда джазыучулары 1-чи съездине хазырланыб башлайдыла. Съезд ачылырны аллы бла орус, кырачай тилледе джарашдырылган альманах чыггарырга мурат этген эдиле. Алай а, заман кысха джетиб кыалганы себебли, альманахны съездни аллы бла басмадан кеслери мурат этгенча толуга чыггаралмай, 1936 джыл «Кырачай совет художество литературыны югюлери» деб 1-чи кесегин басмалайдыла.

Анда Аппаланы Хасанны «Кыра кюбюр» романыны юзюклери, Кыракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Байкыуланы Даутну, Батчаланы Абдул-Керимни, Боташланы Абидатны назмулары, Биджиланы Асхат орус тилден кёчюрюб М. Ю. Лермонтовну «Демону», М. Горькийни «Песня о Соколе» деген чыггармасы басмаланнгандыла. 1940 джыл «Кырачай поэтлини альманахы» чыгады басмадан.

1934 джыл август айда совет джазыучулары биринчи бютеусоюз съезди болады. Съезде башчылык этген А. М. Горький эди. Ары 600 делегат келген эди. Кесини делегатларын 52 тюрлю миллет джиберген эди съезде. Съезде Совет джазыучулары союзуна Уставын сюзедиле, правление айырадыла. Правлениени председателине А. М. Горькийни сайлайдыла. Съезде кесини «Совет литератураны юсюнден» деген терен магъаналы докладында А. М. Горький джаш совет литератураны ёсюб барганын, аны кёб миллетли болганын кёргюзеди, совет литератураны методу — социалист реализм не болганын толуга сыфатлайды.

1 съезд совет джазыучулары организацион эмда чыггармачылык джаны бла бирлешдиреди, иннет бирликлерин бегитеди.

Кырачай джазыучуладан съезде Батчаланы Абдул-Керим делегат болуб барады.

А. М. Горькийни доклады, социалист реализмни методуну юсюнден айтханы, фольклорну совет литературада магъанасын ангылатханы, социалист джашауну терен суратларга керек болганын чертгени, революцияны болушлугу бла адамланы акыйларыны, иннетлерини, иште болумларыны тюрленнгенин, джангы адамны тууганын кёржюзюрге керек болганын ангылатханы къарачай джазыучулугуа джол ачады, джангы, магъаналы хорламлагъа джетиширча этеди.

СССР-ни халкъларыны литсратурасыны джетишимлерини, кемликлерини юсюнден биринчи бу съездде сёлешинеди, къарачай джазыучулагъа кеслерини чыгъармаларында джетишимлени, кемликлени кёрюрге уллу болушхан эди ол.

1935 джыл Къарачайда Совет джазыучуланы союзуну бёлюму къуралады. Съездден сора областны газетлеринде тохтаусуз очеркле, хапарла, фельетонла, джангы суратлау китаблагъа рецензияла, критикалы статьяла чыкыганлай турадыла.

Областны китаб басмасы ана тилде чыгъарыкъ суратлау литератураны санын ёсдюреди. Фольклор материалла кызыу басмаланадыла, джаш джазыучула бла иш кызыу барады, кёчюрюу ишге эс бёлюнеди. Бу ишле къарачай литератураны алга барыууна уллу болушадыла, къарачай литература иги джетишимле этеди.

30-чу джыллада къарачай литературада белгили джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Байкъулланы Абдул-Керим, Боташланы Абидат, Аппаланы Хасан, Бостанланы Хасан ишлейдиле; Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, джаш джазыучула болуб, атлары чыгыб башлайды. Ол кёзюуде къарачай драматургияда Гебенланы Гемма, Багчаланы Абдул-Керим, Эбзеланы Шахарбий ишлсидиле.

Къарачай джазыучуланы 30-чу джыллада баш темалары революция бла В. И. Ленин, Совет властны бегитиу, совет властха дери таулу тиширыуну кыйын джашауу, коллективизация, совет адамны ангысыны ёсюую, эски адетлеге къаршчылыкъ боладыла.

Литературага социалист мюлке урунган джангы герой кыошулады.

Бу джыллада артыкъ да бек драматургия кеси аллына ёсген чермерликден профессионал искусствогъа кызыу кёчюб тебрейди. Пьесаланы авторлары кёб тюрлю теманы ачыклайдыла. Сёз ючюн: граждан кызауатны юсюнден Батчаланы Абдул-Керимни («Ахмат-Батыр»), джангы адетле — Гебенланы Гемманы («Джангы шыйх»), тиширыугъа хурлукъ — Гебенланы Гемманы («Насыбсыз къарачай кыыз»), Боташланы А. («Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу»), коллективизацияны юсюнден — Гебенланы Г. («Бирликде тирилик»), Къаракетланы Х. («Коммуна»), история темалагъа — Гебенланы Г. («Къарча бла Къазий бий»), Чотчаланы Б. («Урланган Мурат»), 1937 джыл Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» комедиясы чыгъадыла.

Назмула бла поэмалада да драматургиядагы темала боладыла.

1930-чу джылланы биринчи кесегинде бизни къралда коллективизация баргъаны себебли, класс юрешуу кызыу болады. Бу юреш орус совет литературада къргозколюнеди. Ол джыллада М. А. Шолохов, Донда къзакъ станселеде коллективизацияны барыуун суратлаб, «Поднятая целина» романын чыгърады.

Къарачай литературада ол кёзюуде Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы чыгады. Роман къарачай литературада уллу суратлау прозаны башланнганына шагъатлыкъ этеди. Аппа улу романда коллективизацияны юсюнден джазмайды. Алай а коллективизацияны джаулары — байла, бийледиле, реакцион къауумду; ала кеси кыйыны бла джашагъан халкъга энтда чырмау болургъа юрешедиле деген акъылны ангълатыргъа излейди. Коллективизацияны кёзюуюнде халкъ джангы джашауну онглу болгъанына ийнаныргъа керек эди. Бу джаны бла романны агитацион магъанасы уллу болгъанды, уруннганланы класс сезимлерин заманны излемина кёре ёсдюрюрге болушханды.

1930-чу джылланы экинчи кесегинде Къарачайны джазыучуларыны джангы тёлую джазыб башлайды. Къарачай литератураны аякъланнган кёзюуюне тюшеди ол. Джангы джазыучула Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар алагъа дери джазыб келгенледен юренедиле, ала бла бирге ишлеб башлайдыла. Джаш джазыучула назмуларында Къарачайны джангы джашауун, джангы адамны джигер уруннганын суратлайдыла (Орусланы Махамет, «Къарачай», «Микоян-Шахар», «Хурла кёл»). Бу кёзюуде, 1936 — 1940 джыллада, къазауат кюркёуу уллу болгъаны себебли, совет литературада Ата джуртну джаудан сакъларгъа чакъыруу баш тема эди. Къарачай литературада бу тема тыйыншлы орун алады (Борлакъланы Т. «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Анамы сёзю», «Призывникни джыры»; Орусланы М. «Къурч кылычым», «Тору атым»). Джаш тёлуге совет патриотизмни сингдирир ючюн бизни озгъан заманлада тулпарларыбызны юсюнден этилиннген джырланы магъаналары уллу болгъанды. Орусланы Махамет, бу затха аслам эс бёлуб, аладан бир къауумун орус тилге кёчюргенди.

Рабфакда Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтарны биргелерине окъуб тургъан Хубийланы Осман 1934 джыл джазыучулукъ джолун башлайды. 1936 джыл аны «Комсомол джырла» деген назму китабы чыгады. 1937 джыл «Абрек» деген повести басмаланады. Повестде къарачай прозада социалист джамагъат къурауда джанын аямай юрешген джангы адам суратланады. Осман дагъыда колхоз малчылыкъда уруннган адамланы юсюнден талай очерк джазады: «Анзорчукъ», «Бийчесында», «Малчы».

Литературасы эртде къуралгъан миллетге да башха тилледен кёчюрюуге уллу акъыл бёлгендиле. Миллет литературала, культура, ис-

кусство бир-биринден юлгю ала, бютеу дунияда литератураны ёсюмюне таб болум къралады.

Чыгъарманы бир тилден бир тилге кёчюрюу чыгъарманы кесин джазгъандан хазна тынч болмайды. Ол себебден кёчюрюу джорукъла тюрлю-тюрлю боладыла. Бир къауумуна эркин (вольный) кёчюрюу, экинчисине — эниклеу (подражание), ючюнчюсюне — энчи (собственно) кёчюрюу деб айтабыз.

Чыгъарманы (оригинальны) баш магъаналы затларын сакълай, аз магъаналы затларын тюрлендириб, кеси джанындан да къошуб кёчюргеннге энчи (собственно) кёчюрюу дейбиз.

Кёчюрюу ишлеге къарачай джазыучула аллындан башлаб, кереклисича эс бёлгендиле. Чыгъармаланы ана тилге кёчюрген бла къалмай, орус литературадан юрене, аны сынамына таяна, андан юлгю ала, кеслерини чыгъармаларын да терен магъаналы, таб фбрмалы джазаргъа кюрешгендиле. Къарачай поэтле орус литературада назмуланы формаларын — строфиканы, рифманы, ритмни, дагъыда ала кибик затланы — алгъандыла. Ёртегъланы Азретни революцион назмулары В. В. Маяковскийни баскыч («лесенка») формасы бла хайырланыб джазылгъандыла.

С ё з ю ч ю н :

Бизни джурт
Гюрюлдеб ёседи,
Къыйнайд бизде
Хур — джангы джашау:
Ёсюм чырмаулары кеседи,
Джол берелле
Джарылыб таш-тау!
Бизде ишчи халкъ алгъа бырыб,
Ёсед аны
Билими, ангы;
Бизде джарлыны кюню джарыб,
Атад керти
Джашауну тангы.
Бизде социалист къалала,
Ёкюрелле кёклеге чыгыб,
Коммуначы кърчдан балала
Иште бла кюрешде чыныгыб.
Алада уа терсинеди хал,
Джашау ауады,
Тюбюнден чириб;
Ызынады хар тюрлю мюлк-мал,
Банкротлатыу
Кенг тамыр кериб.
Къанлы дау, этек кериб кенгнге,
Кетед ишчи халкъдан «эссизлик»,
Анда хаман тереннге
Ачлыкъ,
Джаланигачлыкъ,
Ишсизлик.

(«Бизде бла алада»).

Биджиланы Асхат И. А. Крыловдан кёчюрген заманда, хар басняны магъанасын туура бергени бла биргелей, орус поэзияда силлабо-тоникалык ёлчелеге юрениб, кесини энчи назмуларын ол ёлчеле бла джазганды.

Орус тилден кёчюрюню сынамы къарачай поэтлеге, чыгъарманы поэтикалык формасы бла магъанасын байындырыр ючюн, ана тилни суратлау мадарларын ачык этеди. Къарачай литератураны тамалын салган джазыучулары (Къаракетланы Иссаны, Байкъулланы Даутну, Ёртенланы Азретни) чыгъармачылык ишлери Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланганды. Аланы поэзияларында да кёчюрюу иш уллу орун алады. Сёз ючюн, Къаракетланы Исса бла Алийланы Джашыуну джашы Умар Эжен Потъени революцион гимни «Интернациональны» къарачай тилге кёчюргендиле. 1924 джыл «Таулу джашау» газетде Къаракетланы Исса «Смело, товарищи, в ногу» деген революцион джырны къарачай тилде чыгъарады.

20—30-чу джыллада окъуу китаблагъа салыныргъа керек болганы себебли Мамин-Сибирякны «Серая шейка» хапарын, В. Г. Короленкону «Сон Макара» хапарын, Дж. Свифтни «Путешествие Гулливера», Распени «Приключения Мюнхгаузена», дагыда башха прозалык чыгъармаланы кёчюредиле. Бу джыллада эм уллу орун алган поэзиядан кёчюрюу болганды.

1937 джыл уллу орус поэтни А. С. Пушкинни ёлгенине джюз джыл толганы бла байламлы къарачай тилге аны талай чыгъармасы кёчюрюлюб, басмада чыгъады: «Братья-разбойники», «Бахчисарайский фонтан», «Назмуларыны бир къаууму» деген джыйымдыкда «К Чаадаеву», «Я памятник себе воздвиг нерукотворный», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Кавказ», «Анчар», «Сестра и брат», «Кобылица молодая», «Соловей», «Зимний вечер», «Зимнее утро», «Зимняя дорога», «В Сибирь», «Бесы» деген назмулары чыгъадыла.

Ол кёзюуде «Къарачай» газетде. И. А. Крыловну «Клеветник и змея», «Листы и корни» къарачай тилде чыгъадыла. Т. Г. Шевченкодан «Завещание», «Дума», А. П. Чеховдан «Смерть чиновника» кёчюрюледиле.

1939 джыл М. Ю. Лермонтовну туугъанына 125 джыл толганына «Бородино», «Узник», «Небо и звезды», «Отворите мне темницу, дайте мне сиянье дня», «Зачем я не птица, не ворон степной» деген чыгъармаларын кёчюредиле.

1940 джыл «Къызыл Къарачай» газетде В. В. Маяковскийни «Стихи о советском паспорте», «В. И. Ленин» деген поэмасындан юзюклени кёчюрюб чыгъарадыла.

1941 джыл къарачай тилде М. Ю. Лермонтовну «Беглец», «Хаджи-Абрек», «Мцыриден» юзюк, «Воздушный корабль», «Спор», «Сон» басмаланыб чыгъадыла.

Биджиланы Асхат болганды 1928 джыл М. Ю. Лермонтовну «Демон» поэмасын, аны ызындан А. С. Пушкинни «Гробовщик» хапарын, И. А. Крыловну «Лисица и ворона», «Прохожие и собаки», «Стрекоза и Муравей», «Лебедь, рак и щука» басняларын, А. М. Горькийни «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике» деген чыгъармаларын кёчюрюб басма-лагъан.

Орус классика бла совет литератураны къарачай литератураны ёсюю-юне уллу магъанасы болганды. Орус классиклени — Пушкинни, Лермонтовну, биринчи пролетар джазыучуну Максим Горькийни чыгъармаларын къарачай тилге биринчи кёчюрюб, къарачай окъуучу-ланы дуния искусство бла шагърей этиб башлагъан Биджиланы Асхат эди. Биджи улудан сора кёчюрюу ишни Къаракетланы Исса, Байкъул-ланы Даут, Орусланы Махамет, Ёртенланы Азрет, Борлакъланы Тохтар бардырадыла. Ала А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну поэма-ларындан, лирика назмуларындан къарачай тилге кёб затны кё-чюредиле.

Бу джыллада кёчюрюу ишлеге кереклисича эс бёлюннгени джаш къарачай литератураны ёсююне уллу магъанасы болганды, керти джетишимлеге джетдиргенди. 30-чу джыллада къарачай джазыучуланы чыгъармаларындан айырыб бир бёлегин орус тилге кёчюрюрге излеген-диле. Сёз ючюн, 1934 джыл Москвада чыкыгъан «Поэзия горцев Кавка-за» деген джыйымдыкъда Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назму-суну бир кесегин, «Келин» деген чыгъармасын орус тилге белгили орус совет поэтле Павел Антокольский бла Осип Колычев кёчюрюб басма-лагъандыла.

Кёчюрюу ишледе, орус окъуучуланы ууакъ миллетлени джазыучу-ларыны творчествосу бла шагърей этиуде Эфенди Капиевни, Къарачайда джашагъан орус поэтлени Г. Орловскийни, В. Торопецкийни, В. Дюковну юлюшлери аз тюддю.

Джашауну суратлауда джорукълагъа, джоллагъа юретиуде орус со-вет литератураны, артыкъ да бек прозаны, бизни литературабызгъа ул-лу дараджасы болганды. 1937 джылда Къарачай китаб басманы редакцион портфелинде, орус тилден къарачай тилге кёчюрюлюб бас-магъа хазырланыб тургъандыла М. Шолоховну «Поднятая целина» романы (кёчюрген профессор, филология илмуланы доктору Алийланы Умар), Н. Островскийни «Как закалялась сталь» романы.

Къарачай литератураны айныууна уллу болушлукъ этген дагъыда орус совет джазыучуланы А. Серафимович бла Ю. Либединскийни Къарачайны литература джашаууна джан аурутуб къатышыулары, къарачай джазыучула Аппаланы Хасан, джырчы Къочхарланы Къасбот, дагъыда башхала бла энчи шохлукълары болганды.

Айтылгъан затлагъа бу тюбюнде келтирилген юлголе шагъатлыкъ этедиле: 1935 джыл Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны 1-чи

кесегин сюзерге джыйылыу болганды. Анда джазыучула Эбзеланы Шахарбий, Байкьулланы Даут, Гебенланы Гемма романнга улуу багъа бергендиле. Сюзюуде олтуруб, тынгылаб тургъан Либединский, авторгъа бир-эки соруу бергенден сора, творчестволукъ онглу джетишими бла алгышшлайды, Либединский кёлюне келген затланы, джетишмеген джерчиклерини юсюнден джаш авторгъа акъыл юретеди: асыры кёб тенгледшириу болгъанын, юй, юйдеги джашауну ууакъ затчыкъларына керексиз эс бёлгенин, айтымланы мардасыз узунлукъларын эсгертеди.

Либединский айтханны акъылына джыяды автор, къол бла джазылгъанны кемликлерин къоратады.

Либединский, «Къара кюбюр» романны кёлю бла джаратыб, орус тилге кёчюрюрге умут этген эди.

Север Кавказны секциясыны председатели болуб ишлеген заманында Либединский Къарачай-Черкесиягъа дженгил-дженгил келиб турганды. Аны блокнотунда 1935 дж. таулу литераторланы юсюнден кёб сейирлик затла джазылыб болгандыла. Сёз ючюн, Къаракетланы Иссаны джамагъат иши керти хайырлы болгъаны джазылыбды.

Ол къарачай литератураны ёсюмюне, кёчюрюлген чыгъармаларына, басмада ишлерине тохтаусуз эс бёлгенлей турганды, эллеге барыб, Къочхарланы Къасботха, дагъыда аны кирик джырчылагъа тюбеучен эди. Джанында айландыруучу джазыу китабыгъыны бир джерчигинде «Къасбот. Врач. Дом. Радиоприемник» деб джазганды. Бу сёзлени Либединский, Къасботну ауругъанына, юйюню къарыусузлугъуна, радиосу болмагъанына джарсыб, аланы тюзетирге, врач чакъырыргъа, юй ишлетирге, радио салдырыргъа къайгъы этер ючюн джазганды.

Ол кёзюуде жангы джаза башлагъан Байрамукъланы Халиматны фахмусун биринчи чертген Ю. Либединский болганды: «Талант горянки развивается в лучшую сторону», деб джазганды Халиматны юсюнден.

Орус совет джазыучула бла таулу джазыучуланы чыгъармачылыкъ байламларындан, энди шоклукъларыны юсюнден быллай бек кёб юлгюле келтирирге боллукъду.

Орус тилден къарачай тилге кёчюрюлген чыгъармаланы къарачай джазыучуланы сёз байлыкъларын ёсдюрюге, аланы усталыкълары юретиуге улуу мағаналары болганды. Сёзсюз, Орусланы Махаметни творчествосу 30-чу джыллада фашист эминаны хыртлагъан публицистика бла, орус совет поэзияны чыгъармалары бла байланыбды. Анга шагъат — Махаметни «Тору атым», «Къурч кылычым» деген, д. б. чыгъармалары.

1941 джылда фашист Германия бизни Ата джуртубузгъа чабханында, фашистледен социалист джуртубузну сакъларгъа бютеу совет халкъ бирден къобхан эди. Ол кёзюуде джазыучуланы эм баш ишлери джаугъа

къаршчы джазыу, джауну кёрюб болмауну кёргюзюу; Совет Аскерни хорланмазлыгын ангылатуу, Совет Союзу миллетлерини ёмюрледе бузулмазлык шохлугун бегитиу болганды. Къарачайны джазыучулары къазауатны заманында совет адамны къазауатда, ишде тулпарлыгын, туугъан къралына учсуз-къыйырсыз суюмеклигин кёргюзгендиле. Къарачайны джазыучуларыны кёбюсю, къазауатда джигитлик этиб, кърал саугъала алганды.

Ата джуртубуз ючюн фашистле бла къазауат эте, Къаракетланы Исса, Борлакъланы Тохтар, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан джигитлеча ёлгендиле.

Талай джазыучу «Ата джурт ючюн алгъа» деген джыйымдыкь китаб чыгаргъан эди. Анда назмула совет адамла фашистлени кёрюб болмагъанларыны, совет халкъны хорларыгъыны юсюнден джазылгъандыла.

Бирлеш хар барынг,
къалмай артха!
Уллугъа,
гитчеге,
къартха
Дери ал
саутну,
Къыска эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
къызгъанма
малынгы,
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джанынгы, —

деб джазгъанды Байкъулланы Даут.

Биринчи атламлары болуб Байрамукъланы Халимат да ол китабда кесини «Тюзлюк ишди хорларыкъ», «Фронтадагъы тенгиме», «Ант» деген назмуларын басмалайды.

Байкѳулланы Даут (1902 — 1942)

Къарачайны белгили джазыучусу Байкѳулланы Пагону джашы Даут 1902 джыл Огъары Марада туугъанды. 1920 джылгъа дери ол байланы къошларында джалчылыкъ этгенди. Къыш сайын эл школгъа джюрѳб тургъанды. 1925 джыл, устазлыкъ курсланы бошагъандан сора, школда окъутуб башлайды.

1926 джыл Коммунист партиягъа киреди. Даут Терезе элинде устаз болуб ишлеген кѳзюуде эл хапарчы (корреспондент) болуб, «Таулу джашау» газетге джазгъанлай турады.

1929 джыл Ростовда комвузну журналист бѳлюмюнде окъуйду. Аны бошагъандан сора «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлейди.

Даут, басманы социализм къурауда уллу магъанасы болгъанын ангылаб, редакцияны ишине джанын бериб, заманын аямай, джангы джаза башлагъан эл хапарчылагъа, джаш джазыучулагъа болушханлай, алагъа джол ачаргъа излегенлей тургъанды.

Даут тюз иннетли, халкъын, Ата джуртун терен сѳйген, тенглик тутабилген, адамлыгъы болгъан киши эди деб, аны бла бирге ишлегенле, билгенле, таныгъанла айтхан зат алайды.

Даутну газетде ишлегени аны литература джаны бла ѳсюмюне сѳзсѳз джарагъанды. Газетге да, биргесине ишлеген адамлагъа да атаб, ол талай назму джазгъанды: «Таулу джарлыла газетиме» (1933), «Хапарчы шохларыма» (1931), д. б.

Байкѳулланы Даутну джазыучулукъ ѳмѳрю узакъ болмаса да (20-чы джылланы аягындан Уллу Ата джурт къазауатны экинчи джылына дери), къарачай литературада иги танг юлюшю барды: талай назму ки-

таб, хапарла, поэмала, А. С. Пушкин бла М. Ю. Лермонтовну чыгъармаларындан къарачай тилге кёчюргенлери, къарачай фольклордан сюжет хайырландырыб, назму бла джазгъан таурухлары басмаланыб чыкыгъандыла.

1937 джылдан 1941 джылгъа дери Къарачай джазыучуланы организациясыны джуабы секретари болуб ишлегенди Даут.

Даут Улуу Ата джурт къазауатны заманында фронтда газетни корреспонденти болуб тургъанлай ёлгенди.

Чыгъармачылыкъ джолу

Байкъулланы Даутну биринчи чыгъармасы «Бекмурзаны джашауу» деген хапар 1931 джыл чыгъады. Ол джыл андан сора дагъыда биринчи назму китабы — «Джангы джашаугъа джырла» — басмаланады. 1932 джыл «Мариям бла афенди», 1934 джыл поэма «Шамай алгъын бла энди», 1935 джыл а «Джырла», «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла.

Даут Орусланы Махамст бла бирге А. С. Пушкинни юбилейине къарачай тилге аны «Аманлыкъчы къарнашла», «Эгеч бла къарнашла», «Чаадаевге», «Сибирге», «Булбул», дагъыда башха чыгъармаларын кёчюреди. 1940 джыл «Джырла бла таурухла» деген китабы чыгъады.

Байкъулланы Даутну творчасунда историкалыкъ-революцион темалагъа джазылгъан назмула аслам орун аладыла: «Париж Коммунаны кюнюне», «Къанлы ийых кюн» (1905 джыл 9 январда болгъан къанлы кюннге аталгъан назму), «Биринчи майгъа», «Октябргъа» «Январны 21 кюнюне», «Къызыл Аскерге», «Совет Къарачайгъа он джыл», д. а. к.

1931 джыл. Бу джыл биринчи бешджыллыкъны планы толгъан джылы эди. Къралда эл мюлкню коллективлеу тыннган, индустриализациядан салыннган планла толгъан, эски джашау къайтмаздан кетиб, джангы социалист джашауну джолуна кёчген кёзюуде башланады Байкъулланы Даутну чыгъармачылыкъ джолу. Ол себебден Даут — джангы социалист джашауну джырчысыды.

Байкъулланы Даутну революцион темадан сора да къарачай миллетни алгъын бла эндиги джашауундан, совет къралны ёсюмюнден, бешджыллыкъ планланы толтурууну юсюнден («Бешджыллыкъ планнга»), коллективизациядан («Колхозгъа», «Колхоз джыйын», д. б.), совет летчиклени тулпарлыкъ ишлеринден («Чкаловгъа», «Юч ёхтемге» — Раскованы, Осипенкону, Гризодубованы юсюнден), «Хасанны тулпарларына», «Насыблы джаш тёлү». Къралда джашаудан, социализмни джолунда учунуб, джетишимли ишлеген совет адамланы юсюнден пост

Поэтни историйлы
оюму

джазгъан быллай сёзле ол сайлагъан, ол кесин салгъан джолну ачыкъ кёргозедиле:

Фабрикле, заводла ишлейбиз,
Дунияда байлыкъны кючлейбиз,
Темирден атла ишлейбиз,
Ишлейбиз, ишлейбиз, ишлейбиз.
Темирден къуш этиб учабыз,
Табигъатны кючюн ачабыз,
Аны элия кючю бла чачабыз,
Чачабыз, чачабыз.

Алай бла, Даут ючюнчю джыйымдыкъ китабын социализм къурауда совет халкъны хорламларына атаб джазады. Ол китаб «Микоян-Шахар» деген назму бла башланады. Джазыучу баш эркинлик табхан къарачай халкъ кесини ара сахарын къалай ишлегенин, ол сахар бизни миллетге экономика, культура, политика центр болгъанын суратлайды. Бу къауум чыгъармасы «Бююннгю Къарачай» деген назму бла бошалады. Назмуну джарыкъ ритмасында социализмни тамалын салыу салгъан совет адамланы къууанчлары, ёхтемликлери ачыкъланады. «Письмогъа джууаб» деген назмусунда уа поэт Турцияда джашагъан таулугъа къарачай халкъны къууанчлы, джарыкъ, джангы джашаууну, таулада социализм къурауну юсюнден хапар айтады.

Даут, социализм къурауну джетишимлеринден джазса да, ол социализмни кёрюб болмагъан джаулары болгъанын эсден кетермейди. Поэт кесини «Джалчы бла кулак» деген чыгъармасында джалчы джашчыкъны джалын бермез ючюн, уруб ёлтюрюб къойгъан кулакга халкъ ирият этерча, кечмеклик салмазча суратлау сёзле табады. Социализмни джауларыны заранлыкъ ишлерин «Германия бла СССР-ден эки ишчи», «Швециядан келген ишчи делегатланы докладларындан», «Киров джожьду» деген назмуларында да ачыкълайды. Бу назмулада поэт, совет джуртуна махтана, анга уллу соймеклигин кёргозеди.

Джангы адамны
сыфаты

Социализмни бегитир ючюн халкъ мюлкде, политикада хорламладан сора да совет адамны акъылы, аны тин байлыгъы тамырындан тюрлене баргъанын, аны окъууу, билими ёсе баргъанын, ол джаны бла энтда кёб иш этерге кереклисин «Окъуугъа», «Биз пионербиз, пионер», дагъыда башха назмуларында бегитеди:

Билмеймисе, къарнашым,
Окъуу санга керекди,
Ёмюрлюкде кетмезча
Татлы кёгет терекди!?

(«Окъуучугъа»)

Эскиликте къаршчы
позмада бла назмула

«Была нек окъумайдыла» деген назмусуна кызларын окъургъа иймеген ата-аналаны къарангылыкларына къаршчы джазады.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада къарачай, малкъар поэтледен таулу тиширыуну бурунгу баш эркинликсиз, мутхуз, кыйын джашауундан, Совет власть келгенден сора уа баш эркинликни табыб, джарыкъ джашаугъа чыгыб, окъуулу-билимли, насыблы болганын джазмагъан болмагъанды. Алай а Байкъулланы Даутну «Таулу кызыны джыры» деген назмусу, башхаладан айырылыб, белгили орун алады. Халкъ бу назмуну артыкъ нек джаратды, джыргъа салыб ауузундан тюшюрмей, нек джырлаб турду? Бу назму кесин быллай бир нек сюйдюрдю?

Назмуну окъугъан заманда кълюнге поэтни ауузундан чыкъгъанча болмай, муну сълзлери халкъны джюрегини ичинден чыкъгъаннга ушайдыла, кеслери алларына, секиртмеден къара суучукъ шоркъулдаб, агъыб келгенча, келедиле. Назму халкъны эстетика традициясына джууукъ джазылгъанды, макъам салыб джырларгъа тынч келишеди. Тенгleshдириулени да поэт таб джарашдыра билгенди, таулу кызыны ариулугъун джулдуз бла, ай бла тенгleshдиреди, эски заманны кыйынлыгъын къарлы, тик таула, тубан, джангы джашауну уа кюн тийиб эриген бузла, тубан чачылды деген сълзе бла суратлайды.

Мен таулу кызем,
Мутхуз джулдузем,
Къарлы, тик таулада джашаем,
Башха болмайын,
Тюзлюк алмайын,
Тубан басхан айгъа ушаем.

Совет власть келген кълуюню юсюнден айтхан заманда да башха суратлау мадарланы хайырландырады.

Зорлукъ ташайды,
Тамам ушайды
Кюн тийиб эриген бузлагъа,
Окъумакъ тенгди,
Школа кенгди,
Джалчы-джарлы таулу кызлагъа.

Таулу кызыны насыб, тенглик табханын поэт кълуанч халда айтады:

Окъургъа бардым,
Тюз акъыл алдым,
Джарыкълыкъ дуниясын бердиле,
Кълуюм ачылды,
Тубан чачылды,
Тамам адам кибик кърдюле.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада джазыучуланы чыгъармаларында эски — Октябрь революциягъа дери — кыйынлыкъ джашау бла революциядан сора насыблы джашауну бир-бирине къаршчы тенгleshдириб джазгъан адет совет литературада улуу орун алгъанды. Артыкъ да бек литературасы Октябрь революциядан сора кълурала башлагъан мил-

летлени джазычулары барысы дегенча ол темагъа улуу орун бергендиле.

Джангы джаратыла башлагъан къарачай литературада, башхаладача, ол политикалыкъ баш темаланы бири болгъанды.

«Бекмурзаны
джашауу»

«Бекмурзаны джашауу» деген чыгъармасында Байкъулланы Даут атасы, анасы да ёлюб, ёксюз къалгъан джашчыкыны, Бекмурзаны, Октябрь революциягъа деричи байланы къолларында

джалчылыкъда джашауун, революциядан сора, Совет властны джылларында насыб табханын суратлайды.

Бекмурзаны атасы бла анасы ёлюб, ёксюз къалгъанында, хоншу, тийре джыйылыб Къамгъут байдан тилейдиле: атасындан, анасындан къалгъан рысхысына, мюлкюне да къараб, кесин да джашат деб.

Къамгъут бай, разы болуб, джашчыкыны да, рысхысын да къолуна джыяды. Къамгъут ёксюзчюкню малларын джояды, ашайды, кесин джалчы этиб къыйнайды. Къамгъут да, юй бийчеси да джашчыкыны туююб, уруб, къыйын джумушларын этдириб, инджитиб тутадыла. Джашчыкъ, кирир джери болмагъаны себебли, не къыйынлыкыны да кёлтюрюб, тёзюб турады. Къарны ач, юсю сагал. Быллай къыйынлыкыны кёлтюрюб сегиз джылдан онеки джылы джетгинчи джашайды. Бир джолда Бекмурза, четегте отуннга барады да, балтаны тас этеди. Балтасыз юйге келирге къоркъуб, сау эки кюнню балтаны излейди да табмайды. Бекмурза балтаны табмай юйге къайтыб келгенинде, Къамгъут ёлтюрюрге джетдиргинчи тюеди. Хоншулары аны биледиле: Къамгъутха барыб, ёксюзчюкге, ишлегени ючюн джал бер, аны малын кесине къайтар дегенлеринде, ашагъанына, кийгенине кетгенди барысы — хакъы да, малы да деб, джашчыкыгъа джукъ бермей къояды.

Бекмурза сюдге бергенинде, сюд шагъатла айтханны къулакыгъа алмай, Къамгъут айтханнга къараб, Бекмурза Къамгъутха алты тюмен не-да эки джылны джалчылыкъ этерге керекди деб чыгъарады. Борчун төлер ючюн, Бекмурза башха байгъа джалгъа киреди. Ол байны да Къамгъутдан игилиги болмайды.

Совет власть келмесе, Бекмурза байланы къошларында къаллай къыйынлыкыла кёрюб джашарын ким билсин.

Октябрь революция хорлайды. Совет власть орналады. Энди Бекмурза советни члени, джашаууна кеси ие. Къамгъут этген артыкылыкыгъа тёзмей, сюдге береди. Совет сюд туюп-туюз тергеб Къамгъутдан Бекмурзагъа эки ёгюз, эки ийнек, эки минг бла джетиджюз сом ачха чыгъарады. Ёксюзге этген артыкылыкы ючюн, байгъа 5 джыл тутмакылыкъ салады. Андан ары Бекмурзаны колхозда тынгылы джашауу хапарланады.

«Бекмурзаны джашауу» деген хапар къарачай литературада прозаны биринчи атламыды.

«Шамай алгын
бла энди»

Джалчылыкны ачыуун, эски дуняны зор кыйын-
лыгын кесини юсюнде сынагъан, жангы джашау-
ну тюзлюгюн кыяны хар тамчысы бла сезиб
ангылагъан джазыучу революция амалсыз бо-
лургъа кереклисин, хорларыгын поэзияны мадарлары бла, аны кючу
бла ачыклайды. Чексиз артыкчылыкны бир кюн ахыры болургъа керек
эди. Аны юсюндю «Шамай алгын бла энди деген» эпикалык поэматы
джазылганы. Поэма политикалык лирика бла байланыбды. Поэмада
эски джашау бла жангы совет джашауну тамырындан башхалыгын
суратланады.

Башында айтылганыча, бу темагъа чыгъармала джаш кырачай ли-
тературада мынга дери да болгъан эдиле: Кыракетланы Иссаны
биринчи назму китабчыгында, Ёртенланы Азретни назмуларында
(«Бай бла джарлы»), Даутну кесини да «Бекмурзаны джашауу» деген
хапарында кёребиз ол затланы. Алай а аланы барысында схемалы бирер
кесек зат суратланыб кыала эди.

«Шамай алгын бла энди» деген поэмада уа джазыучу аллындан
башлаб, ахырына дери поэматы герою Шамай байладан, реакцион дин
кыуллукчуладан чекген кючлю кыйынлыкъланы уста тил бла
джарашдырыб, деменгили суратлайды. Шамай кёб заманны байгъа
джалчылык эте, юсю-башы джаланнгач болуб, джел ауруудан ёрге
туралмай кыалганында да, сауарча бир ийнек алалмай, джарлы, ач,
джаланнгач юдегисине кыурулай келеди.

Кыш аяз кечелени узагына
Тохтамай гезетчилик эте эди.
Тюшюб кыалыб ол залымни тузагына
Джазгъа дери ол халиде джете эди.
Юсю джалан, кыарны ач, сууукъда
Аяз кечелени атдыра эди.
Кече-кюн кыйынлыкъда эм ачылыкъда
Кёб кере кюнлени ашыра эди.
Алай бла ауруу аны кыуршалаб,
Сюегине, джилегине орналды.
Сакъатсыз санларын кемириб-талаб,
Адам тёмез киби халда кыйналды.

Шамай сакъат болуб, ёрге туралмай тохтаганын кыошха келиб
кёреди да бай, сора айтады:

— Энди ишге джараууз болгъанса,
Иги болур, кыораб кетсенг элинге.
Кыйынлыгъ толу менден алгъанса,
Хайда атлан джукъ келтирмей кёлюнге.

Байдан Шамай кыадар джылны джалчылык хакына, не кыуруб
кыалса да, сауарча бир ийнек тилейди.

— Бир ийнекчик берсенг, аны элтейим,
Ёксюзлерим кѳууанырла, кѳрселе.
Алай бла мен юйюмс кетейим,
«Ма ийнек» — дерме, «Кѳайда джалынг?» — деселе.

Бай Шамайны тилегине ачыуланады.

— Огѳай сапга ийнек бериб джибермем,
Аны ючюн бир минутну сакѳлама.
Малымы мен бошунагѳа бералмам,
Ол муратда бир да мени джокѳлама.

— Тургѳан эсенг, менден хакѳынгы алыб,
Юйюнгдеча керпеслениб тургѳанса.
Хуппегиме да мыллытынгы салыб.
Джалынг эсе, сен кѳарнынга ургѳанса.

Кѳач келеди. Кѳурман байрам джууукѳлашады. Межгитде афенди кѳурманлыкѳгѳа мал кесиуню юсюнден, аны сууаблылыгѳындан ауаз береди. Муслиман динни тутханлагѳа кѳурманлыкѳ кесерге амалсыз борчду, дейди ол. Шамайны уа кесерге джугѳу джокѳду. Бек сюе эди ол байрамны кѳалгѳанлача кѳой кесиб, джарыкѳ ашырыргѳа, алай а «джокѳгѳа — мадар джокѳ» дегенча мадарсызды ансы.

Джалчылыкѳны ачысы башындан ѳтген Шамай кѳурманлыкѳ кѳой ючюн джашчыгѳын — Махмутну джалгѳа бериб кѳурманлыкѳ кесерге таукел болмады: джазыкѳсынады баласын. Андан эсе кѳурманлыкѳ кесмей кѳояргѳа разы болады.

Алай болса да, «биреу амалсыз, биреу иймансыз» дегенча, кѳурман ачылгѳан кюн муэдзин межгитге кѳурмандан юлюш джѳя Шамайлагѳа да киреди. Мал кесмеген муслиман киши динден чыгѳады, гѳяр болады деген ауазла бла Шамайны амалсыз ѳтеди. Алгѳа Мурат бай сегизайлыкѳ джалына кѳурман кюннге кѳой берирге айтхан эсе, энди Шамайны амансызлыгѳын кѳргенинде, джашынг бир джылны джалчылыкѳ ѳтсин деб тохтайды. Тарбуууннга тѳыйылгѳан Шамай джашчыгѳын, Махмутну, бир джылгѳа джалчылыкѳгѳа джарашдырыб, Мурат байны кѳююн алыб келиб, кѳурманнга кеседи. Ёки бутун афенди, кѳуйругѳу бла терисин муэдзин алыб кетедиле. Алай бла байла да, дин кѳууллукѳчула да бир тилли болуб, джарлы халкѳны онгуна тюшюб, зорлукѳ джашауну ачысын чайнатханларын ачыкѳлайды джазыучу.

Поѳманы ѳзеги Махмут бла Мурат байны орталарында болумну ѳмда Махмутну джазыуун кѳргюзюудю.

Мурат бай кѳурманлыкѳ кесилген кюнню экинчи кюнюнде огѳуна джылан кибиб джетиб, Махмутну кѳошха иерге излейди.

Кѳынгырбоюн аджирни терлетиб,
Ёкинчи кюн а Мурат келди-джетди.
Уллу бугѳоуну киритин бегѳтиб,
Кел деб, ол Махмутха белгили ѳтди.

Алкын халкъ къурман байрамны этеди, Махмут а хаух кийимле кийиб, халкъ джыйылган джерге (тойгъа, оюннга) барады. Эки кюнню (байрам кюнлени) элде туруб, къошха ючюнню кюнюнде чыгъаргъады Махмутну умуту. Орамда тенглери бла турганлай, биягы Мурат келиб, айталган аманын айтыб урушады. Махмут тѣзалмай:

Асыры бек секиресе юсюме,
Джангыз кюннге тѣзалмайса кычырмай.
Окъ джарала саласа мени кесиме,
Адамча сѣлеш, ачыуланмай, урмай.

Ёмюрге джалчыдан джууаб эшитмеген бай асыры ачыуланнгандан не айтыргъа билмей къалады.

Къарагъыз бу итден туугъан джалчыгъа,
Бош затланы сѣлешиб гырылдайды.

Юрнемегенди къошха, малгъа чыгъа,
Тилин чайнай, не затланы мурулдайды.

Семиз къойну кесиб, ашадынг, тойдунг,
Бек къууаныб, хакъсыз табыб къойгъанча,
Джугъун къоймай, бютеу къарнынга джойдунг,
Атангы малларын тутуб джойгъанча.

Ач къарнынгы тойдурдум, билмеймисе,
Тохта, энди джууаб дамы этесе?
Мени ким болгъанымы билмеймисе?
Бусагъатдан бир хатагъа джетесе.

Байны сѣзлери Махмутну джюрегине окъ тийгенча тиедиле, кюйдюредиле, тенгчиклеринден ийлыгъады, джерге кирирлай болады.

Бу сѣзледен аны бети кызарды,
Артыкъсыз бек тенглеринден уялыб,
Амалсыздан ол башына узалды,
Мадар табмай, уллу кыйгыгъа къалыб,
Джюрекчиги кысха-кысха ура эд,
Джукъ айтыргъа къарыуундан келмейин,
Буту, къолу терлеб, кюйюб бира эд,
Мангылайдан тери агыб бѣлмейин.
Муратха да, халкъгъа да къарай эд,
Терлеб, кюйюб джарыкъ берген бетчиги.
Ийлыкъыгъандан джюрекчиги тарай эд,
Бек къалтыраб аны джумушакъ этчиги.

Махмутчукъну кыйынлыгъын джазыучу аны бла биргелсей чегиб баргъаны поэманы хар тизгининден белгили болуб турады.

Джазыучу бирча затны кѣб кере кыйтарыб айтады. Аны алайлыгъы поэманы суратлау джаны бла учхараракъ этеди, окъугъан адамны эрикдиреди. Сѣз ючюн, Мурат бай урушуб, уруб, Махмутчукъну аллына сюрюб, къошха алыб кетген кѣзюучюкде Махмутчукъгъа джетген зарауатлыкъны, аны абзырагъанын (бетчиги кызаргъаны, санлары

кыалтыргъаны, джюрекчиги титирегени) джыйырма эки тизгинге созуб джазады. Автор быллай теренлеу бла Махмутчукну бек джазыксын-дырыргъа, окъугъан адамны джыламукуларын тѣкдюрюге излейди.

Махмутчукъ байны къошуна келеди, джалчылыкны тузагына тюшеди. Сууукъла келедиле, джашчыкны юсю-башы кыарысузду, сууукъдан чыдаалмай башлайды. Бир джолда ол юйге барыб юсюне бир кийим мадар этиб келирге къойса неда бир тон ышанчыкъ берсе деб, байдан тилейди. Бай тилегин къабыл этмеген бла къоймай туюб кетеди.

Сууукъдан чыдаалмай, Махмут юйлерине къачыб барады. Махмутну атасы Шамай эски-бюскю болса да бир тончукъ бер неда къыш къаты тутхан заманчыкъда юйде турсун, тергерсе да джылы джетгинчи ишлер деб тилеб барса, Мурат бай тон да бермейди, мурукку этмей дженгил огъуна къошха чыкъсын деб тохтайды. Махмут эртденбла, джашчыкълагъа, тенгчиклерине тансыкъ болуб, орамгъа чыгыб, ала бла тургъанлай, Мурат, къуш джуджески алгъанча, джашчыкъланы ичинден сермсб алыб, къамчини талай кере джетдириб, къошха къууады. Махмутха юйлеринде болгъан джангыз эски тонну кийдириб иедиле. Джолда къарангы басады, кеч болады. Ач бѣрю джыйын джетиб Махмутчукну бускак-бускак этиб, ашаб кетедиле. Анда-мында чач тюкчюлери бла тон джурунчукладан сора джугъун къоймайдыла.

Махмутну ѳлгени джарлы халкъны къозгъайды, байлагъа къаршчы чыгъадыла. Адамла байлагъа мындан кѣб тѣзюм болмазлыгын айтыб къычырадыла. Джарлы халкъны джюреклерин джапыра, бир джанындан афенди чыгыб ауаз береди:

Джарлылагъа кенг джандетле берилиб,
Байлагъа уа бу дуняа берилгенди.
Байла мында, сиз а анда керилиб,
Джашагъыз деб аллах тыйыншы кѣргенди.
Байны, бийни айтханындан чыкъсагъыз,
Тонгуз халда ахратха кетерсиз,
Ол къауумгъа къаршчы сауут алсагъыз,
Тамбла ѳлсегиз, бушуу этерсиз.

Афенди байланы, бийлени, джакълагъанын эндиге дери да билиб, алай а тѣзюб тургъан халкъ бу ачы къыйынлыкны юсюнде афенди берген ауазгъа тынгылагъан огъай, юсюне таякъ алыб, таш алыб чабады. Адамла ура кетиб, аны ѳлтюредиле. Бай къауумдан башха ѳлгенле да боладыла. Мурат бай джаралы болуб юйюне кючден-бутдан барады.

Мыртазакъла джетедиле. Бек кѣб адамны тутуб тюргеме атадыла, къан тѣголеди. Алай болса да джарлы-джалчы къауум байладан къан алыргъа бир иннетли болады. Мурат къошуна кетген кѣзюуде Шамай бла Азрет аны юйю, бютеу рысхысын от салыб кюйдюредиле. Элни ичинде Муратны джаулары асыры кѣб болгъаны себебли, кимге ишек

этерге билмей кыладыла. Джазыучуну мураты джарлы-джалчы халкыны уянганын, аны джегиб, азабландырыб, артыкылыккыга чек болмай турган джауларына кечмеклик болмазлыгын кергюзеди.

Поэма ахыр башларында автор революцияны башланганын билдиреди. Шамай—граждан кызауатны джигити, поэма джазыла турган заманда уа (отузунчу джылланы ортасында) колхозну бригадирди. Колхозда Шамайны насыблы джашауу суратланган бла поэма бошалады. «Шамай алгын бла энди» деген поэма бла Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген белгили романы бир-бири ызындан чыккыгандыла. Орталары эки джыл (поэма эки джылны алга чыккыганды). Даутну поэмасыны геройлары «Къара кюбюрню» геройлары болуб кыалыргыа джетгенди. Алай байланыбды эки чыгармадагы геройланы джашау болумлары. Темуркыа бла Шамай — экиси да джел ауруулу болуб, байны кышундан кысталадыла: миллетни кыозгалыуу; Мурат бла Кындаур — халкыны кыанын ичген байла, д. а. к. Алай болса да «Къара кюбюр» романны кыйсы бир джазыучу да джазаллыккыды деб айтсак, джангылыр эдик.

«Шамай алгын бла энди» деген поэма геройларыны джазыуларын окыган адам кыруу джазыкысыныб, джюреги эзилгенден башха уллу джигитликни, терен оюмну сезмейди, аланы джашауларын узаккы ызларкыа болмай кылады. «Къара кюбюр» романны геройлары уа джаула (байла) бла кыаты кыорешгенлерине, джигитликлерине, тулпар ишлерине сейирсиндиредиле, китабдан баш келтюрмей окыб, геройланы джашау джазыуларын ызлаб айланырынг келеди.

Поэма «Шамай алгын бла энди» басмадан чыккыган кёзюуде (1934) Шамай, Махмут кибикле джашауыга ие болган эдиле. Алай болса да джазыучу джангы тёлү бурун болуб турган кыйынлыккыланы билсинле, Октябрь революция джарлы халкыны кыаллай азабадан кыутхарганын суратлау литературада кёрсюнле, унутмасынла деб джазганды. Джангы джашауну тюз кыуар ючюн эски, ёткүб кеткен джашауну билирге кереклисин автор терен аныглаганы себебли, поэмасын бизге сауыга этгенди.

1935 — 1936 джыллада испан республикачыла фашизм бла кызауат этиб башлайдыла. Ол джыллада белгили орус джазыучула, журналистле, интернационал группалакыа кыошулуб, республикан

Испаниякыа болушхандыла, фашизмге кыаршы кыорешни хапарын джазгандыла. Ол кёзюуде Илья Эренбургну «Адамкыа не керекди» («Что человеку надо») деген романы, А. Афиногеновну «Салют, Испания!» деген пьесасы, М. Кольцовну «Испан дневник» («Испанский дневник») деген китабы чыккыгандыла.

Поэмада фашистле испан элде этген артыкылыккыланы, алагыа кыаршы кыорешген республикачыланы ётгюрлюклерин, джигитликлерин, патриотдукларын кергюзеди.

Байкзулланы Даут «Испан кызычык» деген поэманы ол джыллада Испанияда баргъан антифашист кюрешни юсюнден джазганды.

Ол борчланы толтурур ючюн, ёлюб джатхан анасыны къатында джаралы кыыз сабийчикни, испан кызычыкны, кюркымай, фашистге таукел джууаб этгенин, фашистлени кёрюб болмагъанын бу сёзле бла сфатлайды:

Испан халкны керти джашыны кызыма,
Мени атам республикан аскердеди,
Ма бу мени табхан анамды,
Сизге джаулукъ этгенди бютюннге дери.
Бютюн ёлгенди сизни кюлугуздан.
Аны кынын атам алыр барыгыздан.
Ол кёб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юреннгенди.

Бу сёзлери ючюн фашист кызычыкны кесерге бычагын чыгаргъанлай, республикачыла келиб кългъанларын эслейди. Мычымай фашистге окъ тиеди. Фашист джыгылгъанлай, джаралы кызычык туруб фашистни кеси ёлтюреди. Анасыны кынын алады.

Дуня, кёк кюкюрегенча, порюлдеди,
Учсуз, кыйырсыз тобла, пулемётла,
Джел къатыш келген бузча, джауалла,
Эл башында темир кшула учалла.
Ол джау да балыкча кълтыраб тебреди,
Бек кюркыгъандан тесукъа этди, батды терге,
Ёрге тутуб тургъан бычагын,
Кюлу кёлтюралмай, джиберди джерге.
Ол халиде тургъанлай, кызыб келген окъ
Тийди туура кюлтугууну джанындан,
Тёгерекге урчукча айландырыб,
Къаблады кыызаргъан джерге бауурундан...

Атасы (республикачы, антифашист) келеди, юйдегисини болуб тургъан халын кёреди. Ёлгюнчю фашистлеге кършчы кюреширин (антын) кызычыгына билдиреди. Онюч джыл болгъан кызычык атасыны, анасыны, къралыны джанындан керти джауларына — фашистлеге дертни кюруتماзлыгын белгили этеди:

Бютеу дуняны башында биринчи социалист кърал СССР ёксюз сабийлени ёлмуден кутхарыб, алыб келиб, ашарык, киерик керекли этмей, алагъа джылыу бсриб, къарангы кюнлерин джарыкчылык бла ашыргъанын билдире, поэманы аягында атасы кызычыгына ахыр сёзюнде былай айтады:

«Мен ант этгенме ёмюрюмю узагына,
Джаулары ахыр кюню джетгинчи,
Къылычымы салмазгъа деб кынына,
Къанымы арт тамчысы кетгинчи,
Баш джанлатыб кълтмазгъа деб ызыма,
Хайда, бар СССР-ге кюнакыгъа.
Олду саулай ма бу Джерни джюреги.»

«Хасанны
тулпарларына»

Уллу Ата джурт кызауатны аллы бла, 1940 джыл
Кырачай областны миллет басмасы Микоян-Ша-
харда (Карачаевск) Байкыулланы Даутну
«Назмула бла таурухла» деген китабчыгын

чыгъарады. Ол китабчыкыда поэтни 30-чу джылланы экинчи
джарымында джазылгъан чыгъармалары басмаланадыла. Джангы китаб
джазыучуну творчествосу джашау бла кыаты байланыб болгъанына
шагъатлыкъ этеди. Ол джыллада Даутну лирикасыны баш темасы совет
адамланы тулпарлыкъларын, сейирлик, патриотлыкъ ишлерин
кѣргюзюу болгъанды («Орджоникидзеге», «Юч ъхтемге» — юч лѣтчик
тиширюну Раскованы, Осипенкону, Гризодубованы джигитликлерини
юсюнден; «Насыблы джаш тѣлю», «Хасанны тулпарларына»).

«Хасанны тулпарларына» деген назму Хасан кѣлню джагъасында
болгъан урушну юсюнден джазылгъанды. 1938 джыл август айда Хасан
кѣлню джагъасында (Владивостокга джууукъ) Японияны аскерлери,
бизни чегибизни бузуб, чекчилени артха ыхтырыб, совет джерге
киредиле. Эки-юч кюнден ары оздурмай, Кызыл Аскерни чекчилеге
келген бѣлеги кыаты урушлада чабыуул этген япончуланы хорлаб, тук-
тук этиб чегибизден атады. Кызыл аскерчилени патриотлыкъларын
джазыучу былай суратлайды:

Бирден туруб, джаугъа кыаршы бардыгъыз,
Ѣхтемликде ѣтгюрлениб биргелей,
Джау аскерни стуккулай чачдыгъыз,
Саутланыб ичлерине киргенлей.

Кызыл Аскерни кючюне махтана, поэт быллай тенггешдириуле та-
бады:

Гюрюлдей кыурч моторла баралла,
Кыанлы джауну теппесинде кыатханлай,
Юслерине кыоргъашыла джауалла,
Джайгъы кюнде кыаты бузла джаугъанлай.

Урушну Хасан кѣлде кыяматлыкын поэт бу сѣзле бла кѣргюзеди:

Кюнню кѣзон джабар кибик кѣблениб,
Илячины булутлагъа ѣрлелле,
Тюблеринде кыанлы джаула теблениб:
«Джер тешик!» — деб излелле да кѣрмелле.

Япон милитаристле, Хасан кѣлню джанында кызауатдан дерс алгъан-
лары бла башларына акыыл джыймай, 1939 джыл май айда Халхин-
Гол сууну джагъасында Монгол халкъ республикагъа (бизни МНР бла
кызауат болса бир-бирибизге болушургъа договорубуз болгъанын да би-
ле тургъанлай) чабыуул этдиле. Договоргъа кѣре, Кызыл Аскер Мон-
голиягъа болушлукъгъа аскер бѣлекле джибереди. 1939 джыл майдан
сентябргъа дери монгол тюзледе кыаты урушла барыб, совет-монгол ас-
керле япончуланы уутадыла, Монголияны джеринден кыстайдыла.

Халхин-Голда хорлам Къызыл Аскерни уллу кючюн кѣргюзеди. Япония аны бла тохтайды.

Къазауатны аллы бла джазгъан назмуларында Чкаловча, Расковача, Осипенкоча, Гризодубовача, папанинчилеча адамлары болгъан Совет Союз хорланмазлыкъды, къазауатны излемейди, джау чабса уа, къаушатыргъа хап-хазырбыз деген иннетни ачыкълайды, къралыбызны уллу кючюне сейирсинеди.

Поэма
«Мариям бла афенди»

Бу поэма 1932 джыл Байкъулланы Даутну «Джырла» деген джыйымдыкъ китабында чыкъганды. Джазыучу Мариямны атасыны, анасыны сыфаты бла ол кѣзюуледе халкъны къарангылыгъын, ол къарангылыкъ адамланы къаллай къыйынлыкълагъа джетдиргенин ачыкълайды.

Мариям кеси афендини дуасын унамай, врачлагъа къаратсала разы болуб турса да, аны адамлары (атасы, анасы, къарнашлары) афендиге кеслерин алдатадыла. Хоншу, тийре да, кѣз тийгенди, афенди сау этерикди деб кюрешедиле.

Кесини иннетин ачыкълар ючюн, джазыучу урунуу бла башын иги тутхан, мал джюрютген, бир-бирин суйген къарачай юйдегини джашауун юлгюге алыб суратлайды. Аталары, аналары, беш къарнаш, жангыз эгеч — барысы ишни суйгенле, алай а джахил адамладыла.

Къышны тамам тутхан кѣзююнде Мариямны келин келген тойгъа тилей келедиле. Ол джыл къышны къатылыгъын джазыучу былай суратлайды:

«Тюу» деб тюкюрсенг джерге,
«Таркъ» деб бузлаб тиеед.
Хар бир джаныуар барысы
Ышыкъ джерни излед.

Келин келген юйде той, оюн башланганлай, Мариямгъа келедиле.

Эртденбла эртдерек
Къызла джыйыб тебрелле.
«Алгъы бурун Мариямгъа
Барыб келейик», — делле.
Алай бла бир бѣлек
Джыйын болуб джетдиле.
Муну тойгъа элтирге
Эрлай хазыр этдиле.

Мариям тойгъа тон кийиб барыргъа излейди, алай а аны къыз тенгелери унамайдыла:

Джалан чепкен кийиб,
Мариям тойгъа тебреди.
«Бюгюн сууукъгъа тѣзюб,
Къалай турлукъма», — деди.

Андан эсе тонуму
Мен юсюме кийим,
Ол палтон джаулукъну да
Тюз сыртыма ийим.

Мариямны бу сёзюне
Барысы да кюлдюле:
Сен джаш къызса, — дедице.
Айыбды санга бу сёз.

Джаш башынгы къарт этиб,
Тон киерге болурму,
Алай бла чырт сени
Джаш сюерге болурму?

Тойда Мариям суукъ чабыб, къаты ауруб къалады. Сууукъдан ауругъанын кеси да биледи, халкъ да кёреди. Алай а тюкюрюучю къа-тынла бла афенди, Мариямга кёз тийгенди деб бегитедиле да, анасын — Тауджанны ийнандырадыла. Ол да эрин, юдегисин ийнандырады. Афенди сау этерге толу ышандырыб, бек кёб затларын алады: къой, ач-ха, эркиши чепкен, дагъыда башха затла. Мариям ёлгенден сора ёлюкге дуа этгени ючюн да алады:

Кесим ючюн не аз да
Бир канек алмаз эдим,
Олсуз дуа джараса,
Бир сёз да салмаз эдим.

Ёлмей сау къалса, аллах джазыкъсынды, сау къалды, ёлсе — аллах-ны буйругъу бла кетди деген болмаса, афенди кесин ишге къошмайды.

Автор бу поэмада къарангылыкъны, меджисуулукъну тас этерге ма-дарсыз керек болгъанын ангылатады.

Поэманы баш герою Мариям, чирик адетлени кыйынлыкъын ангы-лаб, анга къаршчы турса да, кеси джангыз болгъаны себебли, ол адетле-ни хорлаялмайды. Мариямны аурууу теренден терен, кыйындан кый-ын болуб баргъаны сайын, аны анасыны, атасыны кызыны джанына къоркъуулары ёсгени бла биргелей, дуагъа сокъур ийнаныулары да ёсе-ди; «аллахны къуллукъчусу» афенди да аны эслеб, джыртар, кесине хайыр тюшюрюр дыгалас этеди. Бу тукъум суратлау мадарла бла джа-зыучу кесини иннетин ачыкълар ючюн хайырланады.

Поэма
«Залихат»

«Залихат» деген поэма 1935 дж. Нарсанада чыкъ-гъанды. Бу поэма да, «Мариям бла афендича», эс-ки, чирик, адамланы джашауларын бузгъан адет-леге къаршчы джазылгъанды.

Поэманы баш герою Залихат — чырайлы, акъыллы, намыслы, къул юйдегиден чыкыгъан кыыз болады.

Аны бир комсомолчу ёзден джаш сюеди. Кесини суймеклигин Зали-хатха билдиреди. Залихат комсомолчу джаш юйюнде айтханына къаратыр, атасы, анасы да разылыкъ берирле деген муратда, бир юй бо-

лурбуз, насыб табарбыз деген муратда, ышаныб, ол джашха разылыгын англатады. Экиси да бир-бирин бек сюедице. Аланы джашаулары бир болуруна джашны ююк кьаршчыды. Артык да анасы.

«Аны алсанг — берген сютом харамды», — деб тохтайды. Джашны анасы, унамагъаны бла да кьоймай, айталгъан амааны айтады, ётюрюк сёзле бла кьызын бет кьарангылы ётерге излейди, сёзчю кьатынланы юсдюреди. Залихатны сюйген джашы бла тюбегенин кёргенле сёзюн ётедиле, хыликке ётиб сёлешедиле. Юйде кьызгъа урушадыла, тюедиле. Кьыз умут ётеди, сюйген джашы, комсомолчу болгъаны себебли, эски-чирик, тукъум айыргъан адетлеге кьарамай, кьайры болса да алыб кетер да, бирге джашарбыз деб. Алай а джашдан ол тирилик, джандауурлукъ чыкмаиды. Джаш юйюнде айтылгъан сёзледен чыгълмайды, джарамагъан адетге кьаршчы болалмайды.

Кьыз, халкъны хыликке сёзюн кёлтюралмай, джашдан да адамлыкъ табмай, джашаудан тюнгюледи. Башын кьаядан атыб ёледи. Ёлюрюню аллы бла кьарачай кьызлагъа осият ётеди окьургъа, эски адетлеге кьаршчы кюреширге. Сюйген джашына уа айтады ётюрюк комсомолчу болгъанын.

Эки поэмада да («Мариям бла афенди», «Залихат») джазыучу керти эскиликке кьаршчы кюрешни кёргюзмейди. Мариям да, Залихат да (поэмаланы баш геройлары) адамы джашауун да, джазыуун да кесген эски джашаугъа, кьургъакъ сёзле болмаса, керти кюрешни кёргюзмейди.

«Залихат» поэма джазылгъан кёзюуде уа (1935 дж.) совет социалист джорукъла, адетле джашаугъа кириб, бегиб тургъан заманда поэмаы геройо кесин ёлтюрюрге керек тюл эди, эски адетлени хорлар мадарла табаргъа керек эди. Ол джыллада таулу тиширула башларына керти бошлукъ табыб, кеслерини джашау оноуларын, джазыуларын кеслери ёте ёдиле. Поэмада уа геройла, хорлар орнуна, окьугъан адам аны джазыкъсыныргъа керек болуб кьалады. Ол себебден поэма джазылгъан заманына толу джууаб береди деб айтыргъа болмайды.

Ленинсиз,
Ленинни
джолу бла

Байкулланы Даут Ленинни юсюнден джазгъан назмулада Ленинни бютеу дуниягъа белгилигин, ол кьурагъан Коммунист партияны башчылыгъы бла Октябрь социалист революцияны хорлагъанын, социализм кьурауда совет халкъ, Ленинни осиятларына джюреги бла тюз болуб, аллай тюзлюкню кючюнден улуу дже-тишимлеге ие болгъанын кёргюзеди.

Сени кьойгъан осиятынг
Джол башчылыкъ береди,
Хар бир ишде муратынг
Джуртубузну кереди.

Ёхтемлениб барабыз
Сен кёргюзген джол бла,
Джангы дуния кьурайбыз
Кёб бирлешген кьол бла.

Бюгюнню кюнню мийиклигинден кьарасакъ, Даут талай затда джангылгъанды дерге боллукъбуз. Сталинни, аны тегерегиндегилени терслиги бла Ленинни осиятларындан джанлаб, халкъга кёб кыйынлыкъ джетгенин ангылайбыз. Поэмаланы джаза туруб, Даут ол затланы ангылаялмагъанды деб, анга айыб салыргъа джарамаз. Ленинни осиятларына кертибиз, тюзбюз деб, кёблеца, Даут да ийнаныб болгъанды.

Кьаралыбызны уллу кючу болгъанын, совет джуртха чабаргъа излеген джауланы артха ыхтырыб кьаушатырыбызны ёхтемленген, махтаннган, кьууанч халда айтады Даут:

Кьаршчылыкъга ал бермей,
Чабханланы тыябыз,
Большевикча, биз эрлай
Кьабларына джыябыз.

Хорламгъа чакъыргъан назмулары

Уллу Ата джурт кьазауат башланнганында совет джазыучула кеслерини творчестволары, джашау ишлери бла фашизмге кьаршчы таукел кюрешгендиле. Кьазауатны ал кюнлеринде огъуна фронтха СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члени болуб мингден артыкъ джазыучу кетгенди.

Ол кёзюуде белгили совет джазыучула — М. Шолохов, А. Толстой, А. Твардовский, К. Симонов, М. Исаковский, В. Лебедев-Кумач, дагыда башкала совет адамланы фронтда тулпарлыкъларыны юсюнден, фашист келепенни мурдарлыгъын айгъакълагъан чыгъармаланы тохтаусуз джазыб, басмалаб тура эдиле.

Бизни областны джазыучулары да, башхаладан артха кьалмай, фронтха джан, къан, фахму байлыкъларын аямай болуша эдиле. Кьаракетланы Исса, Байкъулланы, Даут, Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан фронтха кетедиле. Ата джурт ючюн кьазауатда джанларын бергендиле. Кьазауатны ал джылларында огъуна ала джазгъан патриотлукъ чыгъармала Ата джуртха керти кьуллукъ этгендиле.

Уллу Ата джурт кьазауатха дери да Байкъулланы Даут Ата джуртун кемсиз скойген, аны ючюн джанын аямазлыкъ, арт тылпыууна дери бизни халкъыбызгъа тюз болгъан тулпарланы Чкаловну, Хасан кёлню джагъасында джау бла сермешгенлени, Осипенкону, Гризодубованы, Раскованы, лапанинчилени джигитликлерини юсюнден джазыб тургъанды. Энди уа Уллу Ата джурт кьазауатны биринчи кюнлеринде

огъуна аллай тулпарланы саны кѣб болду. Къзауатха дери бир-бир адамла этген патриотизмни, джигитликни къзауатны ачы, къыйын кюнлеринде миллионла бла совет адамла хар сагъатда кѣргюзедиле.

Фашистлени джыртхыч, джаныуар къылыкъларын поэт къзауатха дери джазылгъан «Испан къызчыкъ», «Бюгюн анда» деген назмуларында суратлагъан эди; Къзыл Аскерни хорланмазлыкъ кючюн «Ууалдыла», «Нек чабады» деген назмуларында окъугъан эдик.

Къзауатны заманында джазылгъан чыгъармаларыны барысында да фашизмни къанлы сыфаты кѣрюнеди. «Ур джауну джерден, суудан, кѣкден» деген назмусунда окъуйбуз:

Адамгъа къой,
Ушамагъан кийикге,
Аны къанлы уясы
Орналыбды
Берлинде.

Поэт фашистлени бетсизликлерин, уятсызлыкъларын айтады:

Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуниягъа
къанлы ишни
тутханды ол.

Джауну джаныуар джюрекли болгъанын кѣргюзюр ючюн, къарачай таурухлада айтылгъанча, беш башлы эмегенин, сарыубекни сыфатында суратлайды. Фронтха кстиб баргъан сюйген джашына къыз сѣлешгенинде, гитлерни къан ичген сарыубек бла, адам эт ашагъан эмеген бла тенг-лешдиреди.

Фашизм Европаны джыртды, талады, кюйдюрдю, уллу зарауатлыкъ джетдирди: сабийлени ёксюз, тиширыулары баш иесиз, аналаны улан-сыз, эгечлени къарнашсыз этди, дейди. Поэт аны ючюн чакъырады зарауатлыкъ джетген халкъланы бирлеширге, джауну къурутургъа:

Бирлеш хар барынг!
Къалмай артха!
Уллугъа,
гитчеге,
къартха
Дери ал
Сауутну!
Къысха эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
къызгъанма
малынгы,
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джанынгы!

Бу чакъырыу сёзле бла джазыучу бютеу совет халкъны кесини насыбын сакъларгъа хазырлыгъын, ангысын, социалист джуртун сакъларыгъын билдиреди. «Ата джуртунг сенден излейди» деген назмуну поэт Анасы бла джашыны бир-бирине сёлешиу (диалог) формасында джазады. Анасы джашын таукелликге юрете, джигит бол, деб фронтха ашырады. Ана ышанады джашына, аны джигитлик этерине, хорлам келтирлигине. Автор Ананы сыфаты бла Ата джуртубузну кёргюзеди. Ата джуртубуз тулпар джашлары къанлы джауну хорларыкъларына ийнанады:

Айхай, балам, атланчы сен джолунга,
Ата джуртунг сенден аны излейди,
Къылычынгы сермеб алыб къолунга,
Шыблача, джаугъа ёхтем кир, дейди.
Тау къушумча, чыкъчы мийик кёклеге:
Суугъа кирсенг, балыкъча кир тенгизге,
Серме джауну, къойма бизни чеклеге!
Ата джуртунг ол борчну салады сизге.

Къазауатны заманында джазгъан чыгъармалары төрт баллада бла бошаладыла.

Биринчиси «Гастелло джигитге». Летчик капитан Гастеллону урушда этген джигитлигини юсюнден. Гастеллону самолётун фашистле джандыргъанларында, фашистлеге уллу хата салыб ёлюр ючюн, Гастелло джана тургъан самолётун джауну бензин джыйылгъан джерине джибереди. Джана тургъан самолёт келиб тюшюб, бютеу болгъан бензиннге от салады. Летчик, алай бош ёлюб къалмай, гитлерчилеге къыйынлыкъ салыб ёледди.

Экинчи баллада «Юч ёхтемге». Юч совет аскерчи фашистле алыб тургъан элге гранатала алыб кириб, фашистлени къоркъутуб, машинаны алыб, кесибизни аскерлеге келиб къалгъанларыны юсюнден джазады аны.

Ючюнчю баллада «Джигитлени ёлгенлери» Шаламберидзе бла Мышаковну оборона чекде фашистлени талай атакаларын ыхтырыб, ёлюб къалгъынчы джауну джибермей тургъан джигитликлерин суратлайды.

Поэт совет аскерчилени къазауатда этген эркишиликлерин махтагъан бла биргелей, ёле туруб да джаугъа уллу заран салыргъа излегенлерин кёргюзеди. Гастеллоча ёледди «Гугуклагъа уучу» деген назмусунда Масленников, юч снайперни ёлтюреди, кеси да джаралы болады. Джауну къуршоуундан чыгъаргъа мадары болмагъанын биледи, патронлары бошалады, сора кеси кесин ёлгенча этиб, фашист солдатны джууукъ келирге къояды. Фашист келиб юсюне ийилгенлей, Масленников бойнундан алкъын кючю кетмеген къоллары бла къаты буууб ёлтюреди.

Даут къазауатда джазгъан назмулада экиджюз миллион болгъан совет халкъ, ичинде Гастеллоча джашла сансыз-санаусуз болгъан, фашист оккупантлагъа хорлатмазлыгъы ажымсыз кёрюнуб турады. Бир къауум

назмусуну башлары да анга шагъатлыкъ этедиле: «Джауну джер тюбуне сугъарбыз», «Джутулур джерге, къобалмаз ёрге», «Ата джуртунг сенден аны излейди», «Бизни ишибиз тюзлюкдю, биз хорларыкъбыз».

Кесини чыгъармаларыны магъанасын теренлендирир ючюн поэт тюрлю-тюрлю поэзиялыкъ формала бла хайырланады: лозунг-чакъыруу, джырла, диалог, монолог, баллада. Диалогну кючю бла совет адамлары ич болумлары, кыйналгъанларын ачыкълайды (анасыны джашына къазауатха ашырыны аллы бла сёлешгени), монолог бла суйген кызы аскерчи джашха кёлюндегин айтады, гитлерчи къан ичгенлеге кечмечлик болмазлыгын сингдиреди. Балладалада уа уруш бара тургъан кёзюуде совет аскерчилени патриотлукъ джигитликлерин кёргозеди.

Байкъулланы Даутну чыгъармачылыкъ иши къарачай литератураны аякъланыууна, ёсююне да сёзсюз уллу юлюш кыоханды. Уллу Ата джурт къазауатха дери, къазауатны заманында ол джазгъан халкъ суйген джырла, назмула, поэмала, хапарла, балладала къарачай окъуучугъа кеслерин суйдюргендиле.

Даут къарачай суратлау литератураны биринчи башлагъан джазыучулары тизгинине киреди.

Ата джурту, халкъы ючюн энчи джашауун, фахмусун да аямагъан, къанлы джаугъа къаршчы кыйын къазауатда джигит кирик джанын берген патриот-поэт Байкъулланы Даут совет адамлагъа юлгюдю, халкъны джюрегинден ол бир заманда да кетмезликди.

ДРАМАТУРГИЯ

Драма суратлау литератураны бир тюрлюсюдю. Драма чыгъармалада джазыучу айтыргъа излеген, кёлюне келген затны чыгъарманы геройларыны сёзлеринден, ушакъларындан, аякъ алышларындан белгили этиб кёргозеди. Драма чыгъармала тюрлю-тюрлю боладыла: трагедия, драма, комедия.

1. Адамлары арасында терен магъаналы, кыйын, къаршчы кюрешни кёргозген чыгъармагъа драма дейдиле. Драмада джазыучу, кесини сёзлерин кыошмай, драманы ичинде адамлары бир-бирине сёлешдириб, аланы сёзлери, ишлери бла кюрешни ачыкълайды. Сёз ючюн: Батчаланы А.-Керимни «Ахмат-Батыр» пьесасы.

2. Трагедия чыгъарманы баш герою не кесини джашауу ючюн, неда халкъ ючюн кючю тенг болмагъан кыаты урушда ёледи. Сёз ючюн: Гембеланы Гемманы «Эски адетле, джолла» деген пьесасы.

Трагедия чынг алгъа Грецияда чыкъгъанды (Дионис деген аллахха бурунгу Грецияда, эчки кюрманлыкъ кесиб, джырла джырлагъан байрам кюнлери болгъанды. Эчкиге грскча трагос дейдиле, джыргъа — оде.)

3. Не адамны кесини джашауунда неда джамагъатда джашауға джарамагъан затланы кюлкю бла кёргозген драмалыкъ чыгъармагъа комедия дейдиле. Сёз ючюн: Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы.

30-чу джыллада драматургия суратлау чемерликден профессионал искусствогоа кызыу кёчюб тебрейди.

Школлада, техникумла бла институтлада, агитколлективледе кюралгъан джырлау-тепсеу ансамблде, кружоклада жангы джырла, тепсеуле, хапарла, пьесала чыгъарыб, аланы халкъгъа терен джайылгъаны къарачай литератураны ёсюмюне улуу болушлукъ этгенди. Литература жангы бла кюралыб ишлеген артыксыз да бек драматургияны жангы чыгъа башлагъанына, ёсюмюне улуу юлюш кюшханды. Бу ишни биринчи башлагъанла къарачай педучилищени (педтехникум), къарачай рабфакны устазлары, алада окъугъан джашла, комсомолчула болгъандыла. Ала автор да, актёр да, джарашдыручу да кеслери эдиле. Сёз ючюн, «Революция и горец» деген журналны 1930 джыл басмаланган бир номерини бетлеринде «Театр в Карачае» деб статья чыгъады. Анда былай джазылыбды: «Микоян-Шахардагъы клубда «Къарачай кызы ата-ананы тузагъында» деген пьесаны кёргозедиле къарачай тилде. Пьесаны джазгъан да, джарашдырыб салгъан да къарачайлы устаз Гебен улуду... Пьесада ойнагъанла да андагъы педтехникумну сохталарыдыла. Аладан хар бири кесини ролюн тыйыншысыча баджарады, суююб, къаны-джаны бла ойнайды. Пьесагъа къарагъанла улуу суюмеклик бла разы болгъанлары себебли, иги кесек адам клубха сыйынмай, тышында къалыб кетгенди. Усталыкъ, театрны иши мында сынгар энди таба башлагъанды кесине тыйыншлы орун. Ол ишлеге башчылыкъ этген устаз Гебен улу Гемма билимли, фахмусу болгъан адамды, джазыучуду, биринчи музыкантладанды, тепсерге, джырларгъа да устады. Педтехникумда музыканы окъутады.

Отузунчу джылланы экинчи джарымында Къарачайда кюралгъан джыр-тепсеу ансамбль да талай пьеса салыб кёргозгенди. Аны спектакльлери халкъны кюуандыргъандыла, разы этгендиле. Ол кёзюледе спектакль салырча джарашдырылгъан юле болмагъаны себебли, пьесаланы эл клубланы сценаларында, школлада салгъандыла. Кийим (костюмла), сауут-саба, кюйюз, стол, орундукъ, башха керекли затланы бергендиле. Спектакль кёргозюлген кюнле бир улуу байрамча ётюб тургъандыла. «Актёрланы» элчиле багъалы кюнакъланы сакълагъанча сакълаб, алларына къарагъандыла, алгъышлаб, разылыкъны билдиргендиле. Къарачай халкъны драмалыкъ искусствогоа къарамы бурундан (ата-бабаладан) келген адетле бла байланыб болгъаны сезиледи былайда. Байрамлада, тойлада джыр, тепсеу, ойюн бир-биринден айырылмагъанды. Ол огъай ишни юсюнде да. Сёз ючюн, кюз чалкъыгъа

чыкыгъан заманда чалкычы джыйын, тамада айыргъан бла биргелей, оюнчу-накыырдачы кишини — акъсакъалны (текени) да айыргъандыла. Къарыулу, кючлю, чамчы, таб сёзлю, джалкъаулары самаркъау этгени бла сагъайтыб, джунчутуб ишлетген, иште арыгъанланы кюлдюрюб, кёллерин кёлтюрюб, иште кызындыра билген адам сайланнганды ол иште. Теке бёркню кийиб, къолуна кийиз къамчини алыб, керек болса, чалкычылары ичинде джукъларгъа суюгенлени аны бла къагъыб, уятыб, сёзю бла уялтыб, иште джарашдыргъанды. Ишден бошуракъ кёзюде тюрлю-тюрлю оюнла чыгъарыб, арыгъан санланы солутуб, кюч бериб, болушуб тургъанды.

20 — 30 джыллада иги кесек пьеса джазылгъанды. Алай болгъанлыкъ-гъа кёбюсю къолдан джазылгъандыла. Аланы бюгюн табыб, басмадан чыгъарыб, хайырландырырча мадар джокъду — тас болуб къалгъандыла. Аланы не кёрген адамладан эшитебиз, неда газетлеге, журналлагъа ол кёзюледе аланы юсюнден джазылыб къалгъан затланы окъуб билебиз.

Авторланы кёбюсю бирер пьеса джазгъанды. Кеслери да бир актлы пьесала болгъандыла. Джаратылгъан пьесаланы бирем-башха басмадан чыгъаргъандыла: Борлакъланы Мухаммат «Насыбсыз къарачай кыыз» деб аталгъан алты джабыулу пьесаны джазгъанды (Нарсана, 1929), Къоркъмазланы Алий — «Кызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» деб, бир актлы пьесаны (Нарсана, 1929), Боташланы Абидат «Джахил тишируу бла окъугъан тишируу» (Нарсана, 1931), Къаракётланы Хамзат «Коммуна» деген юч джабыулу пьесаны (Нарсана, 1931), Акъбайланы Мухаммат «Къарангылыкъдан джарыкълыкъгъа», деб төрт джабыулу пьесаны (Нарсана, 1932), Эбзеланы Шахарбий «Огъурлу» деб юч джабыулу комедияны (Микоян-Шахар, 1937), Байрамукъланы Халимат «Эки джюрек» (Микоян-Шахар, 1939). Ол кёзюде эм кёб джазгъан драматург Гебенланы Гемма (Имауддин) болгъанды. Ол беш-алты кёб актлы пьесаны джазгъанды. Кеси да устаз, музыкант, поэт, тепсеучю болгъанды.

Олсагъатда талай пьесаны джазгъанды: «Насыбсыз къарачай кыыз» пьесаны «Таулу джашау» газетде, (1926), «Эски адетле-джолла» алты джабыулу пьесаны (Микоян-Шахар, 1929), «Бирликде — тирилик» деб, төрт джабыулу пьесаны (Микоян-Шахар, 1930).

Шимал Кавказны башха халкъларыны тилинден драмалыкъ чыгъармаланы къарачай тилге биринчи кёчюрюб башлагъанла Гебенланы Гемма бла Ёртенланы Азрет болгъандыла. Тегей драматургну Эмбек Глатовну «Бауда туугъан» деб, алты суратлы юч джабыулу драмасын Гебенланы Гемма кёчюргенди (Нарсана, 1931). Андан сора ол авторну «Джангы шыйых» деген комедиясын (Нарсана, 1931), «Эки тенг» деген 4 оюнлу пьесасын кёчюргенди (Нарсана, 1931). Ёртенланы Азрет Д. Кузовну «Мариам» деген драмасын къарачай тилге кёчюргенди (Нарсана, 1930).

«Революция и горец» журналда хоншу халкъланы драмалыкъ чыгъармаларыны юсюнден джазылгъан рецензияла, критикалы статьяла джазыучулагъа литературадан усталыкъны ёсдюрюрге, бир-бири сынамларын алыргъа болушхандыла.

Къарачай джазыучула да джашау излеген темалагъа джазадыла: граждан къазауатны, коллективизацияны юсюнден, джашаугъа чырмау болгъан эски адетлеге, къарангъылыкъгъа, джахилликге, тиширыуну тенгсизлигине, реакцион динчилени ётюрюклерине, бай джалчыны хакъын ашагъанына къаршчы пьесала джазадыла.

Джангы чыгъыб тебреген драматургияда тюрю-тюрю жанрла белгилениб, кеслерине орун айырыб башлагъаны да бек сейирликди. Эсленидле джигитлик, накъырда, кюлкю бла байланыб келген ангыны сингдириу, социал психологиялыкъ, тарих (история) магъаналы, озгъан заманладан хапар берген пьесала.

Ёмюрледе айтылыб турлукъ джигит Къарчаны-Къарачайны тамалын салгъан кишини юсюнден айтылгъан таурухха таяна, сюжетин къураб, Гебенланы Гемма «Къарча бла Къазий-бий» деген тарих магъаналы пьесаны джазады.

Таурухда айтылгъаннга кёре, къарачайлы кишини Минги Тауну этеклеринде къазыкъ ургъаны, мында элле къуралыб джашаб квалгъаны да Къарчаны аты бла, аны тирилиги, джигитлиги, акъылы, аны оноуу бла байланыбды.

Бу пьесада драматург къарачай халкъны бийле бла, феодалла бла урушун, кюрешин кёргюзеди.

Къарчаны адамлары, кеслерине юйле ишлей, элле сала, джашау къурай башлайдыла. Сууда келген джонгурчхаладан оюм эте, къабарты бий бу тегерекде ол билмеген адамла орналыбдыла деген акъылда, аланы кесине бойсундурургъа излейди. Казий-бий Къарчагъа келеди да джасакъ даулаб тохтайды. Къарча джасакъны орнуна бир къотур итни бериб джибереди бийни келечилерине. Бий кемсиз ачыуланады, аскер джибериб Къарчаны бютеу адамлары бла къуууб, Хачыпсыгъа (Абхазиягъа) джыяды. Къарча кюрешиб, хачыпсыладан, эбзеледен болушлукъ табыб, Къобанны башы сюремде джашаргъа эркинлик алады. Аны бла пьеса бошалады. «Къарча бла Къазий-бий» деген пьесасында Гебен улу феодал джорукъла халкъгъа джетдириб тургъан къыйынлыкъны ачыкълайды, аланы хыртлагъан бла бирге, хыликкелик затларын, адамны адамлыкъ сыйын тюшюрюб, джюрек тёзалмазча сыйсызлыкъ джетдиргенлерин кёргюзеди. Анга шагъатлыкъ этген пьесада бир эпизод. Эрке ёсген бийче эки джанындан эки къарауашы бла тёнгертке кёпюрню юсю бла ётюб барады. Ол асыры уллу кёллюден, кесин асыры сыйлы кёргенден джерге тюкюрюб орнуна къарауашлары къол аязларын тутуб, аланы къол аязларына тюкюреди. Тюкюрюгю джерге тюшсе, анга сыйсызлыкъ келтирликча, алай кёргенди.

Чотчаланы Борисбийни 1936 джыл «Урланган Мурат» деген историялык драмасы чыгады.

XVI — XIX ёмюрде сабийлени урлаб сатхан, къул этиб джекген тау элде Кырачайда, Малкъарда, Тау артында да джайылган белгили адет болганды. Пьеса ол адетни бедешлигин баямлайды, унукъган халкъ бла байланы, бийлени класс терслик, артыкылык ишлерин кёрюзеди.

Драманы биринчи актында биз кёребиз: алайсыз да джашауну кыйынлыгы юсюн басыб турган Осман (джарлы киши) кече арасында эшиги кыагылады. Осман бла юй бийчеси юч джыл болган джашчыкны орундукъ тюбюнде букъдуруб, эшикни ачсала — Алий-Маджар бла Мурдархан деген бийле кириб келиб, юйю дардаган этедиле, джашчыкны орундукъ тюбюнден чыгарыб, алыб кетедиле. Осман сабийин къорууларга чабханында, къама бла уруб, сойландырыб къоядыла.

Экинчи кёзюуде (ортадан 7 ай бла 10 кюн кетиб) Осман маджалыракъ бола башлайды. Анга бир шоху келиб, кеси эшитген джангы хапарланы айтады.

Ючюнчю кёрююуде (талай джыл ортадан кетиб) Муратны Алийбийде къул болуб турганы, адамга саналмай, къуллугъу-иши ауур, юсю джалангач, къарны ач, урулуб-туйюлюб, хар кимни ауур сёзюн, хыликкесин, ийлыкъдырган сёзюн кёлтюрюб, зорлукъну ачыуун чегиб, мугур болуб, зарауатлыкъ джашауга бой салыб турганы суратланады.

Хорасандан атасыны, анасыны сау хапарларын эшитгенинде, Мурат къачар акъылга киреди. Артыксыз да бек Алий-бий аны башха бийге бир ийнеке ауушдурурга оноулашканын билгенинде уа джюрегине таукеллик келеди.

Мурат асыры унукъгандан байны кызы Нарджан кеси ауузу бла суймеклигин айтханында да ийнанмайды. Бийни кызы къул и адамга санаб, аны къалай сюер, аны бла бир юй болуб, кыйынын-джарсыуун тенг этиб джашар деб акъылына келтиралмайды, аны кючге санайды.

Мурат эртдеден бери да кеси кирик бир къарауаш кызын-Мариямны джюреге бла джаратыб турады. Кыачса, аны бла бирге къачарга нюзюр этеди.

Муратны къоркъакылыгы, таукелсизлиги, кесин къатдырыб, башын ёрге кёлтюре юренмегени кетиб, джашау сезими ёсюб, кесини энчи эркинлиги ючюн кюреширге хазыр болады. Мурат энди бийни буйругундан чыкмай, башын ёрге кёлтюрмей айланыучу джаш тюлдю. Алай а Муратны сезими уянганы бла биргелей, андан ары кюрешин пьесаны аягына дери кёрюзалмайды автор. Андан ары Муратны юйюне (атасына, анасына) къайтханын тамамлы суратлайды. Пьесаны кыарысузлугъу драма джазыу джорукъну бузулганындан белгили болады: биринчи кёрююуде башланган драма кяршчылыкъ къалган

актларында орун табыб ёсюб, кёлтюрюлюб бармайды. Пьесаны актларын бир-бири бла байламлыклары кырыусуздан кырыусузга бара келиб, тохтаб кылады.

Тёртюнючю кёрюнюуде бир башха пьесача болуб кылады. Джангы персонажла чыгъадыла. Аланы уа драманы аллындагыыла бла байламлары болмайды. Халит бла Ханишни джуклукларын, кызгъанчлыкларын, байыныр ючюн джукъдан артха турмазлыкларын, кырнашларыны — Муссаны хакъын ашагъанларын кёргюзеди.

Андан ары бешинчи, алтынчы кёрюнюуде арадан 60 — 70 джыл ётгенден сора болгъан затланы, граждан кызауатны заманында Кырачайда баш эркинлик табхан джарлы халкъ бла акъ гвардиячыланы кюрешгенлерин суратлайды автор. Тюсюн айтсакъ, алтынчы кёрюнюудеги затла Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында болгъан ишлеге ушаш бсриледиле. Байла, бийле, акъ аскерчиле реакцион динчилени болушлугуу бла халкъны алдаб, терилтиб, атына «дин кызауат» атаб, большевиклеге кыаршчы кызауатха кыобарырга кюрешгенлери. «Ахмат-Батырдача», Мурат да Алий-бийни ёлтюрюб, анга кесини кийимлерин кийдириб, кеси аны кийимлерин кийиб, Алий бийни эм иги атына миниб кыачады. «Урланнган Муратда» персонаж Умар акъ аскерчи офицер «Ахмат-Батырдагы» Хамзатха ушайды. Экиси да бирча махтанчакыла, кыаты джюреклиле, уллу кёллюле, кеслерин уллу, билимли аскер башчыга, аскер тамадалага санаб тургъан адамла. Умарга уа халкъ, хыликке этиб, атына «патчах улу» дегенди. Тюсю уа экиси да болумсуз, фахмусуз, кызбай адамла болгъанлары ачыкъланады. Кызылла келгенлеринде бирча ёлюмден ёледиле.

Авторну иннети бизге ачыкъ болады: урланнган Муратны джазыууну юсю бла уруннган джарлы халкъ байланы, бийлени бир-бирине кыаршчылыклары узакъ ёмюрледен келгенин ачыкъларга, граждан кызауатны заманында халкъ акъ аскерчилеге кыаршчы кюрешгени да халкъны историясы бла байланыб болгъанын кёргюзюрге.

Джазыучуну мураты ол заманнга кёре тюз болгъанды. Октябрь революциядан сора, Совет властны ал джылларында, совет драматургияны ёсюмю ол джол бла башланнганды. Пьесада джашау болумну кёргюзюу Разинни, Пугачёвну заманында башланыб, Октябрь революция бла бошала эди.

«Урланнган Мурат» деген пьесаны джетишмеген, кыарыусуз джерлери аз тюлдо. Пьесаны геройларыны хал шартлары учкара берилгенди. Автор эсин иги бёлсе, теренирек берирге боллукъ эди. Джазыучу адамны ич болумун, сезимин кёре билгени бийче кызыны — Нарджанны сыфатлагъанындан ачыкъланыб кылады. Нарджан Муратны сюйгени себебли джазыксыныб, кыоруулаб, болушурга излеб турады. Нарджан халал джюрекли кыыз болуб этмейди, сюймеклиги

ючюн кюрешеди. Сюйгенин разы этер ючюн а не тукъум ишге да, къаллай атламгъа да хазырды ол. Атасыны къалгъан къуллары не бек къыйналсала да, сан этмейди. Нарджан атасына, анасына ушагъан къаты джюрекли къызды.

Драманы тил байлыгъы къолайлы тюлдю. Уста, чемер тил бла джазылгъанды деб айталлыкъ тюлбюз. Къарачайны фольклору (парт сёзле, айтыула) бла да хайырланмагъанды.

Кемликлери аслам болса да, ол кёзюуге кёре историялыкъ темагъа джазылыб, кёб миллетли совет литература ёсюб, аны джолу бла келишдирилиб, быллай пьеса чыкыгъаны джангы башланган къарачай драматургиягъа багъалы иш болгъанды.

Боташланы Абидатны «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» деген пьесасы биринчи агитацион пьесаланы бирине тергеледи. 1927 джылдан башлаб, юч-тёрт джылны ичинде эл клублада, школада салыныб туруб, 1931 джыл Нарсанада басмаланыб чыгады.

Абидат Къарачайны биринчи поэтессасыды. Ол кесини юйюнде къызчыкълагъа школ ачыб, 1922 — 1924 джыллада окъутуб тургъанды. Кесини джашау ёмюрюн ёсюб келген ууакъ тёлюню ариу халиге юретиу бла, аны джарыкылыгъы, окъууу бла байламлы этгенди. Абидат 20-чы джылланы ал кёзююнде Нарсанада китаб басмада корректор болуб ишлеб тургъанды. Кеси бир ушагъында айтханына кёре, бир кюн областны окъуу бёлюмюнден (облонодан) письмо алады. Джазлыкъ элде бир джангыз къызчыкъ да школгъа келмейди деб джазылады письмода. Абидат муруккусуз Джазлыкъгъа келиб, ишлеб башлайды. Къызчыкъланы не бла болса да бир зат бла школгъа илешдирирге керек эди. Ол себебден Абидат окуула тикген кружок ачады. Алай бла къызчыкъла келиб, школда окъуб тебрейдиле. Къызланы школгъа тартар муратда «Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу» деб пьеса джазады да 1927 джыл кеси ишлеб тургъан Теберди интернат школда саладыла. Пьесаны салыргъа Аппаланы Хасан («Къара кюбюр» романны автору) бла Карташев Арсений Павлович — школну директору болушхан эдиле. Пьесада ойнагъанла спектаклге керекли затланы (кийим, хапчюк) кеслери юйлеринден келтирген эдиле.

Пьесагъа къараргъа бек кёб адам джыйылгъан эди. Абидатха саугъагъа къобуз, Лермонтовну чыгъармаларындан бир бёлек томну берген эдиле. Абидатны иннети: пьесасында эски бла джангы джашауну къаршчылыгъын, аланы кюрешлерин кёргозюу, джангы, джарыкъ джашау онглагъанын ангылатыу бла биргелей таулу тиширыуланы окъуу, билим алыргъа кёллендириу.

Ол муратны толтурур ючюн джазыучу джашау сезимлери бир бирине къаршчы юйдегилсен чыкыгъан эки героиняны (Айшат, Сафийат) сыфатларын, кертисинде болумуча къаршчы суратлайды.

Даут бла Аминат, Солтан бла Бибаца бай джашамасала да, кызыларын — Айшатны ариу халиге юретедиле, окъутадыла. Айшат акъыллы, билим алыргъа сыйюб, талпыб окъугъан кызды. Окъууну магъанасын ангылайды. «Атам, бир къауум адамны айтханына тынгыласакъ, биз джукъ да эталлыкъ тюлбюз. Джахил адам кёб затны ангыламайды, не билиб сёлешеди ол? Аллай адамла айтханнга сен асыры кёб акъыл бёлюб кесинги кыйнамазгъа керексе. Ол сёзлеге мен уллу магъана бералмайма. Школгъа чабаргъа, джортаргъа, кылыкъ этерге барадыла деб умут этмесин бир адам да. Огъай, мен школгъа билим алыргъа барама. Артда уа билирле мен ким болгъанымы», — дейди Айшат атасына.

Школда окъургъа, джазаргъа, тергерге юретгенден сора тигерге, бирчерге юретедиле. Айшат тигерге юрениб, анасына чепкен тикгенди. Школда джашау болумну ангыларгъа, сюзерге да юретедиле. «Бай джарлыны хакъын ашаргъа юреннгенди да мен да алагъа аны ючюн керекме. Биз джахил, билимсиз, къарангы къалсакъ, алагъа джегерге тынч боллукъду», — деб Айшат тюшюндюрюб сёлешеди. Айшат адамла бла джарашыу, хар сёзюн чегиб, акъыллы сёлеше биледи. Кёб болмай Москвадан келген Хамит бла сёлешгенинде бир учкара сёз ауузундан чыкъмай, айтханы бары тутхучлу, магъаналы болуб бек сейир сёз джёнгерге бола билди. Аллай кызыны уа ким да джашау джёнгерге джаратырчады.

Сафият — байны кызы, кеси кесин эркетгенден башха билими джокъ, джашаугъа, школгъа да Айшатдан башха кёз бла къарайды. Сафиятны халиси анасына ушайды. «Аллах ючюн, Аминат, бу школ бла бездирдинг, хаман бир сёзню айт да тур: школ, школ. Школ кызычыкълагъа не береди? Ол файда берсе, кызычыкъла алгъын да окъурукъ эдиле. Кимге керекди аланы окъуулары? Эркишиле бла бир юйге джыйыладыла да сёлешедиле да турадыла анда. Алай бла сен, кесинги кызынгдан бошагъанынг бла къалмай, къалгъанладан да бошайса», — дейди Сафиятны анасы Бийба Айшатны анасы Аминатха.

Андан арысы пьесаны тюз акъыл юретиу халда барады. Акъыл юретиу неге керекди авторгъа десенг, окъумай джахил къалыб кетген кызыланы джашауларыны арты къалай боллугъун, неге джетерин кёртюзюр ючюн керек болады.

Сафият джашауда орун табмайды. Эри бла да болалмайды насыблы.

Пьесаны ахырында Сафиятны кесини насыбсыз джашаууна ийнарла айтыб, джылай тургъаны кёрюнеди.

Пьеса эки кесекден къуралгъанды дерге боллукъду: биринчи кесеге — Даут бла Солтанны юдегилерини джашау халлары. Даут, юй бийчеси Аминат, кызы Айшат. Бу юдеги, джарлы болса да, джангты джашауну тюз ангылагъан, джарыкылыкъны, окъууну излеген юдегиди.

Солтанны юдегиси да: кеси, юй бийчеси Бийба, кызы Сафият, бай джашагъанла, джангы джашауну, окъууну, джарыкылыкны кёрюб болмагъанла.

Экинчи кесеги — Айшат бла Сафиятны юдегилери, аланы джашау болумлары.

Авторну усталыгъы джетишмегени себепли, суратлау джаны бла пьеса къарыусузду. Геройланы сыфатлары, тюрсюнлери терен ачыкъланмагъанды. Драматургияны джазыу джорукълары: байланыу (завязка), кульминация (пьесаны эм кызыу, эм барыб тохтагъан сейир джери), тешилиу (развязка), дагъыда аны кибик магъаналы затлары джокъду.

Пьесаны быллай кёб кемлиги болса да, кесини муратына джетгенди. Ол кёзюуде халкыгъа уллу ангылатыу (агитацион) магъанасы болгъанды.

Сюжети Боташланы Абидатны пьесасына ушагъан, аныча ала да джахилликге, къарангылыкыгъа къаршчы темагъа джазылгъан М. Акъбай улу «Къарангылыкдан джарыкыгъа» (1932), З. Булгакова бла Байкъулланы Магометни «Джарыкъ джашаугъа» (1933), деген пьесалары чыгъадыла.

Акъбай улу «Къарангылыкдан джарыкыгъа» деген пьесасында ата-сыннан, анасындан къачыб кетиб шахарда интернат школгъа окъургъа кирген Айшатны суратлайды. Айшатха юйден къачаргъа къарнашчыгъы Сафар бла элде тишируланы ишлерин джорютюб тургъан активист Аминат болушадыла. Бу пьеса да суратлау джаны бла къарыусузду. Геройланы сыфатлары учхара бериледи. Драмалык болум джокъну орнундады. Эки-юч монолог бла автор геройну сагъышын, акъылын, оюмун, сезимин билдириб къояргъа излейди.

З. Булгакова бла М. Байкъул улу джазгъан «Джарыкъ джашаугъа» (1933) деген пьесада джахилликге къаршчылыкдан сора таулуланы джашауларына чырмау, керти заран болгъан эски-чирик адетле ачыкъланадыла, хыртланадыла.

Октябрь революциягъа дери тау элде дохтур хазна болмагъанды. Болгъан да — фельдшерле, эркишиле болмаса, тишируу джокъ эди. Эркишиге (дохтургъа, фельдшерге) барыб, кесини аурууун, кыйынлыгын ачыкъ айтыргъа таулу тиширула уялгъандыла, тартыннгандыла, адетле джол бермегендиле, билгичле болгъандыла. Неллай бир бакъсала да, дуа бла, тюркюрген бла ала кишини да сау этиб онгурмагъандыла.

Пьесаны төрт кёрюнюую да ангылатыу диалогладан къуралыбды. Диалогланы магъанасы: дуачылагъа, билгичлеге, хыйнычылагъа ийнанмагъыз, бармагъыз, дохтурлагъа ышаныгъыз, алагъа бакъдырыгъыз кесигизни демекликди.

Къурман бла Тауджанны кызлары Зули Ростовда окъуйду. Ол юйюне каникулгъа келген кёзюуде джыйылыугъа кетиб тургъанлай,

Балдан деген айтылыб тургъан хыйнычы билгич келеди. Анга бек кѳб адам кесин бакъдырыгъа деб барады. Алай а керти болушлукъ табмайдыла. Асият да ол адамланы бириди. Юч джылны кыйын ауруудан ауруб, Асият тѳшек болуб тургъанды. Бу хапарланы биринчи кѳрюнюуде Зулиден эшитебиз. Башха хапарла да айтады Зули: Ростовда джашаудан, колхозну юсюнден. Андан ары Зули медучилищени бошаб, элине келиб, ишлеб башлагъаны, адамланы саулукъларын сакълауда къалай кюрешгени суратланады. Кыйын ауруудан ауруб тургъан бир адам, Зулийни болушлугъу бла сау болуб, колхозгъа киреди.

Гебенланы Имауддинни (Гемманы) «Бирликде — тирилик» (1930 дж.) деген пьесасы да агитацион пьесаланы бириди. Гебен улуну ол биринчи пьесасы тюрдю. Андан алгъа «Къарангылыкъ» (1926), «Эски адетле, джолла» (1928) пьесаланы джазгъанды.

Къарачайда суратлау чемерликни биринчи коллективин Гебенланы Гемма къурагъанды. Ол 1926 джыл Учкулан элде драмкружок къураб, «Къарангылыкъ» деген пьесаны салгъанды. Кружокну членлери Къарачай областда белгили хирург Баскаев Петр Михайлович, Гемманы эгечи Гебенланы Акълима, комсомолчу къыз Джуккаланы Сейир, Батчаланы Абдул-Керим, Магулаланы Зоя, Борлакъланы Магомет эдиле.

Андан сора Гемма Нарсанада Гитче Къарачай райисполкомну клубунда ишлейди, драмкружок къураб, пьесала салады. Артда Микоян-Шахаргъа (Карачаевскеге) кѳчюб, джарыкълыкъ ишлени кенг джаяды. Къарачайны элдерине культпоход этиб, эл клублада 30 тюрлю затны кѳргюзеди. Джырдан, тепсеуледен сора да 3 пьеса салады. Аланы ичинде «Бирликде — тирилик» деген пьеса да болады. Заманнга кѳре «Бирликде — тирилик» халкъгъа магъаналы, заманны излемин тындыргъан пьеса болгъанды.

Театр деб неге айтылгъанындан хапары болмагъан халкъ, театры келгенин эшитгенлей, тамашагъа къараргъа къуюлады. Ол джыллада элдеде спектакллени хакъсыз (ачхасыз) кѳргюзе эдиле.

Сценада оюн башланады. Элде, юйде бола тургъан затланы спектаклде кѳрюб къойгъанларында, къараб тургъанла оюннга кеслери да къошулгъанча болуб къалгъандыла.

«Бир джолда, ойнай тургъанлай, сценагъа:

— Мустафа, несине къараб тураса? Аны къаллай ит болгъанын кѳрмеймисе? Къулакъ джанына бер да тѳнгерет! — деб, къычыргъан таууш келди», — деб эсине тюрюреди ойнагъанладан бири.

Пьесаны сюжети дин къуллукъчула бла байла коллективизациягъа къаршчы кюрешгенлеринден къуралгъанды. Коллективизациягъа заран болур ючюн ѳтюрюк хапарланы джарашдырыб джаядыла. Колхозчуланы барысын бир уллу юй ишлеб, ары джыарыкъдыла, хар он адамгъа бир джуургъанны берликдиле. Айтмай турадыла ансы, джууургъанла

келгендиле деген хапар халкыны кыйгылы этеди. Элге облысполкомну күүлүктүсү Батчаланы Абдул-Керим келеди. Хапарланы ётюрюк болганыларын, колхоз деб неге айтылганын эчилеге аңгылатады. Колхозга кирирге суйгенлени джазады. Кёб юдеги кеслерин джаздырадыла. Байчора бла афенди бир кыауумлагы (Айшат, Мустафа, Локкаш) тил бериб, адамла колхозга кирмезча бузукь этдириб кюрешедиле. Алай болса да халкь, ала айтханнга кырамай, колхозга джаздырады.

Пьесаны аягында Байчора бла аны кыауумуну колхозга кыаршы кюрешлери ачыкыланады. Тёртюнчю кёрюнюуде алагы сюд этилгени бла пьеса бошалады.

Гебен улу Гемма бу пьесаны драма джазыу джорукгы келишдириб джазаргы кюрешгенди. Пьесаны экспозициясы — байланыуу, кульминациясы, тешилиуу — ачык кёрюнуб турады.

Байланыуу — бир-бирине кыаршы эки кыауумну кюреши башланыб тебрегени болады; кульминациясы — Абдул-Керимни эл джыйылыуда сёзу. Ол облысполкомдан келиб, колхозну юсюнден ётюрюк хапарланы баямлайды, аңгылатады, колхозну не зат болганын, аны кыаллай мурагла бла кыуралганын айтыб, адамланы разы этеди. Эчиле колхозга джаздырыб башлаганылары — тешилиу болады: коллективизацияны джаулары ачыкь болуб, алагы сюд этилгени.

Геройланы сыфатларын теренирек кёргюзюрге тырмашканы афендини сыфатындан танылады. Афенди, дин күүлүктүчуланы асламысыча, хыйлачыды, кесине гыл тюшюрюге излейди, амал-такчалчыды.

Байчораны сыфаты учхара суратланады. Байны аман иннетлилиги, хыйлачылыгы, джангы джашауну кёрюб болмаганы терен берилмейди.

Кыалгын геройланы сыфатлары алай терен ачыкыланмайдыла.

Абдул-Керим келиб селешгенлей, халкь барысы аны джанына аууб кыалгынча кёргюзеди автор. Джашауда алай болуб кыалмайды. Джазыучу былайда, ол заманнга кёре, болумну тюз суратлаалмаганды: коллективизацияны кёзююнде кыарангы халкыны аңгысындан афендилеге, байлагы ийнанмактыкь алай кыуруб кетмеген эди. Артыкьсыз да орта, ортадан онглуракь джашагынла уа кыалайгы ауаргы, кыйсы кыауумгы кыошудургы билмей, чайкыалыб, ар-сар болуб, иги кесек заманны тургандыла. Ол себеден эрлай таукел болуб, колхозга джаздырыб кыояллыкь тюл эдиле башдан-аякь эчиле барысы.

Джыйрманчы-отузунчу джыллада агитацион пьесала, Октябрь революция келтирген джангы джашауну излемине кёре, эм керекли темалагы джазылыб, адамлагы джашауда бола тургын тюрлениулени тюз аңгылатыб, билим алыугы, джарыктыкыгы тартыб, коммунист аңгыны сингдирирге болушкандыла.

Ала гитче пьесачыкыла болгандыла. Авторланы суратлау джоллары да бир-бирине ушаш. Адам кёб сагыш этмегенлей, баш геройну ачык айтхан сёзлеринден пьесаны мураты ангылашыныб кьалганды.

Ислам дин Шимал Кавказгъа ХҮІІІ ёмюрге киргенди. Аны бла бирге динни джоруклары, муслиман халкылары ол кёзюледеги адетлери: шерият, адет дегенча нормалары келедиле. Шерият бла таулу тиширыуну башына эркинлиги болмаганды. Тиширыуну эркинлиги эркишини кёлуна берилгенди. Ата юйюнде атасы, кьарнашлары бийлик этиб тургандыла, киши юйюне (эрге) чыкьса уа — эри. Атасы, анасы кимни суюселе, кимни джаратсала, анга берген болмаса, кьызгъа джаратамыды, джаратмаймыды, сюемиди, разымыды деб соруу болмаганды. Кёбюсюне ким кёб кьалын берсе, анга зор-джол бла болса да бериб джибергендиле. Байны джашы болса, бир кесек джартыракъ эсе да, огъай дегендиле. Адамны сыйын сындыргъан (сатхан), бедиплик адетле сезими кенг болгъан, акъыллы таулулары терен кьайгьыртхандыла. Октябрь революция аллай болумну кьоратыб, тиширыулагъа баш бошлукъ, эркинлик бергенди. Тиширыу окъургъа, ишлерге, кьрал оноулагъа кьошулургъа, суюген ишин сайлаб ишлерге, джашау нёгерни кеси сайларгъа толу эркинлик табханды.

Совет властны ал джылларында берилген эркинликле бла хайырланьргъа тиширыулагъа заран болгъан, кьарангылыкьны аууна чырмалыб, шериятны джакълаб тургъанла да аз тюл эдиле. Аллайлагъа кьаршчы пьесаланы бири — Гебенланы Гемманы «Эски адетле, джолла» (1928 джыл).

Пьесаны баш герою Фатима джумушакъ джюрекли, джумушакъ сёзлю, адамны джазыкьсына билген, тюз иннетли, тынч, ариу халили кьызды. Тёгерегинде бола тургъан артыкылыкьгъа джюреги чыдамагъаны белгилиди, кьарыусузлагъа болушады. Арыкъ деген кьарт джумушчу кишини кьоруулай, атасы Заурбекге былай айтады: «Атам, бу джазыкьны хаман джанын кыйнаб, инджитиб, кюрешиб нек тураса? Не излейсе сен мындан? Алайсыз да, кьуру сюеклери болмаса, эти кьалмаганды. Ол да бизни кибик адам тюлмюдю? Биреу ашаб, джатыб, биреу а анга ишлеб тургъаны тюзмюдю? Хар ким кьарыуундан келгенча ишлерге керекди».

Фатиманы Хасаннга, кеси джаратхан джашха, джарлыды деб бермейдиле да зор бла атасы, анасы бай джашха береди.

Фатима эрин ёлтюрюб, Хасаннга кьачыб кетеди. Алай бла Фатима эски-чирик адетлеге кьаршчылыгъын кёргюзеди.

Шериятны нормаларына бой салыб юреннген, джумушакъ джюрекли таулу кьыз алай этерикди деб ийнаныргъа да кыйынды.

Фатима ол ишни этер деб ийнаныргъа болур эди джазыучу Фатиманы сыфатын кючлю, не кыйын ишге да таукел, тири, джукъдан

кьоркъамагъан, батыр тиширыуча суратласа. Фатиманы сыфаты джарты-кьурту берилиб кьалады, аны хали шартларындан бир кесек айтылыб кьалады.

Фатима туууб, ёсген юйдеги бла да терен шагърей болалмайбыз. Атасы Заурбек бай киши, сёзюнден таймагъан, джумушчулагъа бек кьаты, хар ким анга баш уруб турлукъларын излеген адам. Къзын джарлы джашха берирге ийлыгъыб, джашауун кеседи Ол ишде Фатиманы анасы да анга (эринe) болушады.

Анагъа уа бай кюеу керекди. Бир-бирде къзын джазыкъсыннанг ки-бик этеди, алай а болушургъа, кьорууларгъа излемейди. Атаны, ананы да тышхы адамла бла келишиулери, джашаугъа кьарамлары, башха хали шартлары — барысы белгисиз кьалады.

Фатиманы эри, эрини юйю байдыла дегенден сора суратланмай кьаладыла. Эри Фатимагъа тыйыншлымыды, тыйыншсызмыды, сюемиди, ариу кёремиди, багъалатмаймыды, иги адаммыды, кьаллайды — бу затла сыфатланмай кьаладыла.

Пьесаны геройларыны сёз урумларындан халилери, адамлыкъ шартлары ачыкъланмайды.

Айтылынган кемликлени чуруму джазыучуну билими джетишиб, чемер суратлау тил бла джазмагъаны, драматургияны джазылыу джолларын билмегени, усталыгъы джетишмегени.

Пьесаны кульминациясы, тешилиую да тёртюнчю кёрюнюуде Фатима кеси кесин ёлтюргени болады.

Фатима джанындан тойгъанын, джашаудан тюнгюлгенин, кечинмексиз болуб кьалгъанын, аны джюрегинде кыйынлыкъланы терен суратлаб, джазыучу кьарагъан адамланы пьесаны тешилиуюне хазыраялмагъанды.

Пьесаны геройларыны энчи кыйынлыкъларын джамагъатны историялыкъ, социал болуму бла байламлы этиб кёргюзалмагъанды. Бу да пьесаны кьарыусуз джерлерини бириди.

Борлакъланы Магомет «Насыбсыз кьарачай кыз» (1929) деген пьесаны джазады. Пьесаны аты темасын ачыкълаб турады. Борлакъ улу, Гебен улуча, Совет властны ал джылларында Кьарачайда бола тургъан болумну кёргюзеди.

Авторну мураты адамланы ангъларындан, джашауларындан шериатны кьарангы адетлери тамыры бла кьурумай халкъгъа насыблы джашау табылмазлыгъын ачыкълауду.

Борлакъ улу Гебен улудан уста, таб тил бла сейир суратлайды. Муратына джетер ючюн автор пьесаны кьаршчылыкъ суратлау джол бла кьурайды. Турмуш болумлары, джашаугъа кьарамлары, хали шартлары бир-бирине кьаршчы тургъан эки юйдегини кёребиз. Бир джанындан Байдымат туууб ёсген юйдеги, экинчи джанындан — Локкалары.

Байдыматны анасы Минатны сыфаты кългъан геройланы сыфатларындан айырылыб башха тюрлюдю, кесине эс бѣлдюреди.

Минатны акъылы, дуняда байлыкъдан уллу насыб джокъду деб, алайды. Аны ючюн къызын акъылы мусхам, чырайы эрши, кѣб кълын берлик бай джашха берирге таукел болгъанды. Къызы Байдымат Локканы сюеди. Локка акъыллы, чырайлы, адамла бла келише билген, джумушакъ джюрекли, адамлыгъы толу, джигит джашды. Джарлы болгъаны ючюн, Байдыматны анга бермейдиле. Минат къызыны джылагъанын, эрини аккыл болгъанын, джашыны онгсунмагъанын къулакъгъа алмайды. Байдымат кълыннга сатылгъандан эсе ѳлюрге разыды. Минат кючлю, ауузлу тиширыуду. Бир кесек заманны ишсиз олтурмайды, кългъанладан да аны излейди, бай болургъа тырмашханлай турады. Юйню оноуу Минатны кълундады. Аллаи адам юйню оноуун башхагъа беремиди! Баш иесине Шакайгъа оноу соруб кюрешмейди. Айтханына Шакайны дженгил къратады, не айтса, аны этдиреди. Минатны алайлыгъын билиб, къызын тилсѳ келгенле да келечиликни Минатха айтадыла. Алагъа Минатны джууабы керекди. Ол айтхан боллугъун биледила. Минат келчилени ариу айтыб ашырыб, ишни баджарыр кългъысына кириб кълады.

Минатны джашы Джамболат: «Байдымат разы боллукъ тюлдю. Бурунгу адетле энди кългъандыла. Джангы джорукъ бла кеслери разы болмай, зор этиб эрге берирге болмайды дегенинде, анасы: «Тели, сен нек дауур этесе? Нени ангъылайса? Ала бизге къллай кълын берликдиле: санга — минер ат, джегер ѳгюзле. Сен, кѣб гырылдамай, бар да Байдыматха соргъан кибики эт. Аны разы болгъаны, болмагъаны иш тюлдю. Биз аны Джаттолагъа бермей къларыкъ тюлбюз. Не джорукъду, не законду ол? Мени джаным сау болуб, къызымы ол большевик законла бла эрге берлик тюлме. Бар, санга айтылыннганны эт», — дейди. Минат, не обурлугъун да салыб, ишни тюз болгъанына эрин ийнандырыргъа кюрешеди:

— Аталары, сен быллай ишлени алай иги ангъылаялмайса. Биз Байдыматны Мазанны джашына берирге керекбиз. Ол бизни хоншубузду. Кесиби кърат болгъанбиз. Ауругъаныбыз болса, Байдымат ол бай юден табханын келтириб турлукъду. Биз да кесиби этген ушхууур суугъунчу анга джетдирирге боллукъбиз. Байдымат джашарыкъ Мазанны юйю уа хычын ич кибики бир юйдю. Сен бу затлагъа сагъыш этчи, — дейди.

Минат кесини джутлугъун джашына, эрине да джукъдуруб кюрешеди. Байдыматны кеси бла уа башха тюрлю сѳлеше биледи. Башхагъа кълчыб кетеди деб кълркъларакъ да болады. Чынг алгъа ариу айта, татлы тил бла терилтир муратда тълшонджюркча сѳлешиб башлайды. Байдымат а эшитирге да сълмейди, унамайды. Минат кълркълутуб тебреди:

— Атанг бла мен айтханны этмесенг, харам этиб кьоярыкьбыз, кьарнашынг кесин ёлтюрлюкдю. — Не кюрешсе да кызын «хо» этдиралмайды. Сора Минат ачыуланады:

— Сени адамгъа санаб сёлешгенни сёзюн ангылмай эсенг, чачылыб-бузулуб кьаллыкь эсенг да, биз кесибиз айтханча этерикбиз. Дыф дечи, гёзеннге атыб, тышынгдан кирит салыб кьоярыкьма. — Не ариулукь бла, не кьоркьутуб, не тьойуб Байдыматны унаталмагъанларында, Минатны кёлюне келеди кызына хыйны этилгенди деб, хыйнысын «билгичге», афендиге айтыб кьоратыргъа излейди. Кеси билгич Бушайгъа барады, Шакайны афендиге ийеди. Минат хыйлачы болгъанлыкьгъа, кьарангы, джахил болгъаны себебли, Бушайгъа керти ийнанганды, кьулакь ийиб элге белгили «билгични» кёзюне къараб тынгылайды. Шайтанлары Минатны келлигин, не инджиую болгъанын айтхан эдиле, алай болса да, кесини ауузундан эшитирге излегенин билдиреди Бушай. Бушай Минатны тынчлыкьлы этеди: иши кеси скойгенча боллукьду, кызы Джаттолагъа барлыкьды, 80 джыл джашарыкьды, кёб джашлары, кызлары да боллукьду, бек бай джашарыкьды деб, аллайла айта тургъанлай, Байдымат кесин ёлтюрдю деб, кьуугъуннга келиб къалады Джамбот.

Шакай афендиде тургъанлай анга да ол кьуугъун джетиб къалады.

Шакайны Минатча хыйлачылыгъы джокьду, туура сёзлюдю. Юй бийчесини кьаршчы, ауур сёзлерине тёзгенликге, кызы джууаб этсе уа — унарыкь тюлдю. «Сен умут этме тилеб, джалыныб турлукьдула деб, башха зат этмей кёзлеринги чыгъарырма, зийнадан туугъан», — деб, кьыджырайды кызын.

Байдыматны кьарнашы Джамбот аллында эгечи ол телисыман азрейлиге барлыгъын унамайды, тыйыншлы кёрмейди, артыкьлыкьгъа тергейди, алай а байдан келлик къалынны юсюнден сёлешине башланса, разы болуб къалады.

Уллу эгечи Хауа да анасы джанлыды. Бу «джыйын джанлыгъа» Байдымат кеси джангыз кьаршчы туруб кюрешеди. Аны кьоруулагъан юйдегиден киши чыкьмайды. Кеси кесин кьоруулаб, кьаджыкьмай кюрешеди:

— Сиз атла, ёгюзле алгъанлыкьгъа, мен джыламугъум бла гырджынны ашаб турлукьма. Огъай, сиз мени балагъа санай эсегиз сагъын-нган да этмегиз бу ишни, — деб джылайды.

Автор Байдыматны, элде кьалгъан кызлача, аны да халиси, кылыгы, турмушу алайды; не кьыйынны да кёлтюрлюкдю, неге да тёзерикди, кесин а сатдырлыкь тюлдю. Аллай бедишлик ишни унарыкь тюлдю, деб кёргюзеди.

Байдымат, не кьаты кюрешсе да, башына эркинлик табалмайды. Локкагъа кьачыб кетгенинде да сыйырыб келгендиле. Джангыз ёлюмдю Байдыматха баш бошлукь берлик.

Байдымат кесин ёлтюреди. Къарангы, джахил адетлеге бойсунмайды. Ёле эсе да хорлатмайды кесин.

Пьесада Байдыматланы юйдеги бла бирге Локкаланы юйдеги да суратланады. Бу юйдегиде биз кёребиз: бир-бирин суюлюб, сыйлаб, ариу кёрюб, бир-бири сёзюне тынгылаб, ангылаб, эс бёлюб джашайдыла. Джарлы юйдеги болса да, джюреклери ачыкъ, кёллери джарыкъ, къонакъ суюген адамладыла. Локка юйдегили болса, аны тоюнда къурманлыкъгъа кесерге къойлары, хычин этерге унлары джокъ эсе да, алай къыйналмайдыла. Хоншуладан ёнгкюч алырбыз, дейдиле. Алагъа неден да багъалы Локка кеси суюген къызыны алыб, юй боллугъуду.

Кебахан бла Татлыхан къыз къаллай джерден чыкъганды, бай, джарлы деб къарамайдыла. Алагъа Локканы насыблы боллугъу керекди. Байдыматланы юйдигилеринде байлыкъгъа, онглу болуугъа баш атыу хали Локкалада джокъду.

Пьесаны геройларыны тили аланы ич болумларын, сезимлерин, халилерин кёргюзюб турады. Сёз ючюн, Байдыматны тилей келген келечилеге Минат кукаланыб сёлешеди: «Насыблы бол, афенди, джаным джанынга къор болсун. Къайдан чыкъдын? Келигиз, кел, аурууугъузну алайым». Кёлюнде болса, болмаса да къарачайны тилинде джюрюген омакъ сёзлени дженгил огъуна айтыб (хыйлачыны халиси), кеси онгсунган Мазанны келечилери келселе да, бирча кукаланыб ашырады. Минат сабийлерине, эрине хатерсиз, къаты сёлешеди. Тышхы адамлагъа уа, татлы тилли кёрюнюр ючюн, джумушакъ сёлеширге кюрешеди.

Пьесагъа джазыучу ийнарла, кюле, халкъ тепсеулс, джырла кийиреди. Геройлары сёлешселе, нарт сёзле бла кенг хайырланадыла. Сёз ючюн, Рамазан Локканы тоюна келгенинде: «Келин, кюнде кюнюгюз да былай болсун», — деб киреди юйге. Къарачайда къууанчха келген юйге алай айтыб кирген адетди.

Байдыматны зор бла Локкадан сыйырыб кетгенлеринде, Локканы анасы Кебахан: «Ах, мен къыйынлы, насыбсыз, джарлыны джашы тюсге минсе да, ит къабар», — деб джылайды.

Авторну тил байлыгъына шагъатлыкъ эте, нарт сёзле пьесада кёб тюбейдиле.

Къоркъмазланы Алийни «Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» деген бир актлы (1929), Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» (1933) деген беш актлы пьесалары граждан къазауатны темасына чыгъадыла.

Граждан къазауатны темасы 20—30 джыллада къарачай литератураны поэзиясы бла прозасында алай уллу орун табмаса да, драматургия ол кемликни джууады.

Къоркъмазланы Алийни «Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» деген пьесасында граждан къазауатны заманында Шимал Кавказда класс кюрешиу суратланады.

Даут деген кызыл командир, кырачайлы кадетлеге джесирге тюше-
ди. Кырачайлы белогвардеец «генерал» (кырангы таулула, погону бол-
гъанны барына да «генерал» деб кыйгъандыла) Даутну кеслерине кыо-
шар ючюн, ариу айтыб, алтын погонла тагъаргъа сёз бериб кюрешеди.
Акылагъа кёчмесе, ёлюм бла кыоркытады. Не кюрешсе да, Даут сат-
лыкъ болмайды, аны ариу-эрши айтханын да кыулагъына алмайды. Даут
неден да революцион борчун, халкына тюзлюгюн багъалы кёреди.

Тамам кыйын кёзючюкде Кызыл Аскер келиб кыалады да Даутну
кыутхарады.

Батчаланы Абдул-Керим

(1902 — 1935)

Батчаланы Ахияны джашы Абдул-Керим 1902 джыл туугъанды. Ёртенланы Азрет, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут джазгъан кёзюде джазыб тургъанды ол.

Абдул Керимни 1929 джыл басмада биринчи чыкыгъан назмусу «Джангы заводха» деген назму болгъан эди (энди ол назмуну аты «Сельмашды»). Аны «Ахмат-Батыр» деген пьесасы къарачай литературагъа граждан къазауат бла Совет властны салууну юсюнден биринчи чыгъарма болуб къошулады.

Абдул-Керимни таныгъан, билген адамла Ахмат-Батырны ролюн Абдул-Керим кеси алапат ойнагъан хапарын айтадыла. Бу тема Абдул-Керимни пьесасындан сора къарачай литературада уллу прозагъа кёчюб, энди граждан къазауатны, Къарачайда Совет властны салууну юсюнден Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» деген романы чыкыгъанды.

1934 джыл Совет джазыучуланы А. М. Горькийни инициативасы бла джыйылгъан I съездине къарачай джазыучуладан Абдул-Керим делегат болуб барады.

Абдул-Керим совет къуллукъда ишлеб тургъанды. Гитче Къарачай райисполкомну председатели болуб да ишлегенди. Батчаланы Абдул-Керим 1935 джыл ёлгенди.

«Башладым»

Бу назмуда Батчаланы Абдул-Керим патчахлыкъны заманында халкъ унугъуб, къарангылыкъ джашаудан, артыкълыкъ джетиуден ба-

шын алапмай тургандай, Октябрь революция халкыны джашауга кёзюн ачыб, эркинликге чыгарганын, джахилликни ташлаб, билим алыб башлаганын суратлайды.

Тилини байлыгы, суратлауга чемерлиги бу назмуну магъанасын толу ангылашдырады.

«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден

Батчаланы А.-Керимни беш актлы «Ахмат-Батыр» деген пьесасы граждан кызауатны бир кесегин, Совет власть джангы кыурала айланган джылланы, революцияны кёрюб болмагъан кыауум (байла, бийле, моллала), хыйлалыкъланы да, ётюрюклени да этиб, динни, сатлыкъ адамланы да болушдуруб, урунган халкыны алдаб, Совет власта кыаршы чыгарырга умут этгенлерин кёрюзеди. Акъ офицер Хамзат, кыагытчыкыла (листовкала) джазыб, ол кёзюледе контрреволюционерле айтыучу ётюрюк хапарланы джады:

«Большевик» «Уллу ётюз» дегенден чыкыганды, джашаулары хайыуанланы джашауларына ушаш боллукъду, ала ата, ана, эгеч, кыарнаш деб биллик тюддюле; ишлеялмагъан кыартланы отда кюйдюрлюкдюле, сабийлени бишириб, Кытайга ашырлыкъдыла; кыагынын, кызынын да ортага салынныкыды», — деб алдайды.

Халкыны джаулары: бай Хаджи-Мурза — хыйлачы, бетсиз, джалчыны терисин кыобаргъан, кыызгъанч, джалчыны джалын бермей байынырга излеген ит адам; аны джашы акъ офицер Хамзат — кир иннетли, адамга кечмеклик салмагъан, мурдар джюрекли адам; афенди Хызыр — эки бетли, джыртхыч, «кимден не табайым» деб тургъан осал зат.

Аманлыкъчы адамла бир кир ишден тартынныкъ тюддюле. Кеслерине таб тюшсе, бир адамны да аямайдыла. Кыамгъут бай, ачхага кесин алдатыб, кыарнашыннан туугъан Ахмат-Батырны акылага тахсасын бериб тутдурады.

Бу джауланы барын да джарлыны, джалчыны джашы Ахмат-Батыр хорлайды. Ахмат-Батырны эзилиб тургъан джарлы халкъ ючюн джанын аямагъан адам болганын кёрюзеди автор. Муну джигитлиги, терен акыыллылыгы, кючу, хар неге дженгил, тюз оноу эте билгени, джарлыкъ халиси, кыоркыууну кёлюне келтирмегени — бары да тутхан ишине тамам кёлю, джюреги бла ийнаныб, ол ишни кыаты тутханындан чыгады. Ахмат-Батырны сыфатын джазыучу таурухдагы тулпарлага ушатханды.

Пьесаны завязкасы — Ахмат бла эки джалчыны, Тынчджатмаз бла Нанчыкыны, джарлы халкъга азатлыкъ ючюн тохтамай кюреширге ант этгенлери.

Андан сора кѣб тюрлю затла боладыла. Ахмат Хаджи-Мырза байны юйюне тюшеди. Анда уа революциягъа къаршчы кюреш хазырланады. Столну джанында Хаджи-Мырзаны джашы акъ офицер Хамзат олтуруб турады. Къатында столда акъ аскерге болушургъа хазырланган ача къалау, Совет властха бек аман, ёппе-ётюрюк сѣзледен джазалгъанын джазыб, халкъгъа джаяргъа деб хазырлаб тургъан письмосу. Ахматны атасы, тобукъланыб, баш уруб, кѣзюнде джыламукълары бла, Ахматха тийме, ёлтюрме деб Хамзатдан тилей турады. Хамзат а, джийиргеннген халда, Ахматны атасына: «Аллахны тонгузгъа ушагъан къулу, тонгуз къылча, бит сакъалынгы манга нек ышыйса!» — деб тюртюб джибереди. Ахматны атасы джыгылады. Ахмат, акъылындан чыкыгъанча, тамам ачууланыб, Хамзатха атылады. Аны ёлтюрюб, столда ачхаланы джарлылагъа деб атасына береди. Ёлген Хамзатха кесини тонун кийдириб, столгъа чѣкдюреди. «Тейри, атамы сакъалындан эсе, мени тонумда кѣб бит болур, алай болса да, къайгырмаз, бир кие тур», — деб, Хамзатны кийимлерин кийиб, эм иги атына да миниб, элден чыгыб кетеди.

Бютеу ючюнчю бѣлумде кюлкюлюк джерлери драмалыкъла бла аралаш келедиле: кийиниу, танышыу, танымагъан адамланы, киши билмей тургъанлай, бир джанындан чыгыб къалгъанлары. Акт Хорасан деген джарлы къатынны юйюнде болады. Той этерге джашла, къызла джыйыладыла. Ахматны табар ючюн, акъла джарлыладан адамланы тутадыла. Джарлыланы ёлтюртмез ючюн, Ахмат кеси келиб къаллыгъын биледиле. Ол келеди, алай а бусхулчукъгъа чырмалгъан алманы бомбады деб кѣргюзюб, аланы кѣркѣутады, джарлыланы къутхарады. Акъла, Ахматны тутарыкъларындан тюнгюлюб, аны атасыны кърнашы Къамгъут байны ача бла терилтиб, Ахматны тутдурурча этедиле. Къамгъут, Ахматны тахсасын бериб, ычхынмазча, кеси сыртындан агъач бла уруб, джыгыб, акъланы къолларына тюшюреди.

Ахматны къолларын байлаб, арт сѣзюн айтдырыб, ёлтюрюрге къабыргъагъа сюедиле.

Бу кѣзюуде Хаджи-Мырзаны джумушчу къызы Лейла, Хаджи-Мырзаны къызыны кийимлерин кийиб, кесин танытмай, чабыб келеди. Ол, кесин Хаджи-Мырзаны къызыча этиб, акълагъа аны кърнашы Хамзатны ёлтюрген Ахматны тутханларына уллу бюсюреу этиб, къууаныб, ёлтюрлюклеге, рюмкалагъа къуюб, аракъы береди. Ала аракъы ичген заманда Лейла Ахматны къолларын бошлайды. Ахмат бу джол да къутуллуб кетеди. Халкъны болушлугъу Ахматны къутхарыб, кърару бериб барады.

Бешинчи бѣлумде акъла, башларына не мадар этерге, къалай къутулургъа билмей тургъанлай, Ахмат Къызыл Аскер бла бирге келиб къалады.

Пьеса «Кызыл Аскер» деген джыр джырланыб бошалады. Пьесада кюлкюлюк затла бла керти джигитлик ишле аралышдыла. Кюлкюлюк зат Тынчджатмаз бла Нанчыкъ деген джалчыланы юсю бла кёрюнеди.

Пьеса Хаджи-Мырзаны джалчысы Тынчджатмазны кесини кыйынлык джашаууну юсюнден джырлай турганын кёргюзюб ачылады.

Билмей турганлай, ол бир алакат тон табады, кыууаныб, зыккылларыны юсю бла, ол тонну киеди. Кыш джылынган дегенни не болганын Тынчджатмаз биринчи сынаиды. Алай а Даулет тонну сыйырыб алады. Тынчджатмаз не кыаты тилесе да, тонну анга бермейди.

Бай кетгенден сора, аны Нанчыкъ деген джалчысы келеди. Ол Хаджи-Мырза байны кызы Зайнебни адамлыгы, джумушаклыгы ючюн суйген хапарын айтады. Тынчджатмаз анга: «Сен арканны аллай джерге атханса, арканын тюз тюссе да, туталмайса сен аны», — дейди. Даулетни алакат аджирге мингенин кёрюб, Тынчджатмаз аджирни тамам махтаиды. Нанчыкъ, анга кесин дженгдирмей, иесини кёк аджирин махтарга кыалыб, экиси да бир-бири бла даулашадыла. Ала уруша турганлай, Ахмат-Батыр келиб, алагы айыб этиб, асыры телиден, кыарангылыкдан байланы «маймуллары» болуб кыалганын айтады. Ахмат алагы эс береди. Адамла сыйларын келтюрюрча, кыаллай адамла болурга кереклисин ангылатады. Андан сора ючюсю да алайда байла бла тохтаусуз кюреширге ант этедиле.

Тилни суратлау мадарлары

Затны сыфатлаучу сёзлеге эпитетле дейбиз. Эпитет затны болумуна кёре, кыйсы джаны болса да бир джаны бла сыфатлайды, кеси да хар заманда сыфатланыб турган сёзю биргесине джурюйдю.

Сёз ючюн: джарыкъ джуддуз, кюмюш таякъ, чокъракъ суу, акъ бут, кыутас чач, тору ат, кюнню алтын таяклары.

Тенгleshдириу

Джазыучу, суратлаган затын иги ачыкъ этер ючюн, ол зат бла ушашлыгы болган бир башха зат бла тенгleshдиреди. Аллай сёзлеге тенгleshдириу дейбиз. Сёз ючюн: «Тууар кёз кибик, тюмени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле». («Къара кюбюр»).

Бетлендириу

Джансыз затлагы, джаныуарлагы адамны юсюнде болган затланы халисин, кылыгын, ишин салыб суратлагы бетлендириу дейбиз.

Сёз ючюн: кюн ышарады, чапракъла шыбырдайдыла.

Бетлендириу баснялада, джомакълада кёб джюрюйдо. Джаныуарла адамлача сёлешиб, ойлашыб, ишлеб суратланадыла.

Асыл геройну суратланыуу

Суратлау литературада «асыл герой» дегенни эки тюрю магынада ангыларгъа керекди: субъективли (энчи) къарам бла, объективли (тюз, джашауда керти) болумуча.

Субъективли магынада джазыучу, геройну кеси джаратыб аны къылыгы, халиси къалгъан адамлагъа юлгю болсун деб суратлагъан персонажына асыл герой дейбиз.

Объективли магынада уа джангы, иги затны джашауда бардырыр, бегитир ючюн кюрешген персонажгъа айтабыз асыл герой деб.

Асыл геройгъа джазыучуну энчи къарамы бла ол геройну джашауда керти болумуну бир-бирине туура келишгени авторну джамагъат джашауну законларын ангылагъанына кёре, эскилик бла джангылыкъны кюрешинде къайсы джанына аугъанына кёре болады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында асыл герой болуб суратлангъан орус ишчи, большевик Семён болады.

Ол, Ташчыда ишлеб, анда ишчилени арасында революцион ишле бардырады, ишчиле класс джау ким болгъанын, азатлыкъны, революцион кюреш болмай, башха джол бла табылмазлыкъын ангылатады. Семён Ленинни иннетин бардырады, къарачайлы джарлыланы, джалчыланы класс сезимлери Семённу болушлугъу бла ёседи.

Семён интернационалистди, ленинчи партияны, алчы революцион пролетариатны адамыды.

Джазыучу Семённу образы бла Россияда революцияны аллы кёзюуде къарыу алыб баргъан, хорламны иеси боллукъ джамагъат кючню — революцион пролетариатны сыфатлайды.

Сёз ючюн, Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген пьесасында асыл герой Ахмат-Батырды.

Семён Россияда революция хазырлана тургъан кёзююню героюну образыды. Ахмат-Батыр а граждандан къазауатда революцияны хорламын джакълагъан, Совет властны бегитирге кюрешген геройну образыды.

Ахмат-Батырча асыл геройла Этселаны Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде Васильченко, Ахмат, Темирбашдыла, д. а. к.

Гитче жанрладан уллу жанрлагъа атлай, чыгъармачылыкъ усталыкълары, сынамылары байына, джангы джолла, джангы суратлау мадарла излей, къарачай джазыучула джаш литературабызда асыл геройланы сыфатларын, аланы ич дунияларын, психология болумларын теренден терен ачыкълый барадыла. Бир-бири сынамына таянадыла, бир-биринден юренедиле. Бу заманда джазылгъан чыгъармалагъа тенгледшириб къарасанг, байламлылыкъ бла биргелей, ёсюм белгиле танылыб турадыла.

Эбзеланы Шахарбий (1913 — 1982)

Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбий 1913 джыл Джёгетейде туугъанды. 1921 джылда юйдегилери бла Нарсана шахаргъа кёчгендиле. Анда Ленин атлы тогузджыллык орта школну 1929 джыл бошагъанды. Комсомолчу джылларында Шахарбий кёб тюрюл суратлау кружоклагъа къатышханды. Нарсанада къарачай клубну залына 500 — 600 адам сыйына эди. Анда суратлау кружокла ишлей эдиле, оркестр, орус, къарачай драмкружокла, «Синяя блуза» хор кружок, д. б.

Къарачай клубну сценасында талай классика эмда къарачай пьесала кёргюзюлген эдиле. Гебенланы Гемма джазгъан «Эски адетле» деген пьесада Хасанны ролюн Шахарбий ойнагъан эди. 1930 джыл Шахарбий клубну тамадасы болуб ишлейди. Къарачай джырладан, тепсеу тартыуларындан, тепсеуледен къуралгъан концертле бериб башлайдыла. Ол джылда Шахарбийни «Огъурлу» деген комедиясын биринчи кере саладыла. Терсезге, Ючкекеннге, дагъыда башха элlege барыб, элчилеге кёргюзедиле, Нарсана шахарны клубларында, санаторийледе саладыла.

1931 джыл. Север Кавказны ара шахарында — Ростовда Север Кавказны халкъларыны искусстволарыны биринчи олимпиадасы болады. Къарачайдан ары барлыкъла 50 адамдан аслам эдиле. Репертуарлары — халкъ эмда джангы джырла, тепсеуле. «Огъурлу» деген пьесаны анда кёргюзюрге хазырлайдыла. Къарачай областдан сора да олимпиадагъа Дагъыстан, Терк Башы Тегей, Ингушетия, Чечня, Къабарты-Малкъар, Адыгея, Черкесия, Калмыкия къатышадыла. Ростов шахарны ишчилери бла къуллукъчулары, он кюнню ичинде халкъланы искусстволары бла шагърей болуб, улуу багъа бередила. Кёргюзюлген пьесаланы ичинде

«Огъурлу» бла Адыгей областны коллективи салган пьеса биринчи орунну аладыла. Арт кечедде Максим Горький атлы театрда уллу концерт бериледи. Ол кече кыуанчлы джыйылыуда Кырачай областны кыауумуна Кызыл байракъ берилгенди. Шахарбий, андан кыайтхандан сора, Кырачай областда ансамбль кыурайды. Ансамбль Нарсананы саторийлеринде, клубларында концертле береди, халкыны кырачай тепсеуле бла, джырла бла шагърей этеди. Иссисууда, Ессентукда, Железноводскде, Гитче Кырачай районну эллеринде маганалы, сейирлик концертле салады.

1933 джыл Эбзе улу орус джазыучу Юрий Либединский бла шагърей болады.

Шахарбий, Бийчесындан кыайтыб келе, джолда уллу джумушакъ таш табыб, юйге келтиргенди. Ол сейирлик ташны кызыб, джонуб, Ленинни полупрофилин салганды, Либединский кёргенинде, анга уллу эс бёлюб, ким этгенди, деб сорады. Шахарбий барельефни хапарын айтады. Либединский фотоаппараты бла Ленинни барельефини суратын алады.

Либединский юч айдан сора ол суратны «Правда» газетни ючюнчю бетинде «Искусство горцев» деб чыгъарады. Статьяда Ленин таулулагъа берген насыбны юсюнден джазган эди ол.

1934 джыл Иссисууда Эбзеланы Шахарбийни башчылыгъы бла кырачай ансамбль концерт береди. Бу концертде Г. К. Орджоникидзе болганды. Кырачай джашла бла кызла тепсеулени кёргюзгендиле, Шахарбий а 27 кыама бла стемени тепсегенди. Концертни ахырына джетгенден сора Орджоникидзе, джашланы, кызланы да кыолларын тутуб, алгышлаганды. «Джашасын бизни партия» деген джырны артыкъ да бек джаратханды ол.

Экинчи кюнюнде уа Нарсанада Горький атлы театрны залы солугъан адамладан, нарсаначыладан толду. Аланы иги кесеги кырачайлыладыла. Бу кыадар адам, Орджоникидзени кёрюр ючюн, аны бла бирге уллу концертге кыараргъа келгендиле.

Концертни ахырында «Джашасын бизни партия» деген джырны джырлаганларында, эм алгъа Орджоникидзе, аны бла бирге саулай зал ёрге туруб, бир-эки минутну кыол кыагыб тургандыла.

1935 джыл Шахарбий Кырачай областда Микоян-Шахарда ансамбль кыурайды.

1941 джыл Эбзеланы Шахарбий Уллу ата джурт кыазауатха кетгенди. Сталинград урушну биринчи кюнлеринден Шахарбий анда болганды. Кыазауатда этген джигитлиги ючюн кыралыбыз аны 4 кере кырал саугъала бла саугъалаганды. 1945 джылда аскерден кыайтханды.

1961 джылдан Эбзе улу областны радиокомитетинде музыка бёлюмю редактору болуб ишлейди. Андан сора пенсиягъа чыгады. Шахарбий бютеу да 52 джыр джазганды, аланы ичинде онекиси сабийлеге джазылганды.

«Огъурлу» деген пьесаны юсюнден

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы 1931 джылда джазылганды. 1931 джылдан 1937 джылгъа дери басмада чыкъмай, къолдан джазылганы бла, сценада таймаздан салыныб турганды. Урунганла муну Нарсанада, Ючкёкенде, Терезеде, Джёгетейде, Микоян-Шахарда (эндиги Карачаевскеде) сценада кёргендиле. Ростов шахарда тау миллетлени олимпиадасы ётген заманда да кёргюзтюлюннгенди пьеса.

1937 джылда «Огъурлу» басмадан чыгады. Драманы баш герою Огъурлу джарлы халкъдан чыкъган джашды.

Сюжети

Пьесаны сюжети суймекликни юсюнден башланган чурумла бла байланыбды. Бай Джанхотну кызы Зайнеб кесини суйген джашы темирчи Азрет бла джашау ёмюрюн бир этер ючюн кюрешеди. Атасы бла анасы Зайнебни, кесини суйгенине бермей, акъ офицер Солтаннга берирге излейдиле. Зайнеб, атасыны зорлугъу бла кюрешген бла биргелей, Солтанны кёрюб болмай, андан башын алыргъа излейди. Зайнеб бла Азретни джанында, аланы суймекликлерин джакълагъан Огъурлу бла Зайнебни тенг кызы, атасыны кърнашыннан туугъан Фатима боладыла.

Пьесаны биринчи актында Зайнебни атасы бла анасыны базаргъа къралгъанлары суратланады. Ала кетселе, Зайнеб Азрет бла тюбег сёлеширге умут этеди.

Экинчи актында Солтан бла Азрет Джанхотлагъа бир кёзюде келедиле да, Зайнеб, экисин да бирден кёрюб, аланы болумларын, сёзлерин, халилерин тенгледшириб, сынаб, Азретни джаратыб тохтайды.

Пьесаны ючюнчю актында Солтанны кысхакъыл, кюркякъ, эти бетли болгъаны ачыкъланады. Огъурлу туюгенден сора, Солтан, кюркяракъ да болуб, Зайнебни кесине илешдиралмазлыгын да ангылаб тохтайды.

Джанхот бла Айшат, юге келиб, Солтанны туюлюб, онгуз болуб тургъанын кёредиле, Солтанны болумсузлугъун билиб, Азретни джаратыб, Зайнебни анга берирге оноулашадыла.

Огъурлуну сыфаты

Пьесада бу юдегини джашау болумун кёргюзюде Огъурлуну сыфаты хар бир геройну энчи сыфатын, болумун, адамлыгын ачыкъларгъа болушады. Огъурлу Ахмат-Батырча джитлиги болмаса да, кесини муратына джетер ючюн, талай лагъым, хыйлалыкъ этиб, муратына джетеди. Огъурлу муратына къалай джетгенин кёргюзюр ючюн, аны халисини болумларын ачыкъларгъа керекди.

Огъурлу, кесин тели обур кибик этиб, эслей, кёре тургъан затларын да эслемегенча, ангыламагъанча этиб къояды. Байланы къолунда, джал-

чылыкда кѣрген кыйынлыгы, инджиу аны халисин, ктылыгын бир тюрлю бир кебде жарашдыргандыла. Огъурлуну джигитлиги да барды, адамы болумун дженгил огъуна ангылай биледи, керек кюнде тирилик этер ючюн да кыаллык тюрлю. Баш геройну бу тукъум халын автор кеси былай ачыклайды: «Огъурлу деб, мен гитче заманда, хоншубуз бар эди. Ол бек жарлы джашай эди. Асламысына джалчылык бла кечиниучен эди. Тюрлю гыкка ктылыклары бла биргелей, обурлугъу да бар эди аны».

Огъурлуну халисинде да аллай обурлукъну кѣребиз. Ол кишини джанына тиймейди, анга берилген джумушну тындырмай кыймайды, бай эрши кѣрюрча заты болмайды, бай бла ачык урушмайды, байга разы болмагъанын джюрегини теренинде кишиге билдирмей тутуб, керти акылын, байга эшитдирмей, бир джанына айланыб, спектаклге кыараб тургъанла эшитирча айтады.

Огъурлу джюрегинден айтханы, аны ичги сѣзюню байлагъа кыаршылыгы кесине адамлача джашарга джашау излегенин кѣргюзеди.

Огъурлу хар ишге амал табхан, таблыгын билген адам болганы себбли, Зайнеб бла Азретге да таб оноуу бла джашауларын бир этерге болушады. Огъурлу деген атны автор анга бош атамагъанды.

Огъурлу Азретден Зайнебге хапар алыб келеди; Зайнебни атасы бла анасы кетген кѣзюуде, ала бир-бирине тюбѣ сѣлеширча, экиине да тил береди. Атасы, анасы юде джокъ заманда Азретни Зайнеблагъа алыб келиб сѣлешдиреди. Аны бла кыалмай, Солтанны да осал болумуну барын Зайнебге танытыр ючюн, Зайнебни джашыртын тынгылатыб, кеси ууакъ чурум ачыб, Солтанны тели-мели сѣлеширине джол ачады. Азрет бла сѣлешгенинде уа, Солтан Зайнебни сындырыб, учхара сѣзлени айтханын Зайнеб тынгылаб эшитеди. Ахырында, Солтанны хыликке сѣзлерин кѣлтюралмай Огъурлу, аны эсиртиб, сора туюлюб тургъаны аны бек табсыз болумга тюшюреди, кюлкюлюкге, хыликкеге башы кыалады.

Пьесаны башха персонажларыны образлары, аланы социал ангылары да Огъурлуну юсю бла толу ачылады. Сѣз ючюн, Джанхот, Огъурлуну тогуз джылы джегиб, джалын да бермей тургъан кый, анга айран бла кесек нартюх гырджындан башха ашарык ашатмайды, кызы бла сѣлешгени ючюн тюсди. Огъурлуну джюк ташыгъан хайуандан башха кѣрмейди, адамга керек джашау анга да керекди, деб билмейди. Огъурлу кыатын алыргъа излейди, бай Джанхотха ол бек кюч тиеди, ол затны Огъурлу айтыргъа, эсине келтирирге кыйдан кыолундан келди деб, бек сейирсиниб, кыаты чамланады: «Не да неди, Огъурлугъа кыатын неге керекди? Башынамы урлукъду?»

Огъурлугъа ишлер ючюн джаратылгъан джаныуарды деген болмаса, аманлыкъчы, ичгичи, бир ишге да джарамай айланган Солтан да баш-

ха тюрлю зат кёлюне келтирмейди. Солтан Зайнебни алыргъа излеге ни да Джанхотну байлыгы ючюн, бир джукъ джыртар ючюн болмаса, керти, кирсиз суймеклиги болуб излемегенди.

Огъурлуну сыфатыны юсю бла юйню, юйдегени ичиндеги къаугъала социал кюрешге айланыб къаладыла. Огъурлу телиликге, аманлыкъчылыкъгъа (Солтан), махтанчаклыкъгъа (Айшат, Джанхот), къысхакътылыкъгъа (Зайнеб), байланы адам джегулерине, тюзлюк болмагъаннга къаршчы турады. Алай а Огъурлуну кюреш джарлыланы баш эркинликлери ючюн, класс сезими джетишген магъаналы кюреш болалмайды: ол кесини джашауун бир кесек маджал этерге излейди. Зайнебни Азретге берселе, кесине да юйдеги къуаргъа эркинлик болур эди деген муратда кюрешеди. Былайда Огъурлу хорлайды.

Огъурлуну сыфаты пьссаны социал идеясын кёргозеди. Ол артыкъ да бек 1-чи актда Огъурлуну джырында, сёлешген сёзлеринде белгили болады. Джырда залимликге къаршчы, джарлылагъа иги джашау ачылырына ышаныу ачыкъ эшитилинеди.

Джанхот
бла
Айшатны
сыфатлары

Джанхот кеси къыйыны бла джашагъан халкъдан чыкыгъан адамды. Лагымла эте келиб, бай болады. Айный тебрегснинде, байлыкъгъа кесин алда-тады. Огъурлудан сора да ол юч-тёрт джалчы туталды. Адам байлыкъгъа джугланыб, джан атыб тебресе, кёб ариу халисин, адамлыгъын юсюнден ташларгъа болады, къызгъанчылыкъ халисинде тамырланыб тохтайды. Пьесаны аллында Огъурлу бла Джанхотну ушагъы байны адамлыгъы бузулгъанына шагъатлыкъ береди:

Джанхот:

— Огъурлу, малланы, ач этемисиз?!

Огъурлу:

— Джанхот, джалчыларынг ач боладыла ансы, малларынгъы къарынлары токъду. Ант этдирсенг — этерме, малчыланы тиллерине гырджын тиймегенди алты кюн болду. Ачдан къырыладыла. Азыкъ хазырлагъан эсенг, эрлай врбагъа атыб, ызыма къачар эдим!

Джанхот, малларыны къайгысы болмаса, адамланы (джалчыланы) къыйналгъанларын къулакъгъа алмайды. Джарлылыкъдан айныб кетиб, бай болгъан Джанхот энди джалчыланы къыйынлары бла, аланы хатерсиз джегиб, дженгил огъуна айтылыннган бай болургъа излейди. Солтанны, самаркъау этиб, Огъурлуну зыккылларына кюлгени Джанхотну джанына тиеди. Алай а акъ чынлары, офицерлиги кёз къарангы этдиреди. Берч къоллу Азретден эсе, джылтырауукъ погонлары болгъан Солтаннга къызын бериб, атын айтдыртыргъа, властха джууукълашыргъа излейди. Терен акъылы болмагъан Джанхот кесини эркиши сыйын тутаргъа кюрешеди, къатынын, къызын, джалчысын къыджыраб, айтханын этдирирге излеб. Айшат да юйню оноуун бютеу эрине бериб къоймайды. «Къатын — боюн, эр — баш; боюн къалайгъа бурса, баш алайгъа барлыкъды» деб, кесин Джанхотха оздурмай, кереклини,

керексизни да джаншаб, сѣзчюлюгю да озуб кюрешеди. Пьесада Джанхот: «Не эр, не къатын бол, деб — мен; огъай, экиси да менме, деб — сен» — деб бош айтмайды къатынына. Бир-бирин дженгалмай кюрешселе да, Айшатны да, Джанхотну да джашаугъа иннетлери бирди (хакъ ашагъан, къызгъанчлыкъ, байлыкъгъа джукъдан тартынмай кюрешю, башларына болмагъан онглулукъну тартыу), экиси да бир къумачдан тюшген джурун киби ушайдыла бир-бирине.

Ушамагъан джукъмаз дегенлей, бу эки адамны халисинде башхалыкъ болса да, иннетлери бирди. Бири этген аманлыкъны бири толтура баргъан болмаса, сокъранган, сѣкген адетлери джокъду. Этген артыкълыкъларын, аманлыкъларын ангылай тургъанлай, тѣгерекде джюрюген адет алайды деб, кеслерини кѣллери басадыла. Сарыубек аузуна тюшген джанны «джыламукъ тѣге» джуханча, биле тургъанлай этедиле терслик, къатылыкъ да.

Айшат, Джанхот Огъурлуну туюгенинде, Джанхот иги этгенди, деб къойгъан болмаса, Джанхотну аманламайды. Айшат Зайнебге Огъурлуну туююгенини юсюнден былай айтады: туюгенин «бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети джыл. Малланы ызындан кечеси, кюню да айланады. Къарда, бузда, боранда да къалыб, сени атангы бир айтханын джерге тюшюрмей, ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенин этиб, бар десе, барыб, кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этген ишине бир эс бѣлчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джумушну сени атанг киби бешеулен тындырмазла. Къошда айланган экиси да аны кибикиде. Бу аланы кыйынларыды, деб сени атанг алагъа бир къара капек бермегенди. Ариу айта, юслерине, башларына къарагъан кибики эте, ма, бююнлеге джетдик. Иги ишлейдиле деб, урмай, урушмай къояргъа уа джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан джалчыланы кыйынларыды... Атангы харамлыгы, Огъурлуну да тынчлыгы, къарангылыгы. Не уа алай къуру бизми джегебиз. «Джалчыны джалын бер да джанын ал», дейди. Биз а джалын да бермейбиз».

Джанхот да, Айшат да дуния малгъа кеслерин алдатыб, алагъа энчилик психология сингсе да, урунган халкъдан чыкъгъанлары себебли, алкъын экили кибики болуб тургъан болмаса, халкъдан юзюлюб да кеталмайдыла. Огъурлу аланы юйлеринде кеслерини бир адамлары кибикиди. Азретге да уллу чарламайдыла. Эм артында уа, Солтандан кѣллери чыгыб, кызларын темирчи Азретге кеслери бериб къоядыла.

Аппаланы Хасан

(1904 — 1939)

Белгили совет джазыучу Аппаланы Алийни джашы Хасан Уллу Октябрь бла бирге туугъан къарачай литературада суратлау прозаны башлагъанланы бириди.)

Аны литературагъа келиу джолу джашаулары, чыгъармачылыкъ ишлери социализм къурау бла, тулпар урунуудан, сейирлик романтикадан толу джылла бла къаты байланган биринчи таулу совет интеллигентлени джолларына ушайды.

Аппа улуну джазыучу тенглери биринчи къарачай литераторла Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса кеслерини литература ишлерин совет организациялада къуллукъ этиу бла биргелей бардырыб, Къарачай-Черкес областны хар не тукъум джамагъат ишлерине да тыйыншлы къатышханлай тургъандыла./

Ала джазгъан затла эски джашауну ууатыб, джангы джашауну салыу пафос бла сугъарылгъан чыгъармала болгъандыла. Кеслерини фахмуларын, билимлерин да социализм къураугъа хайырландырадыла. Къарачай литератураны пионерлерини творчестволарында эм керекли, эм баш, эм магъаналы зат — иннет, тин джаны бла азатланган адамгъа джарыкъ дунияны эшиклери кенг ачылыб, джашауну джангыча тюзетиуде джол кѣргюзген идеягъа ажымсыз ийнаныу, анга кесин толу бериу — ачыкъланады.

Аппаланы Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Алий кеси къыйыны бла джашагъан таулу юдегиден чыкъгъан, накъырдачы, джити сѣзлю адам болгъанды. Ол, халкъ джырланы, джомакъланы, таурухланы, кюулени, нарт сѣзлени, эл берген джомакъланы унутмай, эсинде тутханды. Ол себебден аны джангыз джашы Ха-

сан, гитчечик заманындан огуна халкъ акъылдан, оюмдан чыкыгъан чыгъармаланы туугъан, ёсген юйюнде кёб эшите, аланы сыйлагъанларын кёре, кеси да халкъ сёзге улуу багъа бере билгенди.

Хасанны анасы Уркъуят джашын бек суюгенди, джашауда ариулукъгъа эс бёлюрге, аны сюерге, ариу халиге юретирге кюрешгенди. Алай а Уркъуят 1919 джыл ёлюб, Хасан 15 джылда ёксюз кьалгъанды. Атасы арт кёзюуде эл Советде ишлегенди. 1924 джыл ёлгенди. }

Хасанны туугъан эли Къартджурт Къарачайда эм эски эллени бириди. Бюгюн да анга бурунча Эл тюбю деб кьоюучандыла. Къартджуртха хоншулукъ этген Учкулан бла Хурзук элледиле. Юч ёзен да Минги Тауну тюбюнде Къобан сууну джагъасындадыла. Кёз къууандыргъан айбатлыкъ къуршалайды Къартджурт элни. Тёрт джанындан субай нарат, нызы, къайын терекле бла юслери джасалгъан мийик, чырайлы таула къучакълайдыла. Чегет ийис этген салкъын, кирсиз тау хауаны солуб турурунг келеди, санларынга ол бир тукъум бир дженгиллик бередит. Мийик тау джитилени юсю бла улуу тау къушла, къанатларын кериб, кирсиз хауаны тенгизин джарыб джюзедиле, тюбюнде уа Къобан шууулдайды, толкъунлары бир-бирин тюедиле. Ёзенни тауушуна эришгенча, суу да тохтаусуз ушакъны бардырады.

Табигъатны бу ёмюрлюк ариулугъун мутхуз этген, адамлагъа къууаныб джашаргъа къоймагъан эллилени такъыр джашаулары эди. }

Ташсыз джери асыры аздан эллиле, гитче тёнгертке юйчюклени бир-бирине джабышдырыб баргъанча, къысыб ишлейдиле. Аланы башлары топракъ бла къалын джабылыб, юсюне ханс къозлаб, джууугъуракъ тауну башындан къарасанг, биченлик къаралдым сызла бла айырылыб тургъанча кёрюнеди. Ала орамчыкъла, арбазладыла: юйле, план бла бичилмей, джерни рельефине кёре салыннгандыла. Ол ууакъ топракъбаш юйчюклени къатында къанджалбаш юйле да бар эдиле, бай адамланькъыла. Къартджуртда салыргъа джер табылмагъаны себсбден кесини мекамы болмагъан юйдегиле да бар эдиле.

Бир десетина сабан ыз минг сомгъа сатылыучан эди. Бир къауум быллай джерсизлик къыйынлыкъда тургъанлыкъгъа, бирси къауум аталадан берилген мюлк джерлеге ие болуб, халкъны джегиб, къыйнаб тургъанды.

Къартджурт Улуу Октябрь революциягъа дери Къарачайны эм улуу эллерини бири эди. 1895 джыл мында беш минг бир джюз тохсан адам джашагъанды. Элде айтылыннган джырчыла джашагъандыла. Джырланы кеслери джарашдырыб, макъам салыб, аууздан ауузгъа бере баргъандыла.

Бу джерлеге орус алимле кслиб, кеслерини ариулукълары бла сейирсиндирген джырланы джазыб алыб тургъандыла. Къарачай

таурухланы, эски джырланы, нарт хапарланы эм кёб билген Къартджурт элчи Джанкёзланы Будиян болганды.

1898 джыл А. Н. Дьячков-Тарасов Будиянны ауузундан эшитиб «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген этнография журналда талай эски къарачай таурухну, хапарны джарашдырыб басмалагъанды. Сёз ючюн, «Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешауай», «Ёрюзмекни ёлгени», «Чюерди», «Княгиня Сатанай», дагъыда башхала.)

Бизни литературабызны аллын башлагъанланы бири, фахмулу джазыучу Ёргенланы Азрет, белгили журналист, литература критик Хубийланы Ислам (Къарачайлы), айтылынган революционер, джамагъат къуллукъчу Алийланы Умар, дагъыда башхала Къартджурт элден чыкъгъандыла.

Ишексиз да, бу элде социал кюрешни къатылыгы аллай адамланы ёсерлерине себеп болганды.

Революциягъа дери Къартджурт элде тохтаусуз ишлеб тургъан джети межгит болганды, орус тилде окъутуб, элге билим берген ал башланган школ а — бир жангыз. Ол школда окъугъанды Аппаланы Хасан. Школну бошагъандан сора, андан ары окъургъа къолундан келмей, ата-сы бла биргелей мал кютерге джарашады, бичен ишлейди. Школну джеринден сегиз этиб бир юлюшю бла хайырланыр ючюн, Ауман деген устазгъа джумуш этиб турургъа джарашады. Хасан окъуугъа, илмугъа, орус тилни билирге кемсиз термилгени себебли, элден ол устаз кетгенинде, прауленде къагъытчыгъа болушчу болады.

Орус культурадан хапарлы адамла бла элде джашау джууукълашдыргъаны, Ташчыда (рудник «Эльбрус») ишлеген орус ишчиле бла шагърейлиги, ишексиз да, ол кёзюуде анда ишлеген къарачайлыладан, тегейлиледен хапарлы болганы — была барысы джазыучу боллукъ джаш адамгъа джарайдыла.)

«Къара кюбюр» романда «Эльбрус» рудникни иеси Романова Вераны, управляющисини, чиновниклерини образлары, ишчиле бла администрацияны арасында келишиулени суратлагъан кёзюуде автор сабий заманында кёрген, эшитген затла эсинде къалыб болушхандыла.

Уллу Октябрь социалист революция Къарачайны урунган халкъына азатлыкъ келтиреди. Хасанны джашауунда джангы ёмюр башланады. Граждан къазауат бошалады. Контрреволюцияны ууатадыла. Совет властны бегитедиле. Къарачайны эзилиб тургъанларына азатлыкъ бла биргелей кенг джолла ачыладыла.

Хасан джамагъат ишлеге къатышыргъа къолундан келирча болады. 1923 джыл ленинчи комсомолну тизгинлерине киреди. Баталпашинск отдел комитетден келген джёнгерлери бла бирге Хасан биринчи комсомол организацияны къурайды, анда бир джылны секретарь болуб ишлейди.

1924 джылдан башлаб, эл Советни къагъытчысы болуб, юч джылны ишлейди. Ол джылда огъуна судисполнителге айырылады.

1925 джыл ВКП(б)-ни Къарачай-Черкес Оргбюросу Ростовдагы юристлик курслагъа джибереди аны. Курсланы бошаб келгенден сора сюд, прокурор ишледе урунады. 1931 джыл Севср Кавказ крайком Хасанны индустриал институтну технология факультетине окъургъа джибереди. Институтда окъугъанын Хасан джамагъат ишле бла байламлы этеди. Культпроп бѐлюмню тамадасы болуб ишлейди, партколлегианы члени болады. 1933 джыл Аппа улуну институтну IY курсундан ызына чакъырадыла, областха прокурор этеди. Ол къуллукъда ишлеген кѐзююнде «Къызыл Къарачай» газетни «Сюд бла прокуратураны билдириую» деген бѐлюмюн бардырады.

1934 джыл Хасанны партияны обкомуну аппаратына кѐчюреди. Алгъа обкомну секретарыны заместители, андан сора обкомну мюлк бѐлюмюню тамадасы, аны ызы бла башчылыкъ этген партия органланы бѐлюмюню тамадасы болуб ишлейди. Ол джыл Болгар коммунист партияны башчысы Георгий Михайлович Димитров бизни областха къонакъгъа келген эди. Аппа улу аны биргесине айланады.

1936 джыл сентябрь айда Аппаланы Хасан партияны обкомуну экинчи секретарь, 1937 джылдан а — биринчи секретары болады.

Окъууу бла юрист, джюрегини разылыгъы бла пропагандист, фахмулу къураучу, алапат стилист, ана тилни байлыгъын тамыры бла билиб, уста хайырландыргъан, орус тилни таза, кючлю билген билимли адам, кесини билимин теренден терен этер ючюн тохтаусуз кюрешеди.

Хасан кѐб тюрлю илму бла кюрешгенди: литература, физика, математика, история, тау фольклорну андан иги киши билген болмаз десек, джангыллыкъ тюлбюз.

Партия иште Хасанны ким да билген иги къылыгъы — адам бла джарашыулугъу, эрлай шагърей болуб, джууукълашыб, кереклисине эс бѐлгени эди. Халисини алайлыгъы аны ишине болушады, адамланы кючлерин къралны, партияны ишлерин толтуруугъа, баджарыугъа айландырады, литература чыгъармаларына персонаж табыуда магъанасы уллу болады.

Аппаланы Хасанны литература иши сейирликди. Ангa киредиле: газетледе, журналлада басмаланган докладлары бла сѐзлери, алапат публицистика ишлери: «Революция, Къарачай эмда класс кюреш» (1929), «Карачай на путях социалистического животноводства», «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюдю» (1933), «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден» (1934), «Къарачайда тау социалист малчылыкъны ѓсдюрююню юсюнден» (1935) — деген брошюрала бла статьялары, д. б.

Экономика, право джанындан джазгъанлары — барысы бек багъалы ишле болгандыла. Алай болса да Аппа улуну творчествосунда эм уллу, эм баш чыгъармасы «Къара кюбюр» романды. Бу роман къарачай литературыда этаплыкъ чыгъармады.]

Аппа улу бу чыггарманы терен эмда кенг историялыкь полотно этиб чыггарырга акъыл этген эди. Ол, Къарачайны бурунгу джашауун тюрп-тюз суратлагъан бла биргелей, джангы джашауну да кёргюзюрге излегенди. Къарачайны бурунгу джашауу, революцион кюч бла тюрленниги мадарсыз иш болгъанын ачыкълаб, халкъны 900-чю джылладан башлаб, 30-чу джыллагъа дери историясын джазаргъа излегенди. Алай а джазыучу муратына толусу бла джеталмагъанды. «Къара кюбюр» романны эки китабын джазыб басмадан чыгъарады. Ючюнчю китабы бла «Джаула» деген романыны къолдан джазылгъаны уа редакцияны портфелинде 1937 джыл басмаланмай къалгъандыла.

«Къара кюбюр» романны темасы — Къарачайны революциягъа дери джашаууду. Аппа улу къарангылыкьдан аджашыб тургъан, динни зараны тели этген джарлыла, джалчыла, джашауларыны болумун ангылагъандан ангылай, класс сезимлери ёсе тебрегенин кёргюзген бла бирге, аланы ангыларын уятыуда орус ишчи классны магъанасын ачыкълайды.

Роман Къарачайны тау ёзенлеринде коллективизация баргъан кёзюуде джазылгъанды.

«Къара кюбюрге» айтылыннган затла, ётюрб кетген узакъ заманладаргъы ишле болсала да, 30-чу джыллада джамагъатха китабы бек улуу магъанасы болгъанды: ол суратлау образланы юсю бла таулулагъа патриархат джашау джорукьну тюрлендирмей болмазлыгъын ачыкълагъанды. Бу историялыкь роман джити, уста тил бла, совет кёзюуде да тамыры бла къораб бошамагъан, бир къауум урунганны мыйысына илиниб, тырнакъларын бошларгъа унамай тургъан эски заманны къарангы кючюн айгъакълаб, анга къаршчы джазылгъанды.

Къыяматланы адам хакъ ашаучула болгъанларын, динчилени ётюрюкчюлюклерин айгъакълай, орус эмда миллет пролетариатны эм иги хали шартлары юсюнде болгъан Семённу сыфатын алагъа къаршчы халда суратлай, Аппа улу совет адамлагъа — таулулагъа класс кюрешни кимле бла, къалай барлыгъын ангылатады, урунган халкъны джашаугъа кёзюн кенг ачады.

Романны кесини энчи социал-психология проблематикасы, революциягъа дери Къарачайны юй джашау болумун, халкъны хар бир къауумуну хали шартларын авторну халкъ эшите, сёлеше тургъан тил бла уста суратлай билгени романига миллет форма береди, халкъны ангысына терен сингерча, халкъ сюерча этеди. Эм баш социал проблемалагъа романда социалист позицияладан къаралады, революциягъа дери Къарачайны джашау болумуна критикалыкь кёз бла къарау, орус эмда совет литератураны иги традицияларына эс бёлүб юрениу — была барысы Аппа улугъа магъанасы социалист болгъан чыггарма джазаргъа болушхандыла. Социалист реализмни битимли джеринде «Къара кюбюр» кёгетлери сыйыннгысыз битген улуу терек болуб ёсгенди.

«Къара кюбюр» романнга XIX ёмюрню аягында, XX ёмюрню аллында къарачай халкъны джашаууну энциклопедиясыды деб айтыргъа ажымсыз боллукъду.

Джашауну не тюрлю джаны бла да кенг кёргозгени себебли, «Къара кюбюр» романнга халкъ бусагъатда да уллу эс бёлгенлей турады, суймеклиги джукъланмайды. Анга шагъатлыкъ — романны ючюнчю китабын джазыб, басмагъа хазыр этиб тургъанлай ауушхан Хасанны муратына джетдирирге излеб, башха джазыучу, Къобанланы Дагир, «Таулада таууш» деген романны джазгъанды. Халкъны романнга суймеклигине шагъатлыкъ этген дагыда — «Къара кюбюрню» тамалында чыкълан талай пьеса, Къарачай-Черкес областны драмтеатры Совет Социалист Республикаланы Союзуну 50-джыллыгына чыгъаргъан драмалыкъ эпопея «Пробуждение гор».

Къарачай литератураны историясында «Къара кюбюр» биринчи, эм алапат романды. Аны багъалылыгы, сыйы къуру ана тилни ёсдюргенинде, ёмюр алмашына тебреген кёзюудеги боранлы джылланы летописи болгъанында, неда проза жанрны эркин хайырландыра, таулу джашауну энциклопедиясын джаза билиуде болуб къалмайды. Аны сыйы ёмюрлени, миллетлени ортасына кёб бедженли кёпюрча тюшгениндеди.

«Къара кюбюр» къуру къарачай чыгъармады деб къояргъа боллукъ тюлдю. Ол хар миллетникиди. Не ючюн десенг, джазыучу романда салгъан проблемала башха миллетлеге да юлгюдюле.

«Къара кюбюр», орус тилге кёчюрлюб, 1977 джыл Москвада «Современник» китаб басмада 30.000 экземпляр тиражы бла чыкъланды, алай бла совет литературада тыйыншлы орун алгъанды. Аны бла шагърей болургъа энди башха миллетли окъуучугъа да мадар табылгъанды. Аны гумманист, интернационал шохлукъ, класс джаулагъа кечиу салмагъан идеялары, адам улуну аллындагъы оптимизм бла согъулгъан джашауу иги боллугъуна ышаныу — миллионла бла окъуучулагъа аны джууукъ чыгъарма этеди.

«Къара кюбюр» романны юсюнден

Къарачай прозаны
башланнганы

«Къара кюбюрню» анализин берирни аллы бла джаш къарачай литературада прозаны башланнганы, аны къалай ёсгени бла шагърей болургъа керекди.

Совет къарачай литературада, аякъланыб башлагъанлай огъуна, историялыкъ темалагъа уллу магъана бериледи. Джазыучула кеслерини

чыгъармаларында озгъан джашауну, класс кюрешни башланнганын, халкъны революцион тюрлениу ючюн къаты кюрешгенин суратлайдыла. Бу темала Ёртенланы Азретни «Темирчини тюшю», «Темир ёмюр», «Афенди бла аджал», «Сафият», Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди», «Таулу къызны джыры», «Бекмырзаны джашауу», Къаракетланы Иссаны «Хар къралда этерге» деген, д. а. к. чыгъармалада ачыкъланадыла.

Бу чыгъармалада прозагъа керекли эпикалыкъ элементле аслам орун аладыла, аланы къарачай литературада проза жанрны чыгыб орналырына магъаналары улуу болады.

Биринчи проза чыгъарманы Ислам Къарачайлы (Хубий улу) джазгъанды. 1929 джыл «Таулу джашау» газетде «Хасанны къатын алгъаны» деген хапар чыгады. Ислам, кесини чыгъармасын таурух жанргъа са-наб, «Къарачайны джашауундан бир таурух» деб эсгертеди.

Бу хапарда автор келин келтириуню, къыз чыгъарууну юсюнден эски адетлеге къаршчы джазады. Комсомолчу Хасан кесини джюреги сайлагъан къызгъа, Кулистаннга, джангы совет закон бла загс этдиреди. Загс этгенден сора, Кулистанны атасы, анасы, эски адетдеча, къызны тыйыб, болджал салыб 10 айны тутадыла. Бу кёзюуде Хасан къаты ауруйду, Кулистанны кёрюрге термиледи. Хасан бек къыйын болгъанында, аны комсомолчу тенглерни къоймай Кулистанны келтиргенлерни бла Хасанны джаны чыкыгъаны тенг болады. Комсомол ячейка андан сора эски адетлеге къаршчы къазауат ачаргъа оноу этиб бегитеди.

Байкъулланы Даут «Бекмырзаны джашауу» (1931) деген хапарында джарлыла, джалчыла байлагъа джегилгенден башха кюн кёрмегенлерине джюреклерни зорчулагъа ачыудан къайнаб, класс ангылары ёсе башлагъанын суратлайды. Хапар джомакъ халда джазылыбды. Ёксюз Бекмырзаны, бай Къамгъутну, Биймырзаны, сюдюлени сыфатлары байланы, хакъ ашагъанланы кёрюб болмазча, джарлыланы джазыкъсынырча бериледи. Бу сыфатла алай толу болмасала да, хапар ол кёзюуледе къарачай литературада прозаны ёсююне джарагъанды. Хапарны темасы, сюжети, геройларыны сыфатлары артхаракъда, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында толу, деменгили берилиб, кереклисича ачыкъланнган эдиле.

Романны темасы
бла идеясы

Романда XIX ёмюрню 90-чы джылларыны аягъы, XX ёмюрню ал джыллары, биринчи орус революцияны заманы кёргозюлюнеди. Автор халкъны эзиучюле бла кюрешде кеси къыйыны бла джашагъанланы класс сезимлерини ёсгенин, къарачай халкъ динни ётюрююн, халкъын къыйнаб тургъан байланы, афендилени иннетлерин ангылаб башлагъанын суратлайды. Джазыучу Ташчыдагъы орус ишчилени къарачай халкъны революцион сезимлерини ёсююне улуу магъаналары болгъанын кёргозеди.

Романны «Къара кюбюр» деген аты къарачай фольклор бла байланыбды. «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген нарт таурухда эл ашагъан эмеген халкъгъа къыйынлыкъны къылычы бла салыб тургъанды. Къылыч къара кюбюрде асыралгъанды.

Романда бай Къыямытны образы таурухдагъы беш башлы эмегени сыфаты бла байланыбды. Къыямыт, джарлыланы, онгсузаланы къыйнаб, алагъа эталгъаныча артыкълыкъ этиб, къара кюбюрге джыйыб басыргъан байлыгъын халкъгъа къыйынлыкъ тюшюрюр ючюн джюрютеди.

Романда
сыфатланы
эки къаууму

XX ёмюрню ал джылларында класс кюреш ёседи. Къарачайда ол кюрешни кёргозюр ючюн, джазыучу бир-бирине къаршчы эки къауум образны сураглайды. Биринчи къауум: бай Къыямыт, Къаншаубий, афенди Мухаммат-Амин, старшина

Биймырза, пристав Апанас, дагъда аланы джанында башкала: Тогузакъ (Къаншаубийни управляющиси), Мыртаз (Мыртазакъ), Ташалдар (устазлыкъ окъуб тургъан), Абдул-Къадыр («шыйх»), д. а. к. Была уллу къыйынлыкъда тургъан урунган халкъны кюзгъалыуундан да къоркъадыла, аны ууучха, джыйыб, солууун алдырмай тутаргъа да излейдиле. Бу иннет аланы бирикдиреди. Экинчи къауум а орус революционер Семён; унугъуб, байланы аякъ тюблеринден ычхыныргъа излеб тургъанла: Шамайыл, Хамид, Джантемир; зорлукъ унукъдуруб, башларын кёлтюралмай тургъан адамла: Темуркъа, Къасым, Аслан, Бийнёгер, Ибрагим, Бадимат, джигит Къанамат — бу адамланы класс ангълары ёсгенден ёсюб, революцион ангъларыны дженгил бегигени джангы дуния аланыкы боллугъуна ажымсыз этеди.

Аппа улу элни къанын ичиб тургъан къауумгъа, аманлыкъчылагъа къаршчы тургъан, халкъны ичинден чыкъгъан, адамлыгъы болгъан керти адамланы кёргозеди. Бу адамланы ичинде джигитлиги, халкъ ючюн джанын аямагъаны бла Къанамат бла Семён артыкъ да бек айырыладыла.

Къанамат урунган джарлы юдегиден чыкъгъанды, аны къылыгъыны, халисини ариулугъу сыфатыны ариулугъуна ушайды.

Къанамат, джашагъан кесек ёмюрюнде къыйын болумда джашаса да, джюреги унугъуб къалмай, джигитди, тириди, джаудан къоркъмайды, кесини тенглерин, къарыусузланы аслан киби, джаш тулпар киби сакълайды. Муну биз кёребиз Бадиматны пристав бла Къыямытны артыкълыкларындан къутхаргъанында, Темуркъаны, Семённу, кесини тенглерин тюремеден къутхаргъанында, аны болушлугъу джарлыланы, къарыусузланы барына да джугъуб тургъанында, артыкъ да бек къартла бла сабийлени джазыкъсыныб, алагъа болушханында.

Къанаматны, джигитлиги бла бирча, улуу акъылы да болгъанды. Этген оноуну табылгы аны кѣб кыйынлыкълардан кутхартгъанды. Аны терен акъылы джахил, меджисуу сѣзлеге ийнандырмайды. Ай тутулгъанында, Бадимат: «Джети башлы джелимаууз тутханды айны, сакълаб тургъан итлени дынгырдатыб уятыргъа джез тазым болмады», — деб кыйгыргъанында, ол анга ийнанмагъанын танытады.

Къанамат сѣзге бек устады: «Мени не хапарым боллукъду, кечем бѣрю, кюнум ит болуб айланама», — деб алай джууаб бередит.

Къанамат ишни суйген джаш болгъанын биз ачык кѣрсбиз. Джашагъан джеринден, элинден зорчуланы зорлукълары аны абрек этиб айланады ансы, ишлерге ол тамам джюреги бла термиледи. Элге тюшюб, Джантемирни эшек бла ындыр баса тургъанын кѣргенинде, ишлеучююн эсине тюшюрюб, джюреги ишлерге мадары болмагъанына бушуулу болады. Къанаматны класс ангысы ёсерине орус революционер ишчи Семён болушады. Къанамат Семёнга ол кѣргюзген джол бла барыргъа сѣз бередит. Къанамат кългъан миллетлени ишчилери, урунганлары бла бирлеширге керек болгъанын ангылайды.

Семён

Романны идея магъанасын тыйыншылысча ангылар ючюн, Семёну образын толу билирге керекди. Темуркъа Семён бла Ташчыгъа иш излей баргъанында, шагърей болады. Экисин бир-бирине джууукълашдыргъан Семёну Темуркъаны джакълай билгени болады. Темуркъа, чабырларын босагъада къюб, конторгъа киргенинде, чиновникле Темуркъаны хыликке этиб, чабырларын тонгузланы батмакъларына атадыла. Темуркъаны тонгузланы батмакъларындан алалмазлыгъын биледи. Темуркъа, аланы хыликкелерин, селекелерин да кѣлтюралмай, не этерге да билмей тургъанлай, Семён, чабырланы батмакъдан алыб келиб, ишчиле бла шагърей этиб, къалай ишлерге кереклисин кѣргюзеди. Семёну быллай джумушаклыгъы Темуркъаны кѣлюне асыу болуб, анга ышанмаклыгъы ёседит. Семён романда революцион ангыны урунган халкъгъа сингдириб къорешген адамды. Ол Ташчыгъа бош тюшмегенди, ишчилени арасында ташатын иш бардырыргъа партия джибергенди. Пристав аны, патчахха къаршы адамды деб, тутар ючюн излеб айланады.

Кесини революцион ишинде Семён бек кѣб кыйынлыкъларга да джолугъады. Сѣлешиб, джюрегинде болгъанны ангылатыр ючюн, тил билирге керекди. Ол а къарачай тилни билмейди. Ол кѣзюуде динге улуу ийнанганлары андан да бек кыйын болгъанды. Орусха «къафыр», «гъюр» деб, къарангы халкъгъа эрши кѣргюзтюрге афендиле, моллала иш этиб къорешгендиле. Семён, бек кыйналса да, бу затланы барысын хорлаб, кесин къарачай джарлылагъа суйдюредит. Ибрагим, Къанамат, Темуркъа, Бадимат бек джууукъ адамларындан да багъалы Семёну

кѣргендиле. Ала аны адамлыгын багъалатхандыла. Ол кѣргюзген джолну тюзлюгюне ийнаннгандыла.

Семѣнну тюз сѣлешгени, хар не айтханына юлгю келтириб ачыкъ этгени, халал джюреги, таза иннети таулу джарлыла бла аны тамам джууукълашдырады.

Темуркѡ

Джазычу романда Темуркѡны сыфаты бла кѡрачай халкѡны джарлылары революцион идеяны кѡалай сезиб башлагъанларын таукел кѣргюзеди.

Быллай сыфат эм биринчи таурухладан башланады («Юч кѡарнаш»), Темуркѡны сыфатына ушагъан Байкѡулланы Даутну поэмасында Шамай бла да шагърей болгъанбыз.

Автор Темуркѡ бла бай Кѡыямытны джашаулары бир-бирине кѡаршчы болгъанын, экисини да мекамларыны тыш болумларын, юй «харакетлерин», ашларын-сууларын, юслерине кийген кийимлерин, дагъыда аны кибиб башха затларын тенглеширген халда суратлаб ачыкълайды.

Джарлылыкъ, ачлыкъ, джаланнгачлыкъ Темуркѡны юйюнде кетмезден орналыб турадыла:

«Арлакъдан кѡарасанг, Темуркѡны юйю, бели чанчхан кѡарт кѡатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанды, алай болгъанлыкѡга топракъбаш юйню джер джери оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкъ урады, кече уа, эски, джау сюртиолмеген арбача, джызылдай, орундукѡга сыртынгдан тюшюб кѡарасанг, юй башында тешикледен кѡараб, бир белек джуддузну санаргѡ болады. Кѡар, джангур джаугъан кече агъач орундукъда джатхан адам (анда, таймай, элде болгъан кѡзююнде Темуркѡ джатады) джангур кѡуртлача, шынтагылары чыгыб тургъан эски ичирги джууургъанны юсюне джабыб, юй башы тешикден кѡуылгъан джангур джибитмесин деб, намазлыкъ этген эски теке терини юсюне кѡаблайды да, алай джатады».

Орундукъну тубюнде да гардош кѡуяргѡ деб этилген улуу уру барды. Темуркѡ джатарны аллы бла тууар баш териден этилген эки чабырын джарак салам салыб джарашдырыб, орундукъ аллына салыб, алай джатады.

Темуркѡны керти тойгъан кюню болмайды, тохтаусуз байла ийлыкъдыргъанлай, сындыргъанлай турадыла. Джашау кѡыйын болса да, аны юйюнде бир-бирин суймеклик, бир-бирин багъалы кѣрюу хар сѣзлеринде, ишлеринде эслениб турады. Темуркѡны кѡатыны Мѣлехан, кѡзыны Кѡанаматха джюрек суймеклигин сезиб, аны джанына джарарча сѣлешиб, кѣлюне джетерге кюрешген болмаса, бир сѣз бла джанын кѡыйнамайды. Кѡыйынлыкъ джетген заманда атасы бла анасы Кѡанаматха ышаныб кѡадыла Бадиматны. Кѡыйынлыкъ джашау аны адамлыгын, ариу халисин бузмайды. Темуркѡ кесини, кеси кибиб джарлыланы джашауларыны юсюнден кѣб сагъыш этеди, кеси кибиб кеге не бла болушургѡ билмейди. Ол табигъатны ариулугъун терен ангылайды, сюеди. Темуркѡны джашау ангысы ѣсгенден ѣсуб барады. Романны аллында Темуркѡ, диннге бой салыб, байлагѡ хаман джалчы-

лыкъ этиб тургъан болмаса, ауузундан сёз чыгъармайды, тохтаусуз ишлеб турса, къачан болса да джарлылыкъдан къутулургъа умут этиб, ышаныб турады.

Байланы залимликлери, афендиле тохтаусуз дин бла къоркъутуб, ауаз бериулери Темуркъаны баш кёлтюрмезча унукъдуруб тургъанды: байланы, бийлени зорлукълары къачан болса да ууалыргъа боллукъду деб, аны кёлуне келмегенди.

«Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе, мен да турама, сен да турургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат аталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетдирмесе да, бир кюн джетдирлик болур».

Темуркъа, залимликлени, артыкълыкъланы кёлтюре-кёлтюре, джюреги кёб затха ачий, кёбге тюшюннгенди. Кеси кибиб джалчы Хамитни джакълагъаны ючюн эмда ишлей бечел болгъанында, Къандаур Темуркъаны къошдан къыстайды. Ол, ауругъан бутун сойрей, ачуудан джюреги къайнай, юйуне келсе, уллу палахны эшитеди: къызз Бади-матны байла тюрге атыб тургъанларына келеди. Бу затла Темуркъаны джюрегине аллахны тюзлюкуне биринчи ишеклик саладыла, залимликге тёмезге керек болгъан сезим уятадыла. Ол себебден джашчыгъы Ибрагимни медреседе къуран окъуй тургъанын кёйдуруб, динни къуллукъчусу этерге соймей, джалчылыкъгъа джибереди. Кеси уа Ташчыгъа ишлерге кетеди. Ташчыда Темуркъа биринчи пролетар бирлешиуге тюбейди. Конторда ишлеген джезтоймеле, Темуркъаны хыликке этиб, чабырларын тонгузлагъа атадыла, ишчиле уа анга арт къабынчыкъларын, ётмеклерин береди. Бу затланы кёргенинде, Темуркъа орус халкъда аны джазыкъсыннган, анга джашауу, болуму джууукъла да, анга джаула да болгъанына толу ийнаады. Семён анга орус, къарачай байла да бир болгъанларын, ала орус, къарачай джарлыланы класс джаулары болгъанларын ангылатады. Орус, къарачай байла, джарлыланы джегиб, бирча эзиб, джашауларын алыб тургъанларын Темуркъа толу ангылайды. Орус революционер ишчи Семён Темуркъаны эм багъалы тенги-шоуху болуб къалады. Къыяматны озуб баргъанын кёрюб, Темуркъа айтады:

«Ма бу баргъан кибиб минг таулудан эсе Семёну ауузундан чыкълан бир джели кёб да игиди. Адам десент, буду ансы, къыяматланы бизни кибиб джарлылагъа бир джыландан башхалыкълары джокъду».

Темуркъаны джашы Ибрагим Къанаматха:

«Семёну къаллай адам болгъанын сен бир кёрге эдинг. Апанасха аны бир джери ушайды. Ораза, байрам кюн Баймурза атамы тутаргъа тебрегенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазгъа барыб, атамы къоруйма деб, кесини къанын куйлургъан адамдан багъалы ким болур?» — дейди.

Семёну Темуркъа юйуне алыб келеди. Джарлыла джыйылыб, Семёну сёлешгенине тынгылайдыла. «Орус, къарачай джарлыла да

биригиб, къан ичген байлагъа къаршчы туруб къазауат ачаргъа керекди», — дейди Семён. Семённу сёзлерине ашыкъмай тынгылаб тюшюннген Темуьркъа аллахны тюзлюгюне андан да бек ишекли болады.

Къуран айтханнга кёре, гяурла муслиманланы эм улуу джауларыдыла. Джашауда уа алай болмагъанын Темуьркъа кеси кёреди. Семён муслиман джарлыланы эм бек улуу шоху болгъаны ачыкъланады.

Адам ёлтюрген Къандаургъа афенди, «шыйхды» деб, тутулгъанланы да айыбларына джолукъдурургъа излеб, тохтагъанында, Темуьркъа, динни не зат болгъанын, кимлени джакълагъанын ажимсыз билиб, чыдаалмай, былай айтады:

«Къалай улуу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланны ызындан намаз къылыб, аны гырылдагъанына ийнаныб тургъан!»

Роман чыкъгъан кёзюуде коллективизация баргъаны себебли, кюрешиу бек къаты болгъанды. Ол заманда Темуьркъаны сыфаты джарлы, орталыкъ элчилеге класс джаулагъа кеслерин алдатмазгъа, социализм къурауда кеслерини орунларын табаргъа болушур деген мураты да болур эди авторну.

Бадимат

Бадимат Темуьркъаны къызыды. Романда аны сыфаты алай кёб орун алмаса да, тишируну сыфатын, халисин суратлагъан адетни улуу магъанасы барды.

Къанамат, сюйген къызы Бадиматны сыйын, намысын сакълар ючюн, кесини джанын артха салмай, Къыяматны юйюнден Бадиматны алыб чыгъады. Къыямат кир иннетине джеталмайды. Автор Бадиматны ариулугъун къарачай фольклорда, литературада сыналыб келген сыфатлау адетге, джорукъгъа кёре суратлайды: тегерек акъ бети, къара къашлары, улуу къара кёзлери, субай санлары.

Бадиматны халисинде къарачай литературада анга дери тишируу сыфатлада берилмеген шартла кёртюзюледиле. Бадимат атасын, анасын, джууукъларын, тенглерин бек сюеди. Ол къалгъан адамлагъа да ариу сёзлю, намыслы, джумушакъ къызды. Алай а аны тишируу намысына къатылыргъа умут этгеннге ол аз да баш иймейди, кесини адамлыгъын тыйыншлы кёлтюре биледи.

Къанаматны «эшек улоуунг болмасын, тишируу нёгеринг болмасын» деген сёзю Бадиматны, мени да адамгъа санамай айтады деб кёлюн къалдырады. Тишируну ийлыкъдыргъан ол тукъум сёзлени Бадимат Къанаматха кечалмайды, кечалмагъанын да Къанаматха билдиреди. Къанамат, аны ючюн Бадиматха сюймеклиги кем болгъан огъай эсенг, аны артыкъ да бек сюеди, сыйлайды, кесине керти тири джёнгерге санайды.

Бадиматны джашау сезими ёсенден ёсе баргъаны белгили болады. Романны аллында Бадимат къарангы, унукъгъан къыз болуб сыфатланады. Ай тутулгъанында, аны сакъларгъан эгерле джукълар къалгъанды-

да деб кыйгырады. Орус деселе, бары да Апанасчадыла деб турады. Романны аягында уа Семён анга тууган кярнашыча болуб кылады. Бадимат, аны хар не кереклисине кыраб, азыгын этиб, джолгъа алай ашырады.

Кыямыт

Кыямыт кыра кюбюрню иесиди. Элге не тукъум кыйынлык джауарык болса, ол Кыямытдан башланады. Кыйынлыкны аллы бла аны кыра кюбюрю ачылыб, андан ачха чыгады. Кыямыт кюбюрге джыймагъан байлык джокъду. Ол байлык халкны кыйыныды. Бай болса да, адам айтмазча кызгъанчды, тюкге джан береди. Кесине аз да онг болурча кёрсе, адамгъа бир уллу хатаны салыргъа артына бармагъанды. Апанасны кёлуне джетиб, кесине бир онгрук табар ючюн, Бадиматны башын кыйынлыкгъа салыргъа излейди. Кыямытны онгсузлагъа, джарлылагъа джазыкъсынмактыгы болмагъанды. Джаныуар джюрекли ит адам эталгъан артыктыгын этиб тургъанды. Бузоула ийнеклени эмгени ючюн, Темурканы кълун исси кюл бла кюйдюреди. Кесинден онгрукгъа уа, тюкю киби, джалыныб кесин ариу кёргюзюрге излеб, джюз тюрю хыйла тил бла кукаланады. Алтын этегинге башым кюр, — деб имбашындан уппа этиб сёлешеди Апанасха.

Афенди
Мухаммат-Амин,
«шыйх» Абдул-Къадыр

«Кыра кюбюрге» Аппа улу динни юсю бла халкны кыанын ичиб тургъан эки кыан гыбыны — афенди Мухаммат-Амин бла «шыйх» Абдул-Къадырны кёргюзеди. Абдул-Къадыр аманлыкчылыгы ючюн талай джылны тюремде туруб ычынады. Кыйтханында, аманлыкгъа джангдан джарашыб, урунган халкны «шыйхма» деб алдаб, терилтиб, ачхасын, рысхасын джыяды. Не аманлыкдан да артына бармагъан Абдул-Къадыр оразада афенди Мухаммат-Амин бла бирге тонгуз эт бла аракы ичеди. Аманлыкчы «шыйхха» джангы тюбес сёлешгенинде, Мухаммат-Амин «аллахны тутхан адамла барыбыз да бир-бирибизге кылай ушайбыз», дейди. Кертиси да, Абдул-Къадырны кёргенинде, аны сёлерин эшитгенинде, кесин кюзюде кёргенча болгъан эди. Андан ары аманлыкъланы барысын экиси да Кыямыт бла бир болуб этедиле. Зыйналык, уру, ётюрюк деген кир ишле аланы ичлеринде чыкыгъан киби эдиле.

Абдул-Къадырны кир ишин джууар ючюн, Мухаммат-Амин Файрузну от бериб ёлтюреди.

Пристав
Апанас

Аппа улу приставны халисинден, сёлешген сёлеринден, этген ишлеринден, ичиучю, мухар, патчахны зыйналык джюрютген, урунганланы кыанын ичген къллукъчусу болганы ачык, сейир тилде баямлайды. Апанас, кыямытланы, мухаммат-аминлени хазна адамгъа санамаса да, кесини тегерегине айландыргъанды, кереклисин этдиргенди.

Романны пейзажи аны идея магъанасын ачыкъларга болушуб келеди. Сёз ючюн китабны алында бла чынг аягында берилген пейзаж аны идея магъанасын — табигъат бла тенгледирген халда аңгыларга болушады.

«Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзенден, къулакъла сайын ашыгыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгырган таууш эте, энише къююлуб тюшюб, уллу ёзенде дагыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къююлурга ашыгыш келедиле. Элге кирсенг, алгы бурун къулагынга келген тауушла сууну, аны кибиб джел уруб, нарат тереклени чайкъалган тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге айлануб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыга турган аскер тоблагъа ушайдыла.

Тышындан келген адам мында таш къююрге тюшгенча болады, ёзен болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла, ичинде туууб джашагъанла мындан чыгыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызга, ёзенибизге тюше эдик, деб джюреклери къоркъуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны ёзенден чыкмай къарт болгъаны аны ючюн болур» (9 бет)

Бу пейзажга къаршчы болуб 298 бетдеги символукъ пейзаж келеди. Къанамат, Семён аланы джёнгерлери, дорбунда къыйналыб, кенг джерге, кирсиз хауага чыгадыла.

Романны бир-бир джерлеринде кюн бузулгъаны бла бирге келеди къыйынлыкъ. Файрузга афенди от ичирген заманда «огъаргы джел келиб, оджакъда, ит улугъанча, улуй эди». Файруз ёлген кёзюуде да джел ит улугъанча улуйду. Хамидни ёлюрюню аллы бла да кюн тюрлениб, таула джылагъанча болуб башлайды.

Бир-бир джерлеринде джазыучу этилине турган къара ишлеге табигъатны тюрлю-тюрлю болумларын төре этиб, аладан джийиргендириб да кёргозеди.

Джантемир бла Тауджанны бошунакъга, бир аман ишлери болмагъанлай, биягы къан ичиучюле къыйынлыкъга къойгъанларына:

«Джылтыраб тийген кюн, бу къара зорлукъну кёргенинде титиреб къачыб букъганча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин, эллилени намазга чакъыра, тамагын бошлаб къычырады. Элде джыйын джанлыны башчылары Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймурза субайлыкъга воез алгъанларын кёргозте, бууун илгиклерин эте, энда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, таяныб келедиле». «Джаназыны аллы бла Файрузну къарнашларны бири, сомланы узатыб бу джарлы сабийни дуадан унутма, «шыйых», деб эски чепкенини къойнундан бир тюйюмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду. Минги Тау, къарарга джийиргениб байлагъанча, къара булутка башын чырмады. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкиндири, учуб кетди. Къабыргъа ашыгыб къююлган топракъ бла ташла тюшюб, кенген тоб атылганча, къабыр къангаланы дюнпордетедиле».

Табигъатны болумун бола турган затха къаршчы кёргозтген джерлери да барды.

«Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди, кешенени ичинде битген ит бурун терекни юсюне кьонуб, гергеджыз, сенкилчекдеча, силкиниб, учалгъан да эталмай, джырлаб тохтаса, узалыб бурну бла кёкюрегин къашыйды. Къышны кетенине шагъатлыкъ эте, къалын къауданны тюбонден джанкьозла къарайдыла. Къабыр къаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джугартгъа хазыр болгъанды».

Аппа улу романда, табигъатдан айырылыб, урунган халкъ джашаргъа болмаз деген оюмну кёргюзтеди. Урунганла кеслерини туугъан джерлерин тамам сюсдиле. Къууанчларын, бушууларын да аны бла байлайдыла.

Романны
тили

«Къара кюбюр» романны окъуб башласанг, ол кесине мукъладис темирни тартханча тартады. Нек болады алай? Нек айырылалмайды ол китабдан окъугъан адам? Къайдан чыгъады ол кюч?

Джазыучу къарачай халкъны озгъан джашауун, бюгюнню болумун да терен билгенинден, аны кертисича тюр-тюз, терен, уста тил бла чемер суратлай билгенинденди ол. Аппаланы Хасан, кеси кыйыны бла джашагъан къарачай халкъны ичинден чыккъан, аны инджиуюн, кыйынлыгъын да кёрген, сынагъан, терен билген, ангылагъан, факмулу джаш болгъаны себебли, суратлау чыгъармасын хар не джаны бла да тюз кёз бла къараб джазгъанды.

«Къара кюбюрню» окъумагъан къарачай тилни байлыгъын, ариулугъун, деменгилилигин, кесгинлигин алай терен ангылааллыкъ тюлдю.

Романны тилини ариулугъун таудан чыккъан кирсиз чокъракъ сууну кёксюл-джашилдим сыфаты бла тенгешдирирге боллукъду.

Китабны тилин алай сейирлик этген артыкъ да бек джазыучу суратлау мадарланы (метафора, эпитет, бетлендириу, тенгешдириу, нарт сёзле, пейзажны юсю бла геройланы халларын билдириу, гиперболла, самаркъау, чам, накъырда) кенг хайырландыра билгениди. Ала хар барысы орунларын тыйыншлы джерде табыб, кюмюшге къарасауут салынганча, романны тилин джасайдыла.

Авторну къарачай фольклоргъа терен сюймеклигин, аны багъалата билгенин, нарт сёзлени таб хайырландыргъанды, алагъа романда аслам орун бергенинде, эски джырланы («Хасауканы», «Апсатыны») керекли джеринде джарашдыра билгенинде кёребиз.

Тюрмеди зорлукъ болумда тургъан Темуркъа, кесине, кългъанлагъа да себебге санаб, «Хасауканы» джырлайды, джёнгерлерин тынгылатады. Къанамат къачынчылыкъда, кийик эчкини соя, «Апсатыны» джырлаб кёлюн джапырады.

Нарт сёзле, узун хапарны къысхача айтыб, ишни магъанасын чыгъарыб, джазыучу муратына джетерча этедиле.

Темуркъа бла Мёлаханны ёксюз Къанаматха джан аурутханларын, Къанамат да аланы таза джюрекден сыйлагъанын айта, автор былай джазады:

«Къанамат Мёлехан бла Темуркъаны, атасы бла анасын сыйлагъанча, алай сыйлаб турады. Ала да хариб, джарлы кёлю джарыкъ дегенлей, Къанаматны кеслерини эки сабийлеринден башха кёрмейдиле. Артыкъсыз да Мёлехан юйюнде маджал хант этилгени болса, Къанаматны чакъырыб, анга къабдырмай, тынчлыкъ табмайды». (29 бет).

Темуркъа, ауругъан аягъы къарыусузгъа джетдириб, кючден-бутдан юйюне джууукълаша, Къыямытладан адам кёрюрюн излемейди. «Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама» (52 бет). «Къатын ёлтюргеннге къан джокъду» (61 бет). «Аман арба — джол сызар, аман киши — эл бузар» (65 бет). «Ашамаздан тана башны кёруртду» (79 бет). «Тюкюрюк баш джармаз, налат кёз чыгъармаз». «Аман адамгъа игилик этсенг, бурнунгу къан этер, арыкъ токълуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер» (40 бет). Дагъыда была кирик талай нарт сёзю хайырландырады.

Тенгшешириулени кючю бла джазыучу суратлана тургъан затны, кюзюде кёрюзгенча, ачыкъ этеди: «Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, «джангы атышыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла» (9 бет). «Алымчы да, чычханны марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады» (19 бет). Афенди Ибрахимни кёлуна балакъа урама деб, керилиб уругъа тебегенлей, джашчыкъ кёлуна къачырыб, балакъасы кесини тобугъуна кючлю ачытыб тийген эди. Аны ачыуланнганын кёрюзюр ючюн, джазыучу былай айтады: «Къутургъан тууарча, кёзлери къызарыб, асыры ачыудан секириб кёубуб, джашчыкъны абадан сабийлеге тутдуруб, кёлуздан къанын кёуйгунчу балакъа уруб, акъ къапталына ууакъ чирчик-чирчик сабий къанны чачды» (22 бет). «Кёулакъландан, ёзенледен келген тау суула, бююлген «кюмюш чыбыкъча агъарадыла» (35 бет). «Токъалдан не зат эсе да бир бек керекли затны излеб, итге ариу айтыб аш бергенча, аны ючюн чёкдюргенди ансы, башха заманда болса, ол Токъалны арбазына да кёоярыкъ тюл эди» (72 бет). «...терезе тюбюнде столда тёрт джау чыракъ джанадыла, ала джана келиб, кёзюне сохан чабхан адамча, эриген джаулары джыламукълача тегерек болуб турсала, кёюлюб чырахтанны тюбюне тюшюб, чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб тохтайдыла» (78 бет). «...къалгъанлача болмай, Мыртаз, кеси джангыз къаббашха кёрюнюрге кюркёуб, кёуйругъу сыннган итча, Къыямытха атылыб кетди» (92 бет). «Мыртазны кюмюш бычагъы, эшекге кёууушхан джарашханча джарашады» (174 бет).

Былай таб тенгшешириулени романда сансыз-санаусуз табаргъа боллукъду. Ала барысы, терекни чапракълары джасандыргъанча, джазыучуну тилине терен магъана береди, омакъ кёрюзеди.

Романны тилине джарыкъ бояу сала, джансыз затлагъа джан бере, джазыучу бетлеулени чомарт келтиреди. Тау сууланы джолларын

суратлаб, быллай бетлеулени хайырландырады: «Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, кёулакёла сайын ашыгыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бири бири юсюне кёалана, джел сызгыргъан таууш эте, энишге кёуюлуб тюшюб, сора уллу ёзенде дагы-ыда бир-бирине кёошулуб, кёар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб кёуюлургъа ашыгыш келедиле» (9 бет). «...сынджырда ушхууур этилирге тагыылган чоюнну суу аз болуб, джылау таууш этерге кёалды да Кёанаматны джюрегин андан да бек кёайгылы этди» (31 бет). «Джел кёатыдан кёаты улуб чырахтанда джана тургъан чыракчыкёаланы джукёлатды» (166 бет). «Кёабыр кёаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болгъанды» (166 бет). «Минги Тау, кёараргъа джийиргениб, башын байлагъанча, кёара булутха башын байлады» (167 бет). «...кююртадан ингирге бир кесек шаушалган джел, кёатыдан кёаты, джийын джанлыча улуду» (149 бет). «Таудан урган сууукъ джел акъ унну боранлатыб кюмюшден эгеулиниб тюшген умурча, кёарыусуз ышарган кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллында кёалайды». «Арлакъдан кёарасанг, Темуркёаны юю, бели чанчхан кёарт кёатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болганлай турады».

Бу айтымлада тенглешдириуле, бетлендириуле да аралаш байлана келедиле. Суратлау мадарланы тюрю-тюрюлерини быллай халда чалышыулары романда кёб тюбейди. Ала, бир-бирине келишиб, тилни сюрмелеб келген болмаса, бузукъ салмайдыла.

Эпитетле ачыкёаланныкъ сёзлени кёатына кёысылыб, неда ала бла бир болуб, романны тилин джандыргъандан сора да, ачыкёалана тургъан затны ким, не болгъанын башха сёзле кёатышмаганлай, окёугъан адамгъа танытадыла. Кёасым, Токёалны сатлыкъ халисин ангылаб, Кёыямытха тюб берирге барганлай, тутады да: «Манкёуш! Сени башха аманлыгъынгдан сора да тил этиб, нёгерлеринги сатхан кёылыгъынг болур дейме?...»

— «...Мен санга сорама, чийбыдыр, аякъ биямукёгъа кимни сата тура эдинг?» (79 бет). «Манкёуш» аман иннетли болгъанын, «чийбыдыр» деген эпитет да Токёалны мухар, кёарны амалтын бай Кёыямытха сатылгъанын кёрюзтеди. Мухаммат-Аминни билегине кёолун сала, Кёыямыт тохтаган джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркёа деген хыбыртгону джанбаш ююне джийылыб, оруслу Семён орталарында сёлеше тургъанын бизни тишируу, озуб бара, ала таба бурулуб тынгылаб эшитгенди.

Пристоппу — Апанасны семизлигин, кёартлыгын, чырай джаны бла махтаулу болмагъанын билдирир ючюн, джазыучу быллай эпитетлени хайырландырады: «кёаббаш», гитче хымил, кёк кёзчюклери». «Апанасны богъурдагы кийик тюкден толган атджери кёпчекча чыгыб, кюл-

генден гитче хымил кёл кёзчюклери ичине ташайыб, орун этген заманда кьатынла кьуу джастыкьны силкгенча, быдыры кьалтырай, келиб нёгерини сыртындан кьакьды». (14 бет).

«Сёзню арты болгунчу, кьозу этни ийисинден джийиргенген гебенбаш, ашамаздан тана башны кьурутду дегенлей, табакьны ариулаб, бир джанына тюртдю». Гебенбаш Апанасны юй бийчесиди. Автор бу эпитетни кьочю бла аны чачыны уллу болуб, тёппесине кьаланнганы, омакьлыгы, моданы тутханы, бармакьларында алтын джюзюклерине тенглик этгенин суратлайды.

Адамны джарлы кьауумдан болганын, геройланы ауузларындан башха сёз чыкмаса да, «хыбыртон», «джарыбёрк», «джамаукёнчек», «шынтахы джаулукулу кьатын», дагыда былача башха эпитетле билдиредиле. Байланы юсюнден а — алагьа «бухар бёрклю», «тыйын тонлу», «окьа бёрклю», «кашемер чепкенли», «алтын джюзюклю», дейди автор.

Дуниягьа аты айтылган джазычуланы (Л. Н. Толстой, М. А. Шолохов, А. М. Горький, В. Г. Короленко, И. С. Тургенев, д. б.) чыгьармаларында болган бирча шартла: табигьатны суратлауну юсю бла джашауда бола турган затлагьа джазычу кесини кьарамын, иннетин ачыкьлау, адамны джашау джазыуу бла табигьатны байланыуун кёргюзюу; чыгьарманы герою кесини сёзю, иши, ич монологу, тыш болуму бла окьуган адамгьа ким болганын танытыу — бу шартла Аппаланы Хасанны романында белгили орун аладыла. «Джаназыны аллы бла Файрузну кьарнашларындан бири кьолджаулукугьа туююб келиб, Абдул-Кьадыргьа кюмюш сомланы узатыб: «Бу джарлы сабийни дуангда унутма, «шыйых», деб эски чепкенини кьойнундан туюмчекни чыгьара, Мухаммат-Амин таба бурулду».

Файрузну ёлтюрген Абдул-Кьадыр бла Мухаммат-Амин болгьанларын аны кьарнашлары билмей, малларын сатыб, ачхасын дуа окьусунла деб, алагьа юлешиб бергенлерин, адам огьай, таш, агьач да кёлтюралмазча, ачы кьыйынлыкь, артыкьлыкь, бетсизлик, зорлукь болгьанын джазычу юч-тёрт тизгинчик бла ачыкьлаб кьояды.

Хамит, джалчылыкь болджалы бошалаб, кетерге тебрегенинде, джалын бермез ючюн, Кьыямытны джашы Кьандаур ёлтюрюб кьояды аны. Аллай мурдарлыкьны аллы бла табигьатны тюрлениуюн окьуйбуз: «Кюнледен эсе, бюгон мутхузду. Кёкге мамукьну джукьа джайгьанча, акь булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан кьоргьашын бетли булутла, этеклери таулагьа тийиб, джел эте ауадыла... Кёк кьой териден этилген чырпа бёркча, Минги Тау кьашларын туююб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гьыла-мыла чырмагьанды».

Романны хар героюну тили болумуна, халисине, иннетине, джашаугъа къалай къарагъанына, джашауда орнуна, джюрютген ишине кёре берилиб, героину сыфаты, кесини сёзлери, ич монологу бла ачыкъланады. «Семён, кёзюне къалкъуу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылыб, бир бёлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джуддузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дуняаны джашауун аз билген халал нёгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше, джюргин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кёлюне келеди: «Мийик таулары ичинде кеслерини байларына да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, къыйынлыкъда ёсген джарлыла къарангылыкъдан, аллында манга тёппелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы къарангыдан джарыкъгъа чыгъа тебрегенлери кёзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, дослары ким болгъанын айыра тебрегендиле. Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кёргюзте турургъа керек эди, алай болгъанлыкъгъа анда мындан эсе бек керек боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда залимлини зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дунягъа чыгъарыргъа кюрешген партия урунган таулулагъа болушлукъгъа керекли кюн мени энтда джиберир», — деб кеси кесине кёл эте, секириб къобуб, нёгерлеринден кёз айыралмай, бир кесекни къараб туруб, кёмолген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, от тамызыб тебреди».

Семёну бу ич монологу ол ким болгъанын, иннетин, тутхан ишин сёзсюз ачыкълайды.

«Шыйх» Абдул-Къадырны аманлыкъчы болгъанын джангы шагърейлене айланган кёзюуде огъуна аны кесини ауузундан эшитебиз: «Унутмагъан эсем, онбеш адамны тоноуун алгъанма. Юй тонагъанымы эсима тюшюраллыкъ тюлме. Аманлыкъ эте тургъанлай, бир бёлек джолда къырккылгъанма, аны манга сормасагъыз да, мангылайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргъа келгенли алты джыл бола эди. Хар кече сайын урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкъгъа шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себебинден, аманлыкъ этгеними кёрген оноучу да, кёрмегенча этиб къойгъан болмаса, къатылмай эди. Айтханымча, алты джылны табханымы урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тенг этиб, сюйген ичкими ичиб, ашымы ашаб турдум...»

Романны геройларыны джашау ызларына къайгылы болуб тургъан адамны башын аязыта, кёлюне джарыкълыкъ келтире, автор накъырдала, чам сёзле бла кюлкюсюн къозгъайды: «Батал таяныб, солууун алыргъа тохтаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын хариб бу джашчыкъ ансы, бу бек онглу адам болмаса, бурнуму джардырама. Кёремисиз, сабий башы бла къауумубуздан да ол тири джюрюйдю.

Чегет кѳулакѳга киргенден сора тауушуму адам эшитеди деб да тартынмай, Ахмат Баталны сыртындан кѳагыб кюлдю:

— Бурнунгу джардырсанг, ийлыкѳмай мен сени бла тойѳга бармазма, сѳйген кѳзынг да, санга кѳараса, сѳйген огѳай, кече тѳшюмде кѳреме деб кѳоркѳар, андан эсе сау бурун тешиклеринг бла кѳалсанг, бурун киринги тыяргѳа да ол игиди, — дегенинде, Бийнегер да анга кѳошулуб кюлдю».

Бийнегер, базукѳну джырта келиб:

— Бирер гырджын кесек болса джарарыкѳ кѳре эдим, — деб Семѳнну аллында ашалаб салыннган джауорунну рахат кѳолуна алыб, джарыкѳга тутуб кѳараб, тѳгерек буруб, кѳыйырын сындыра, саламѳга атды.

Кѳанамат, ашыкѳиликни кемире, ышара сорду:

— Не кѳересе?

— Мен кѳрлюгѳ кетгенди, — деб нѳгерлерин кюлдюре, саламѳга кѳуолгѳан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламѳга чырмаб, эшикке чыкѳды.

Романда гиперболала асыры уста джарашдырылгѳандан суратлана тургѳан зат кѳзбау кѳючю бла аллынга келиб сюелгенча болуб кѳалады.

Апанасны эл бла шагѳрей этер ючюн, джыйылыудан кѳайтыб келген адамладан эшитебиз: «Алгѳынныгдан кючден кѳутулгѳан эдик, энтда келгенди бир, кѳарнына бешли ууаныкны салсанг да сыйынныкѳды» (11 бет).

«Кюн тийген заман, джылы болуб, анда-мында кѳалгѳан кѳарланы эритсе да, ингир болгѳанлай, эриб, джоллагѳа, арбазлагѳа джайылгѳан балчыкѳ суу кѳабырчакѳланыб, джолда джюрюсенг, артыкѳсыз да кѳатхан чабырла бла, тыкѳырдагѳан тауушунг бир тийреден бир тийреге барады». (159 бет).

Кѳатхан чабырланы ичинде аякѳлагѳа зауукѳлу болум чыкѳмазын бу гиперболаны кючюнден ким да дженгил ангѳалайды.

Аппаланы Хасан ана тилни чемерлей билген адам болгѳанына шагѳатлыкѳ бере, «Кѳара кюбюр» романда узун, уста джарашдырылгѳан айтымла аслам тюбейдиле. Сѳз ючюн:

«Эллилени арт джаны седиреб тебрегенлей, кѳыйын полномочха джюрюй кѳарнына уруб тургѳан Гымых-хаджи, кѳарны аллына чыгыб, акѳбаш хазырларындан эки кѳолу бла кѳадалыб, кѳуйругѳу атауул кѳочхарча силкине, ѳрге кѳобуб, сархын джелкесине тюрте айтды:

— Басылыр элни кѳулагѳы сангырау дегенлей, былай этиб нек турасыз, сау кѳаллыкѳла?!» (288 бет).

«Уллу джолну ѳрге акѳ сакѳаллы, джыртылгѳан, кирден мелте болгѳан эзиюн джабыб, джангы артылгѳан джабышмакѳ таякѳны белине кѳнделен салыб, сырты бухар бѳркюлени, алтын кѳамалыланы, бѳрю тонлуканы, имбашлары джылтыраб джашил кийим кийгенлени кѳл-

тюралмай муккур болуб, бу джуртда кёблеча, чачылган чабырларындан бармаклары къараб, атлагъаны сайын сыртына къысхан болджар саламчыгъы шыбырдаб силкине, эки кир джамаулу машок джюкленнген кёк эшегини ызындан, бурунгу къарт башы кълтырай, кёзлери джыламукъ тёге къызарыб, бойну отха тюшген гыбытча джыйырылыб, кёк эшек хуна джанында кырдыкга бурулуб мурукку этсе, саурусундан ёшюню бла тюрте бара эди». (299 бет.)

Бу айтымда сексен юч сёз барды, алай болгъанлыкъга, не уллу эсе да, дагъыда окъурунг келиб турган болмаса, эрикдирмейди. Аны чуруму неди? Ол кёб сёз, бирча джылтырауукъ, багъалы мынчакъла бир-бири ызындан бир баугъа суурулгъанча, тизилиб, терен магъанасы болгъан кёб тюрлю затны аныгълатадыла, джашау сезимни кенгертедиле.

Бусагъатда бизни тилибизден, джашауда магъанасы болмай чыкългъан эски сёзле (архаизмле) романда кёб тюбейдиле: «джаныулайдыла» (башларын атадыла); «ашюго» (джырна этиу эртделеде адет болгъанды). Джырнагъа джети тюрлю зат кёшхандыла — нартюх, туз, эт кюдору, будай, суу, джау неда бышлакъ. Джырнадан кёб ашагъан сууабха саналгъанды, «Кесамат» (ишни кесгин, ачыкъ этиу); «талкъы тил» (талкъыны баш агъачы); «билек агъач» (отджагъасында, эки джаны бла ёрге сюелген кълын кългала); «джантау» (ингичге кълйиш джибчик)... Быллай сёзле тил унутулуб кълмаз джанындан болупхан этедиле.

Джазыучуну тилини байлыгъы романны магъанасын терен, сейирсиниб окъурча, ана тилни артыкъ бек сюерча этеди, джангы башлагъан джазыучулагъа устазлыкъ этеди.

Ана тилде сёлеширге кълйсы бирибиз да билебиз деб, алайды акъллыбыз. Амма, мындача, былай суратлаб джаза билген азды:

«Сёлешиб, ызындан «алаймыды» деген заманда, «алайды» деб кълчырыкълны эшитирге юреннген Гымыш-хаджи, Токълал бла Мустафаны тамакъларына тууарылыб кългъланында, суусаб болгъан адам, чычхан тюшген айран джыккыргъа къларагъланча, элге кълараб, тёбен эрни салыныб, ызына бурулду».

Хапар

Уллу болмагъан, адамны аз, бёлек кёзююн кёргозген, аны юсю бла дагъыда бир бёлек адамны болумун ачыкълагълан суратлау чыгълармагъа хапар дейдиле. Джазыучу хапарда адамны ёмюрюнден бир кълсха кёзюучюкню алса да, ол адамны халисин толу ачыкълайды, билдиреди.

Сёз ючюн, Байрамукланы Халиматны «Кълара чепкен», д. а. к. хапарлары.

Повесть

Повестде, хапардача бир джангыз иш (болгъан зат) ачыкъланыб къалмай, талай зат ачыкъланады. Ол ачыкъллау баш геройну ёмюрюню иги кесек заманын алады. Повестде хапардан кёб, романдан аз адам болады. Муну сюжети, романдача, алай уллу болмайды.

Сёз ючюн: Б. Полевойну «Повесть о настоящем человеке» деген чыгъармасы.

Роман

Бек уллу сюжети болгъан, хапар халда джазылгъан суратлау чыгъармагъа роман дейдиле. Романда бек кёб адам кёргозюлюнеди. Кёргозюлюннген адамла джашауда тюрю-тюрю затла бла джолукъгъанлай турадыла. Аланы ишлери, иннетлери, халилери, джорукълары, заманны тюрленнгенине кёре, магъаналы ишлери чертилгенлей, кёрюннгенлей барады.

Сёз ючюн: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы.

Джазыучуну стили

Джазыучуну творчествосунда хаман тюбей тургъан кесини энчи джазыу джоругъу, иннет къарамы, тили чыгъармаларыны идея магъанасын суратлау амаллары, геройларыны иннетлери, джазыучуну стили болады.

Джазыучуну стили ол джашагъан кёзюуге, джамагъатны политика-историялыкъ болумун къалай ангылагъанына, анга къалай къарагъанына кёре къуралады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны джашаугъа къарамы, аны ангылауу «Къара кюбюрню» геройларыны халилерин, иннетлерин кёргозгенине кёре, биз джазыучуну иннети партия бла, кеси къыйыны бла джашагъан, бурун байла, бийле, дин къуллукъчула унукъдуруб тургъан халкъ бла бир болгъанын ангылайбыз.

Чыгъарманы идея магъанасы хар заманда джазыучуну мураты бла бирге болады.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында юч тюрю стиль байланышыб келедиле: реализм, публицистика.

Бу роман, социалист реализмни джоругъунда джазылгъаны бла биргелей, романтизм бояудан да къуру тюлдю (Къанамат бла Бадиматны элден къачыб, мийик къаяны дорбунунда джашагъанлары), публи-

дистиканы уа Семённу элчилеге большевиклени, революцияны юсюнден сөлешген сёзюнде кёребиз. Семённу сөлешген сёзю партиялы пропагандистни сёзюдо. Класс кюрешни джолларын таулулагъа ангылатады ол. Алай бла Семённу айтханы политикалы магъаналыды. Терен магъаналы затланы тынч сёзле бла таулулагъа ангылатыб кёояды. Халкъны эзиучюлени терсликлерин, хыйла, фитналыкъ ишлерин чемер, кесгин ачыкылаб, урунган таулуланы кесине ийнандырады, ангыларын тюз джолгъа бура биледи.

«Кёлюме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаным джюрегим кыйналады, алай болса да, сизни эллигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкню кёлтюресиз: бири — патчах, юсюпозге миниб, сизни къарангылыкъда ташны тюбюне кысыдырыб турады. Мен айтырыкъ кёб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъгъа, сиз аны кёб турмай айырырсыз. Биз — джарлы, ишлеген халкъ, оруслу, къарачайлы деб айырмай, бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегиб, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай, ишчиле, кыйналгъанла биригип силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джюрюген патчахлыкъны юсюбюзден атыб, кеси кёлу-буз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Ылай къарасанг, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир бёлек адамда болгъан джер, мал, рыскы бютеу элде джокъду. Ол барысы сизни кёлуугъуз бла, сизни кыйыныгъыз бла ишлениб джыйылгъанды. Ишчиле, джарлыла биригип, ёмюрден бери бойнубузну басыб солутмай тургъан боюнсаханы атайыкъ».

Былай сөлешеди таулулагъа Семён. Дагъыда романны бир башха джеринде прустопну, Мыртазны, Къыямытны ёлтюрюрге керекди деб айтханында, Бийнёгерге Семён акъыл юретеди:

«Тюрмеден къачайыкъ дегенни тюз айтаса, прустопну-затны ёлтюрейик дегенни джангыласа. Бир прустопну ёлтюрсенг, дагъыда орнуна башха джиберирле. Аман ханс ки-бик, не къадар болса да табылыкъдыла. Аланы ёлтюрсенлей, сен къачарса да кетерсе, эл-леге уллу кыйынлыкъ салырла. Андан эсе, байла да, афендиле да, прустопла да бир терекни бутакълары болгъанын кесинг киби джарлылагъа, джерсизлеге ангылатыргъа керекди. Инджилиб тургъан халкъ, этер затын билиб, юрюлюб кёбоса, ол заманда бу ариу тау хауаны кир этиб, сизни къаныгъызны ичиб тургъанланы, ауур джюкню атханча, юсюпозден атарсыз!»

Сюйюмсюз геройланы: Къыямытны, Мухаммат-Аминни, Абдул-Кадырны, Биймырзаны, Мыртазны, д. а. к. — джарлы халкъны ачыкъ джалларыны ишлерин, халилерин суратлагъан заманда автор тилни сатира (селеке) кючю бла хайырланады. Къыямытны эки бетлилиги, харамлыгъы аны сөлешген сёзюнден белгили болуб турады. «Тыгъырыкъсыз хашкен», «босьякла», «суу джыланла», «чакъмакъ тонлула», «кимди былайда ит къусханча къусхан», — деб джарлыгъа хыны, эрши сёзле бла сөлешген болмаса, башха сёз табаргъа излемейди.

Кесинден онглулагъа сёлсшген заманда уа тюлкю киби сюйюнюб, кесин алаша эте, аладан кёл ала, кукаланыб джалынады:

«Мен санга кърман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Атам хариб да патчахка кёб заманны тюз ишлегенди, мен да ёлгюнчю аны чуругъу басхан джерге кърман-садакъа болгъанлай кетерикме», —

деб узалыб, Апанасны билегин уппа этерге кюрешеди. Авторну кесини энчи тили геройлагъа кеси берген характеристикадан, пейзаж суратлаудан, д. б. затланы суратлагъанындан белгиленеди.

Авторну сёзюнден джамагъат джашауда болгъан затлагъа къалай къарагъаны ачыкъланады.

«Джылтыраб тийген кюн бу къара зорлукъну кѣргенинден титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин минараны тешигинден сугъарылыб, эллилени межгитге чакъыра, тамагын бошлаб къычырады. Элде джыйын джанлыны башчылары Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймырза, субайлыкъгъа аб-дез алгъанларын кѣргюзте, бууун илпиклерин эте, энтда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, межгитге таяныб кетди. Токъал, ызларындан межгит аллында джетиб, Къыямытха не затланы эсе да шыбырдаб, ызына ашыгъыш бурулду. Къыямыт, Токъалны ызындан къараб, сакъалын, мыйыкъларын сылаб, кеси аллына ышарыб, тири-тири атлаб, башында джангы аманлыкъланы, джарлылагъа зорлукъланы хазырлай, ол затланы уасына — межгитге ташайды».

Чыгъарманы персонажыны социал болумларын сыфатлагъанда тилни суратлау мадарларыны — эпитетлени, метафораланы, тенгleshдириулени магъаналары уллуду. Аланы болушлугъу бла автор кесини геройларына багъа береди.

Сёз ючюн: къара кюбюрню иесин, элде эм бай, эм джаныуар джюреккли, джарлыланы къанын ичген Къыямытны сыфатлар ючюн, автор быллай тенгleshдириулени хайырландырады:

«Суу челекни тюбю сууда къалады дегенча, — къызыб, Мѣлехан таба кѣзюню къыйырын джетдире, излегенин табханы ючюн, мыллыкдан тоюб эрнин-бурнун джалагъан бѣрюча, мыйыкъларын, сакъалын сылады».

Автор Къыямыт бла бѣрюню бир бетден кѣргюзеди. Романны башха джерлеринде да:

«Къыямыт, бекишай джыккырча» неда «Къыямыт, чабаргъа юреннген ит стауатны тѣгерегине айланыб ийисегенча, праулени тѣгерегине ким не айтады деб айланады», —

деб окъуйбуз. Быллай сѣзле адамны халисин ачыкъ этиб къоядыла. Дагъыда Къыямытны, Абдул-Къадырны, Мухаммат-Аминни суратлауда «къутургъан», «тойгъан» деген сѣзлени автор кѣб кере къайтарыб айтады. Джазыучу аны бла аланы излемлерини учузлугъун, учхаралыгъын ачыкълайды. «Афенди, нартюхден тойгъан ѳгюзча ынгычхаб, ауур солуб...», «прустоп.., къутургъан тууарча, тѣгерегине къарай».

Бир сом ючюн джан берирча мардасыз кызгъанч, къара кюбюр ачылыб, андан ачхачыкъ алынныкъ болса, кѣлю кетерге джетген Джантемир кызын (Къыямытны юй бийчесин) скойюмсюз суратлай, джазыучу быллай тенгleshдириуле бла хайырланады: «Джантемир кызы, семиз бегеджинча, эки джанына аунай, узун сары ат тишлерин тюлкюча ышарта», «Гаммешча чайкъала», «Гѣзенни эшигинден, тууар бюрекча, джыйрыкъ болуб чыгыб...» Бу тукъум тенгleshдириуле авторну геройгъа къаллай кѣз бла къарагъанын кѣргюзедиле. Скойюмсюз геройну

— Къыямытны джашы Къандаурну суратлауда да джазыучу башындагылагъа ушаш тенгешдириулени табады. Къандаурну адам джюреги, адам халиси джокъду. Ол джыртхыч джаныуарчады, джашауда байыннгандан башха затны кёрмейди, байлыкъ ючюн а не уллу аманлыкъны да этерикди.

«Къара тонгузуну джелкесича, сакъалы джетиб, къысха мангылайы да къатхан гыбытча, джыйырылыб, гита балтагъа ушаш бурну, кый сохта кибик... салыныб...», тегереги кызаргъан, къара боялыб, онгнган чабыр бетли кёзлери джашыртын къабаргъа тебреген самырны кёзлерине ушайдыла».

Ма бу джети тюрлю тенгешдириу Къандаур къаллай адам болгъанын, автор анга къалай къарагъанын окъуучугъа айгъакълайдыла. Алай бла, сюйюмсюз персонажны суратлагъан заманда (былайда Къыямыт бла аны юйдегиси) социал сатира авторну тилинде кесини орнун табады.

Сюйюмлю геройланы джазгъан заманда уа джазыучу башха тюрлю сёзлени таба биледи. Романда сюйюмлю геройла хар кюнде кыйынлыкъ кёруб тургъан джарлыладыла.

Автор алагъа джан басады, аланы инджилиулерин, психологияларын терен, кенг ачыкълар ючюн, магъаналы тенгешдириуле табады. Сёз ючюн, Бадиматны тюрсююн сыфатлагъан тенгешдириуле авторгъа ол багъалы болгъанын кёргозедиле: ышаргъанына — «джазгъы кюнча ышара», — дейди. Атасы тутулуб тургъан заманда, Бадиматны мыдах кёзлерин джаралы эчкини кёзлери бла тенгешдире эсе, атасы ычыннганында аны къууанчдан джюреги кёлтюрюлгенин суратларгъа быллай тенгешдириу табады: «Мыдахлыкъ басыб, джыламукъ джибитген уллу къара кёзлери джарыкъ джаннган мыдыхча джылтырай...»

Къанаматны кыйналгъанын «кышкы кюнде огъаргъы джел ургъанча... нёгерлери артында къалгъаны Къанаматны джылатады», — деб ачыкълайды.

Авторну тили табигъатны суратлауда да, лирикалыкъ туракълаулада да байды, чемерди, хар сёзю джазыучуну иннетин, оюмун (позициясын) туура этеди:

«Тау суу джай бокъланнганындан къутулуб, бютеу джарлы таулула кыйынлыкъ кёргенлерини джыламукълары бир илипинге джыйылыб акъгъанча, джай ёхтемлиги тохтаб, чокъракъ кибик ариу сюзюлюб барады».

Романда нарт сёзле авторну тили джити болгъанын кёргозедиле, геройланы характеристикаларын тамамларгъа болушадыла. Сёз ючюн, Мёлехан бла Темуркъа, Къанаматны юсюнден селеше келиб, ачыкъ джюрекли, халал джаш болгъанын черте, быллай нарт сёз келтиредиле: «Джарлы кёлю джарыкъ». «Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач», — деб Мёлехан джашчыгъына (Ибрахимге) Къыямытланы сабийлери бла ойнаб турма деб, акъыл юретеди.

Романны эки-юч бетинде, адамны эсинде къалырча, иги кесек нарт сёз окъуйбуз: «Этни хатери бла шорпасын ич», «Адам табмасанг, бёрк агъач бла да кенгеш»; «Къурудан къуйрукъ да игиди»; «Кечеги сёз кери барады»; «Уллу къазанда бишген эт чий болмаз»; «Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар», д. а. к.

Романны автору, уллу социал проблеманы къозгъагъан бла къоймай, къарачай прозаны литература тилин биринчи башлагъанды. Аппаланы Хасанны туугъаны, ёсгени, джашагъаны да Ата джурту бла, халкъ бла байланыб болгъанды. Ол кесини ана тилини ариулугъун, байлыгъын багъалатханды, фольклорну иги билгенди. Терен билими, политика джашаудан сынамы, литература суратлаугъа уллу фахмусу болгъан Аппа улу Хасан халкъны бурунгу джашауун, насыбха, эркинликге чыгъар ючюн кюрешин суратлауда къарачай тилни байлыгъын не джаны бла да хайырландыра билгенди.

Бостанланы Хасан

(1905 — 1942)

Бостанланы Орусбийни джашы Хасан 1905 джыл ноябрь айда Джёгетей элде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды. Хасанны беш къарнашы бла төрт эгечи болгъанды (барысы да он сабий).

Юйдегилери аслам болса да, ата-ана сабийлени тюз юрете билгендиле, Ата джуртха соймекликни сингдиргендиле. Анга шагъат — юч джашлары: Сюлемен, Хусей, Хасан, — фашист мурдарладан Ата джуртубузну къоруулай, Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында джан бергендиле.

Кёчгюнчюлюкню кыйынлыклары бу юйдегини да аямады, келтирди джылау, джангы бушуу: джашлары къралыбыз ючюн къазаутда ёлгендиле, къарт Орусбий кеси 3-чю майда, джашы Зекерья 11-чи майда — экиси да сегиз кюнню ичинде (1944 джыл) Орта Азияда кыйын ауруудан ауушадыла.

Хасан эл школда окъуб башлагъанды. Комсомолгъа талпыб киргенди. Комсомол ячейканы ишлерине тири къошулгъанды, суююб ишлегенди, джахилликни къурутууда тири кюрешгенди.

Эл школну бошагъандан сора Хасан Баталпашинскеде (Черкесск) педтехникумгъа окъургъа киреди, алай а анда кёб турмай, 1924 джыл Симферополь шахарда Кърым педтехникумгъа, терен билим алыб, устаз болур муратда кёчеди. Анда ол орус, араб, тюрк тиллени окъуйду, литература кружокга биргесине окъуб тургъан Ёртенланы Азрет, Шахмузаланы Саид бла бирге джюрюйдю.

Кърымда педтехникумну бошаб келгенден сора, 1928 джылдан башлаб, газетде ишлейди. Алгъы бурун «Кызыл Къарачай» деген область

газетни редакциясында. Бу кёзюде кёб статьяла, очеркле, хапарла, назмула джазады, коммунист партиягъа член болады.

Отузунчу джылланы экинчи джарымында Хасанны партия къул-лукъгъа саладыла. Микоян-Шахарны (Карачаевск) шахар комитетини аппаратында ишлейди. Андан сора СССР-ни джазыучуларыны союзун-да Къарачайдан келечи (уполномоченный) болады. Къыркынчы джыл-ланы аллында «Ленинни джолу бла» деген орус эмда къарачай тилледе басмаланган район газетни редакторуну къуллугъуна саладыла Хасан-ны.

Бостанланы Хасан, керти коммунист, къралын бек суйген поэт, къралыбыз джангы джашау къурауда совет джашауну излемине кёре тюрлениулени кесини китабларында кёргюзеди. Аны фахмулу чыгъармаларында индустриализация, эл мюлкню коллективизациясы, техниканы ёмюрю, Къызыл Аскерни хорланмазлыгъы, совет халкъны анга (Къызыл Аскерге) сыймеклиги, экисини бирлиги суратланады.

1932 джыл Хасанны «Джангы ёсюмге джырла» деген китабы басмала-нады. 1936 джыл экинчи китабы «Джырла бла назмула», 1940 джыл ючюнчю китабы «Джырла бла назмула» басмадан чыгадыла. Газетлени хапарчыларына болушлукъгъа «Корреспондент» деген китабын джаза-ды. Хасан газетде ишлегени себбли, джашауда хар джангылыкъны дженгил эслеб, аны юсюнден узайтмай, терк огъуна джаза эди. Сёз ючюн, «Джигит атлылагъа» деген назмуну ол 1935 — 1936 джыллада Кавказ тауланы тёгерегине атла бла айланыуну кърал маъганасы бол-гъанын билиб, терк огъуна назму джазгъанды (ол айланыу Север Кавказ аскер округну оноуу бла 1935 джылны декабрь айында — 1936 джылны январь айында болгъанды). Анга Север Кавказын миллет областларыны колхозчуларындан адамла къошулгъандыла. Аланы асламысы Къарачайдан болгъанды. Алагъа джигитлик, тирилик, усталыкъ этген-лери ючюн кърал саугъала (орденле) берилген эди.

«Метрогъа» деген назмуну уа Москвада метрону биринчи станциясы-ны битиб бошагъанына атаб джазгъанды Хасан.

Ачыкъ джюрекни терен сыймеклигин Лениннге, Къызыл Аскерге, Ата джуртха аталгъан назмуларында кёребиз.

Совет властха дери тиширыулары баш эркинликсиз болуб, къалынгга сатылыб, юдегиде эркиши бла тенглиги болмай, унугъуб, туююлюб тургъан такъыр джашауларыны юсюнден джазыу, шериятны къарангы, чирик адетлерине къаршчы кюреш 20 — 30 джыллада миллет ли-тературада эм керекли темаланы бири болгъанды. Къарачайны белгили джазыучулары Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Аппаланы Хасан ол затха уллу акъыл бёлюб, къарачай литературада тыйыншлы орун бергендиле. Ол темагъа Хасан эс бёледди. «Таулу къыз» деген поэманы джазады. Поэманы биринчи кесегинде таулу къызны Минатны, кеси

унамай тургъанлай, зор бла, уллу къалыннга кызыб эрге бергенлери, Минат кѳрген кыйынлыкъла суратланадыла.

Экинчи кесегинде Минатны кызы Шерифатны Совет властны кючуо бла баш эркинлик табыб, насыблы джашауъа чыкыгъаны кѳргюзюлюнеди.

Бостанланы Хасан кесини чыгъармаларында ёсюб келген джангы тѳлюню — сабийлени — унутмайды. Сабийлеге атаб джазгъан назмулары таб тил бла, чемер джарашдырылгъандыла («Муратны терекчиги», «Къозучукъ», «Кѳк кишиу», «Эринчек», д. а. к.).

Отузунчу жыллада сабийлеге аталгъан чыгъармала аз болгъандыла. Ол себебден сабий литератураны ёсдюрюуге уллу эс бѳлюнеди. 1940 жыл Микоян-Шахарда (Карачаевск) джазычуланы активини уллу джыйылыуу болады. Ол джыйылыуда Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет сабий литератураны юсюнден этген докладлада къарачай джазычула сабийлеге джараулу, аланы коммунист ангыда ёсдюрюуге болушурча суратлау чыгъармала джазаргъа амалсыз керек болгъанларын айтадыла.

Бу кѳзюуде Хасан, сабийлеге джараулу назмуладан сора да «Науар бла Ниначыкъ» деген хапарны «Кызыл Къарачай» газетде басмалайды.

Бостан улу Хасан орус тилден къарачай тилге уллу орус джазычуланы чыгъармаларын кѳчюргени бла да белгили болгъанды. А. С. Пушкинни «Бахчисарайский фонтанын», дагъыда башха затларын кѳчюргенди.

Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, Совет джуртну чексиз суйген поэт-коммунист Бостанланы Орусбийни джашы Хасан, къаламын шкокга ауушдуруб, багъалы джуртун къорууларгъа фронтка кетеди.

Кетгени бла ачы согъушлагъа киреди. Къуру эки кере ийеди ол юйюне письмо. Арт письмосу Ростовдан алай узакъ болмай Архангельская деген станседен келеди. Ол къаты урушда джуртуну джигит уланыча, 1942 жыл декабрь айда ёледи.

Чыгъармалары ёлюмсюз этгендиле. Аны назмулары китаб болуб чыгадыла. Бизни областны къарачай школларында, педучилищени, институтну къарачай тилни, литератураны окъугъан бѳлюмлеринде фахмулу къарачай поэтни, Бостанланы Хасанны чыгъармаларын окъуйдула. Ата джурту ючюн джанын берген поэтни халкъ унутурукъ тюлдю.

15 ноябрда 1985 жыл Хасанны туугъан элинде — Джѳгетейде бизни областны джазычуларыны организациясыны башчылыгъы бла поэтни туугъанына 80 жыл толгъан юбилей уллу байрам болуб ётдю.

Бостанланы Хасанны джашауу 37 жылында, джашлай юзюлюб къалса да, аны атын айтдырырча артында эки кызы къалгъандыла, Мариям бла Соня.

Уллу кызы Мариям Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин бошагъанды, юйдегисинде эки джашы бла бир кызы

Орусланы Махамет (1916 — 1942)

Орусланы Махамет 1916 джыл Учкулан элде тууганды. Махамет эл школдан сора Гитче Къарачай районда зооветтехникумда, артда рабфакда окъуганды. Саулугъу къолайсыз болганы себебли, ол рабфакны экинчи курсундан кетгенди.

1935 джыл «Къызыл Къарачай» газетде биринчи назмусу, («Джангы джашаугъа») чыгъады.

Къарачай совет поэзияны тамалын салгъан тамада джазыучуланы — Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну ызларындан 1930 джылланы экинчи кесегинде джангы джаш поэтле Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет джетедиле. Джаш поэтле, тамада къауум бла бирге ишлей, ол кёзюдеги литературада джетишимсиз затланы сюзе, чемер джазаргъа юрене, усталыкъларын ёсдюредиле. Байкъулланы Даут бла Орусланы Махамет А. С. Пушкин ёлгенли 100 джыл толгъан кюннге (1937 дж.) аны чыгъармаларын, бирге ишлеб, къарачай тилге кёчюргенлери бу башында айтылгъаннга шагъатлыкъ этеди...

Орусланы Махамет орус тилни, къарачай тилни да кесгин биле эди. А. С. Пушкинни «В Сибирь», «Памятник», «Кобылица молодая, честь кавказского тавра», «Зимняя дорога», «Обвал» деген чыгъармаларын уста кёчюргенди. Сабий джылларында, устаз «Кавказ», «Зимний вечер» деген назмуланы окъугъанлай огуна, Пушкинни суюб, назму джазаргъа джюреги айланыб къалады.

Орусланы Махаметни поэзиялыкъ сезимин уятхан, аны назмучулукъ джолунда уллу магъанасы болгъан сейирлик орус поэт А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанына шагъатлыкъ Махаметни «Мен Пушкинни окъургъа сюеме» деген статьясында айтхан сёзлери этедиле:

Пушкинни хар бир джазгъанын окъусанг да, бек уллу сейирди эмда терен магъаналыды, деб бизни окъутхан устазла таймаздан айтыб туруучан эдиле. Ол себбден мен да бир джолда, библиотекагъа барыб, Пушкинни саулай джазгъанлары барысы болгъан китабы алыб, 15 кюн чакълы айландырыб къайтаргъандан озуб, хайыр аламдам: орус тилни къарыусуз биле эдим.

Талай заман кетгенден сора бизни орус тилден окъутхан устаз бир кюн классда Пушкинни «Кавказ» бла «Кыш ингир» деген назмуларын окъугъанында, мени джюрегим бек кѣлтюрюлдю, ол кюн ингирге дери башымдан кетмегенлей, бир-бир сѣзлери ауузума тюше айландым. Ол кюнден бери мен Пушкинни джазгъанларын окъуб эмда ангылаб башладым. Отуннга баргъанымда, къалай эсе да, кеси аллыма «В лес за дровами» деб 15 тизгини болгъан бир назмучукъ джаздым. Бир джолда уа устаз тетрадарыбызгъа къарай тургъанлай, ол джазылгъан къагъытчыкъ тетрадымы ичинден чыгыб къалды. Устаз ары, мен бери тартыб, къагъытчыккыны джыртдыкъ, алай а устаз, джыртылгъан кесеклерин джыйыб, назмучуккуну окъуб, ышарыб, меннге къарады. Ол кюнден бери мен джазаргъа кюрешгеними джашырыргъа излемедим.

Мени назму джазаргъа тырмашдыргъан Пушкинни назмуларын окъумакълыгъымды.

Мен Пушкинни хар затын окъугъаным сайын аны экинчи, ююнчю да окъургъа эмда кесим бир джукъ джазаргъа талпыйма. Пушкинни артыкъ да бек мен «Кавказский пленник» деген чыгъармасын окъургъа сюеме... Хар бир стихинде табигъатны эмда адамланы болгъан болумларын тюз кѣрпозтеди, хар назмусун ачыкъ, терен магъаналы эмда музыка джаны бла таб джарашдыргъанды. Хар бир чыгъармасын окъусанг да, джюрегинг, джарыкъ, не мыдах, не уллу кѣллю, не хыны, не джазыккысынмакълыкъ, не хатерсиз болмай, бир затха учунмай, сагъыш этмей къалмайды».

1939 джыл аны «Джырла» деген китабы чыгъады. Ол китабха 1936 джылдан 1939 джылгъа дери джазыб тургъан назмулары киредиле. Махаметни А. С. Пушкинни творчествосуна эс бѣлгени джыйымдыгъында назмуларындан белгили болады. Бу джыйымдыкъда чыккъан «Хурла кѣл» деген назмусу, орус тилге кѣчюргени аны фольклорну литератураны ёсюмюне уллу магъанасы болгъанын билиб кюрешгенине шагъатлыкъ этеди.

1930 джылланы аягъында Къарачай илму-излеу институтну экспедициясы бла айланыб, Махамет, эски къарачай джырланы джыйыб, джарашдырыб басмагъа хазырлагъанды.

Аллындан башлаб да таулуланы джангы джашауларыны аламатылыгына, джерни джасай билген адамны уста къолларына сейирсинмеклик Орусланы Махаметни творчествосунда кесини къралыны баш эркинлиги бла хорламларын джаудан ёхтем къорууларгъа хап-хазырлыкъ бла байланыбды.

Бу кѣзюуде, саулай кѣб миллетли совет литературадагъа, джаш къарачай литературада да къоруулау, аскерчилик тема аслам орун алады. Бу темагъа Махамет эки уллу назму джазады: «Къурч къылычым» бла «Тору атым». Ол назмулада поэт джашауну, кесини ссейирлик Ата джуртун кемсиз бек сюйгени, уста къоллу адамлагъа сый бергени, урунууну адамларыны бирикген кючлерин сезгени, рахатлыккыгъа къаршчы кючлени сезгени, рахатлыккыда урунууну темасы, халкъланы шохлугуу эмда къоруулау тема поэтни творчествосунда байланыб, бир боладыла.

Магнитканы магъаданы, Донбассны ташкѣмюрю, таулу устаны чемер къоллары — ма была джаратхандыла ссейирлик къурч къылычны,

была болдургъандыла аны («Къурч кылычым»). Багъалы, иги сауутну багъалата билген джаш таулу бу кылычны эркелетеди, кѣб тюрлю мил-летни бирлешдирген Ата джурт бу кылычны аны кюлуна кыаллай аш-хы мурат бла бергенин ангылатады.

Колхоз джылкычы Кызыл Аскерге сылаб-сыйпаб тору атны ѳс-дюреди («Тору атым»). Хар саны кючден толуб, чабыучу этедиле. Джо-макыдагы тулпаргъа джауланы хорларгъа болушхан Тарпан, Джолдюр атлача, кючлюдю, терк чабыучуду. Джау бла аяусуз сермешиге ат бла атлыны хазыр болгъанларын джазыучу эсингден кетмезча сейир сыфат-лайды:

Темир кыушла кѣкге чыгыб бурулсала,
Индекледе пулемѣтла кыурулсала,
Элия ургъанча, бомбала да атылсала,
Эки кѣзонг Чолпагълача джанарла.

Джел ургъанны джыйылагъан джугъутурлай,
Кыулакъларынг ѳрге-ѳрге турурла,
Кыаяланы, ѳзенлени зангырдатыб,
Кыонгурауча таууш этиб кишнерсе.

Секириб кыобуб, мен урушка тебрерме,
Алгыланнган ат керегими тартыб алыб,
Окыа кыайылгъан кѣпчегими юсюне салыб,
Джолдуз кыашхалы, тору атым, сени джерлерме.

Кюмюш гѣгерекли кыара джамчымы,
Алтын окыа чохлу акъ башлыгымы
Сермеб алыб, мен кыанджыгъама кысарма,
Кыурч ѳзенгиге аягымы илиндириб,
Талчыкымагъан деу белинге чынгаб миниб,
Джауну уругъа, сары илячинлей, учарма!

Орусланы Махаметни, кѣб болмасала да, таза джюрекден тѣгюлген, суратлау кючлери улуу болгъан, бишиб бошагъан назмулары окыу-чугъа кеслерин бек сюйдюредиле.

Чыгъармачылыкъ джолгъа джангы чыгъа тебреген фахмулу джазыу-чуну, Улуу Ата джурт кызауат башланыб, джолдуз джана келиб джукъланнганча, джарты джолда творчествосу бѣлунеди.

Ата джуртуна сюймеклиги, джетген кюн джанын артына салмаз-лыгы ишинден белгили болду. Кызауат джангы башланнганлай, Орус улу фронтха кетеди. 1942 джыл Ата джуртубузну, совет халкыны эркинлиги кююн кюрешде джанын береди.

«Хурла кѣл» деген чыгъарманы юсюнден

Орусланы Махаметни пейзаж лирикагъа улуу эс бѣлгени «Хурла кел» деген назмусунда белгили болады. Хурла кѣлню аты сейирлик ариу

таурух бла байланыбды. Таурухда кючюн да джюрек суюмеклигин да кесини кютген кюй суюуюне берген Аймушну юсюнден айтылады.

Аны ол суюмеклиги ючюн уллу суюуюню алтын муююзлю акъ кючхар сакълаб турганды. Аймушну суюую кычырыккыны, тууайлагъанны эшитмегенди, билмегенди. Аймуш бла кюйлары бир-бири тилин ангылагъандыла. Бир джолда Аймуш, кърнашы Магулну айтханына къараб, юйге кетеди. Магулгъа уа кеси келгинчи кюй суюуюню кюлю аманат этеди. Артыкъ да бек тууайламазын, кычырмазын тилейди.

Алай болса да, Магул, эсмей кычырыб иеди. Акъ кючхар, аны тауушун эшитгенлей, Аймушну кюй суюуюн ызындан тизиб, кёлге алыб, кириб кетеди. Аймуш, къайтыб келиб аны билгенлей, кюйларыны ызындан кёлге киреди.

Халкъ айтыу — кёлню башында төгерек къралгъанлагъа Аймушну кюйларыны джабагъы арытханларыды дейди.

Хурла кёлню ариулугъун суратлагъаны бла бирге, Махамет таурухну назмугъа буруб литературагъа кийиреди.

Джазыучу, таурухну айтханы бла биргелей, Хурла кёлню джагъасында эндиги колхоз джашауну суратлайды. Кёлню ариулугъун, аны төгерегинде ёсген субай нарат тереклени, сууларында джюзген тюрлю-тюрлю чабакъланы, колхоз малланы, малчыланы — быланы барысын поэт фольклордача, адамны уллу кыйын салыб кюрешген ишине сый бериб, джангы джашау бла байланышдыра, суратлайды.

Борлакъланы Тохтар (1914 — 1942)

Борлакъланы Алиини джашы Тохтар 1914 джыл кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде Ташкёпюр элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора ол кёзюуде Карачаевск шахарда джангы ачылгъан рабфакга 1933 джыл киргенди. Рабфакда окъугъан заманында Тохтар спортха уллу эс бёлгенди. Саулугъу иги, кеси тири, тенглерини арасында алчы спортсмен джашланы бири эди. Районда, областда, крайда спорт эришиуге хаман да къатышыучан эди. Артыкъ да бек тутушда ал орунланы алыучан эди. Рабфакда окъугъан заманында огуна ол назмула джазыб башлайды. Тохтар бла бир кёзюуде рабфакда Орусланы Махамет, Хубийланы Осман да окъуй эдиле. Бу зат джангы джазыб башлагъан джашланы джазыучулукъ усталыкъны ёсдюрюуде бир-бирине магъаналы болушлукълары бола эди.

Борлакъланы Тохтаргъа чыгъармачылыкъ джолунда устазлыкъ этген уллу орус джазыучуланы — Пушкинни, лермонтовну, совет джазыучуланы — А. М. Горькийни, В. Маяковскийни, В. Лебедев-Кумачны, М. Исаковскийни, дагъыда башхаланы творчестволары болгъанды.

Тохтар, кеси назму джазгъан кыйлы кълмай, орус джазыучуланы чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрюб да кюрешгенди. Ол иш Тохтарны тил чемерликге юретиб, чыгъармачылыкъгъа къанатландыргъанды. 1940 джыл «Къызыл Къарачай» газетде В. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасындан, «Стихи о советском паспорте», «История про будлики и про бабу, не признающую республики» деген чыгъармаларын къарачай тилге Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет, Байрамукланы Халимат кёчюрюб басмалайдыла. 1941 джыл М. Ю. Лермонтовну кюнлерине «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде

Лермонтовну «Ашик Кериб» деген чыгъармасын Борлакъланы Тохтар къарачай тилге кѣчюрѳ басмалайды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы болуб ишлегенди. Аны бетлеринде джазгъанлары басмаланганлай тургъандыла. 1937 джыл февраль айда А. С. Пушкинни ѳлген кюнѳне Тохтарны «Уллу орус поэт Пушкинни творчествосу» деб газетде статьясы чыгады. 1939 джыл ноябрь айда «Керим бла Кемисхан» деген хапары басмаланады. Тохтар газетни бетлеринде назму джазыучу усталыкъланы юсюнден статьяла, поэзияны бош назму тизгинде джалгъаучулукъча ангылагъан къауумлагъа кършчы статьяла, джазыучу тенглерини чыгъармаларыны юсюнден критикалы статьяла джазгъанлай турады. 1939 дж. Микоян-Шахарда (Карачаевск) Борлакъ улуну назму джыйымдыгъы «Насыблы джашлыкъ» чыгады. Тохтар совет Джазыучулары союзуну члени эди.

Уллу Ата джурт къазауат башланганында, Борлакъ улу мычымай фронтха кетеди. Ол, кичи лейтенант болуб, взводха командирлик этеди.

Борлакъланы Тохтар назмуларын социалист Ата джуртха, партиягъа, Ленинге, Ленинчи комсомолгъа, туугъан джурту Къарачайгъа атаб джазгъанды. Орусланы Махаметча, ол да къралны кърѳуулау темагъа кѳб эс бѳлгенди, талай алапат назму джазгъанды: «Ананы сѳзю», «Къызыл тулпардан эки письмо», «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Призывникни джыры», д. а. к. Ата джуртубузну ара шахары Москвагъа атаб джазгъан сейирлик назмусунда, Тохтар, джуртуна джюрегини теренинден келген таза сѳймеклигин билдирген бла биргелей, партияны, Ленинни, халкъланы бирлиги бла эркинликни джарыгълы Москва тау эллени джарытханын, туугъан элини ѳмюрлюк насыбы Москва бла бир болгъланын суратлайды:

Джюрегимден кесиб план бергенме
Джангъы зат джаз деб къаламыма.
Бал аякъча, сѳймекликни себгенме
Бѳгюн сеннге келтирген саламыма.
Джурт десем, тилим бал татады,
Джюрегими-джырымы чырагълы,
Ленин, сени къѳйнунгда джатады.
Ата джуртну кюн джюреги Москва, —
Сендеди эркинликни чырагълы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, татлы топрагълы.

Совет Союзну халкъларыны шохлугъу поэтни «М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Поэзияны кюнѳ» (Пушкинге) деген назмулары джазаргъа кѳллендиргенди. Социалист къралыбызны кѳб тюрлю миллетлерини иннет бирлигин, дуня култура бла билимни байлыгълы аланы барына да бирча хайырланыргъа джол ачханын ачыкълайды.

Анамы сюю — джуртуму топрагы
Къатышады мени къаныма.
Керек кюнде болсун къурманлыкъ
Мени джаным Совет къралыма, —

деб джазган эди Тохтар «Москва» деген назмусунда.

Борлакъланы Тохтар 1942 дж. 26 августда Ата джуртубуз ючюн
къыйын урушда ёледи. Ёлюгю Воронеж областда Петропаловское деген
элде бастырылганды.

КЪАРНАШ МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДАН

Шахмурзаланы Саид

(1886 — 1977)

Шахмурзаланы Саид къарнаш малкъар литератураны башламын, аны тамалын салгъанланы бириди. Не ишни да биринчи башламакълыкъ кыйынды. Литератураны да биринчи башланнганы тынч болмагъанын кѣргюзте, аны аллын башлагъанлагъа сый бере, Къулий улу Къайсын былай джазады: «Ол иш бизден алгъа тебрегенлеге, биринчи башлагъанлагъа уа бютюн да кыйын болмай амалы джокъ эди. Аны себебли аланы ишлери бютюн да багъалыды, биз алагъа кереклисича сый берирге, аланы кыйын ишлерин адетиндеча багъаларгъа борчлубуз. Казим бла Саид алгъа джазыб башлагъандыла, къарангы кече джол ызыс тар тау ауузуна кириб, кеслери кеслерине джол салыб, алай баргъан уучулагъа ушагъандыла... Кесинден алгъа башлагъанланы... ишлерине тюз, тыйыншлысыча багъа бериу — культураны биринчи шартыды».

Шахмурзаланы Саид, Османны джашы, 1886 джыл Огъары Чегемде кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде туугъанды.

Башха чегем юйдегиледеча, Османны юйдегисинде да Казимни сыйын бек кѣргендиле. Ёсюб келген Саидни фахмусу болгъаны белгили эди. Атасы Осман Казимге илешдиреди. Андан джазаргъа юренир деб умут этеди. Бир кюн Казим джашчыкъгъа (Саидге) сорады: «Джашым, биз билебиз, бере барсанг, кѣбден кѣб бола барады... Ол неди? Саид анга джууаб бералмады, алкъын джашды. Казимни джууабындан ол «бере баргъанлыкъгъа тауусулмагъан» билим болгъанын ангылайды. Осман

джашы билим алырына бек разыды. Узакъ джары иялмаса да, Саидни Кёнденден Адыхам афендиден, андан сора Атаккуланы Бекболатдан окъутады. Аладан юч джыл окъугъандан сора Саид Къарачайгъа кетеди, Учкуланда Байрамкъулланы Хаджиден дерс алады. Андан Ногъайда Эркин-Юртда окъуй турганлай, атасыны ёлген хапары келиб, Чегемге къайтады. Аны бла Шахмурза улуну араб окъууу бошалады.

Октябрь революциядан сора Саидни джашау джолу да джангыдан башланады. Ол 1924 дж. Нальчикде устазлыкъ курслада беш-алты ай окъуб, Кърымгъа педтехникумгъа окъургъа кетеди. 1929 джылда аны бошаб къайтхандан сора Нальчикде Ленинчи окъуу шахарчыкъда устазланы хазырлагъан курслада окъутхан бла биргелей, Москвада татар тилде чыкъгъан газетледе, журналлада, Нальчикде малкъар тилде, бизни областда къарачай тилде чыкъгъан газетледе статьялары, хапарлары басмаланадыла. Бу кёзюуде малкъар тилде китаб чыгъарыугъа къатышады: «Аз окъугъанлагъа китаб», «Малкъар фонетика», «Биринчи атламла» (харифлик) китабланы чыгъарады, малкъар фольклорну джыяды.

1934 джылдан башлаб 1958 джылгъа дери малкъар школлада устазлыкъ этиб, бир кёзюуде РОНО-ну тамадасы, Къабарты-Малкъар АССР-ни окъуу наркомуну заместители болуб ишлеб тургъанды.

1958 — 1968 джыллада илму-излем институтну фольклор бла археология экспедициясыны къуллукъчусу болуб ишлейди. Арт он джылны ичинде Къабарты-Малкъар китаб басма Шахмурзаланы Саидни «Сырыйна», «Букварь», «Заман джели», «Назмула» деген китабларын чыгъаргъанды.

Совет правительство Шахмурзаланы Саидни устазлыкъда, джамагъат-политика ишледе, литературада уллу къыйыны ючюн 1939 джыл Ленинни ордени, 1957 джыл Урунууну Къызыл байрагыны ордени бла сугъалагъанды.

Шахмурзаланы Саид 1934 джылдан бери Совет джазыучуланы союзууну члени болгъанды.

1961 джыл анга Къабарты-Малкъар АССР-ни Махтаулу устазы деген сыйлы ат аталгъанды. Республиканы Баш Советини Президиумуну грамотасы берилгенди.

Шахмурзаланы Саид назму джазыб 1916 джыл башлагъанды.

Саид бир джолда Дагыстанда къумукъ тилде чыкъгъан «Танг чолпаны» деген журналны окъугъанды. Анда джашау бла байламлы затланы юсюнден, къарангы халкъны джарсыларыны, джашау болумларыны юсюнден джазыла эди. Шахмурза улу ол журналны акъыл бёлюб окъуйду. Джазылгъан затла адам дженгил ангыларча тынч тилде джазылгъанлары себебли, Саид, окъугъан затларын ангылагъан бла къоймай, кеси да джазаргъа таукел болады. Ол кеси кёрген, билген затланы юсюнден джазыб башлайды. 1916 джыл Саид орус-япон къазаутха барыб къайт-

хан чегемлини хапарын джыргъа салыб «Солдатны сёзю» деб «Танг чолпаны» журналгъа джибереди. Ол джыл огъуна басмаланады. Саид бу джырны халкъ джырланы джоругъу бла джазгъанды. Малкъар халкъны джигит уланына Къалабекланы Солтан-Хамидге этген джыры да 1918 джылда ол журналда чыгъады. 1916—1923 джыллада джазгъан затларын Саид «Танг чолпаны» журнал бла «Елдаш» газетде басмалаб тургъанды.

Шахмурза улуну 20-чы джыллада чыгъармачылыгъы Малкъарда окъуу-юретиу ишни, басманы къралыуу бла байламлыды. Саидни биринчи алфавитни (харифлени) къраргъа, сабийлеге биринчи дерслени джарашдыргъа, алагъа ана тилни ариулугъун къргозюрге уллу кыйыны киргенди. «Къара халкъ» деген малкъар газетни бетлеринде тау элде джангы джашау бла байламлы къллай тюрлениуле болгъаныны, таулу тиширыулагъа баш бошлукъ келгенини юсюнден Саидни статьялары чыкыгъандыла. Кесини чыгъармаларында кърангы халкъны окъуугъа, джарыкълыкыгъа чакыргъанды. Джарыкълык, халкъ окъуу тау элде аякълана башлагъанына Саид къруанады, анга болушханын кесини баш борчуна санайды. Сохталагъа джарарча, тынч ангылашынырча назмула джазады. Аны къатышыуу бла «Бирликге», «Биринчи атламла», «Социализманы джолунда» деген биринчи дерс китабла чыгъадыла. «Биринчи атламла» деген китабда Саидни малкъар школлада сохтала джырлаб туруучу «Аршилери-Маршилери» деген джорюш джыры (марш) да басмаланнганды.

«Аршилери-Маршилери» Къызыл Аскерге аталгъан марш джырды, тизгинлери кесгин-кесгин, аякъ алдырырча айтыладыла:

Аршилери-Маршилери,
СССР-ни аскери.
Онгдан солгъа, солдан онгга,
Душманланы ур кері.

«Октябрны толкъунлары» деген назмуда Шахмурза улуну пролетар джазыучуладан юреннгени кърюнеди. Сёзлени кълатарыб чорт-чорт айтыуу, ауазыны джарыкълыгъы, эмоциялыгъы Маяковскийден юреннгени, аныча джазаргъа излегеи белгили болуб турады.

Къызыл чолпан джанады,
Джашнайды,
Отла чачады,
Капиталны кърны чанчады.
Бюгон —
Къруанч, азатлыкълны къруанчы!
Билебиз, бюгон —
Миллионланы джюреклерин
Революция джарытады.
Ол сау дуняны
Азатлыкыгъа чакырады.

Поэт «Миллионланы джюреклерин джарытхан революция — азатлыкны революциясы» бютеу унукъган халкълагъа джол ачханын, аны иши халкълагъа насыб болганын къууанч халда суратлайды.

Октябрь революцияны ишине джазыучу, таулулагъа келген джангы джашаудан оюм этиб, багъа береди. Таулула азат болдула, джарыкъ, рахат джашаугъа чыкъдыла. Акъылларында болмагъан игиликле Октябрь революцияны кючюнден келдиле. Энди къобуз да башха тюрюл согъады тартыулары:

Къайгы тартыучу сырыйна
Азатлыкны тартыуларын тартады,
Кёб азаблык кёрюб келген таулула
Энди эркин болгъанларын айтады.

Шахмурзаланы Саид табигъатны юсюнден джазгъан назмуларында да аны байлыгын адамны джашауу, насыбы бла байламлы этеди. «Минги Тау» деген назмусунда аны сейирлиги, аламатлыгъы къуру мийиклигинде, бугъойларыны теренлигинде тюлдю, бу джуртлада джангы джашау къураллыгында, тауну терен тамакъларындан чыкъгъан суула уа адамлагъа дарманлыкъ этгенлеринде кёреди:

Киф таулары атасы,
Гараланы уясы,
Аурууладан къутхаргъан,
Совет элле хазнасы.

Эски грек алимле
Кёрюб-билиб кетдиле,
Арабла да эшитиб,
Сейирсиниб келдиле.

Ичиб, сынаб суулары,
Дарманлыгын кёрдюле,
«Дарман, саулукъ суу» — деб
Уллу акъыл бёлдюле.

Къобан сууунг барады
Кюн батханыга чулгъана,
Балыкъ басхан сууларынг
Каспий таба булгъана.

Оджакъладан бурулуб,
От тубанла ойнарла,
Исси домна печледе
Магъаданла къайнарла.

Суула кибиб агъарла
Магъаданла кёблеге,
Гудок берген тауушу
Чыгъар мийик кёклеге.

Шахмурза улу 1924 джыл В. И. Ленинни ёлгенине джазгъан «В. И. Ленин» деген назмусунда Ленинни бютеу дунияны ишчи халкъларыны

вожду болганын, Октябрь революция бла Ленин бир-биринден айырмалык болганын суратлайды. Къарангы халкъны джол башчысы, алагъа баш эркинлик берир ючюн джанын, къанын аямай, ссылка, тюме къыйынлыкъланы сынаб айланынган, миллетлени бир-биринден айырмай джарлы халкъланы бирлешдирирге излген Ленинни ёлгенине бушуу этгенин билдиреди, совет халкъны аты бла сёз бередиде «душманланы бууаргъа», «джангы джашау къуаргъа», социализмни «салыргъа», Ленинни «джолу бла кетерге», «осиятын этерге». Поэт Ленинни танг чолпан бла тенглешдиреди. Къарангы кечеден чолпан кёкню джарытханча, В. И. Ленин кеси къыйыны бла джашагъан къарангы халкъны джолун джарытханды, кёргюзгенди, дейди.

Ленинни тюзлюгюн поэт джюрегини теренинден келген быллай сёзде бла белгилейди:

Тенгизлени шакъы* этиб алсала,
Агъачла да къалам болуб джазсала,
Тюзлюгюн ким да джазыб бошамаз,
Джол башчыбыз, бачамабыз** кетгенди.

«Сюрюучю» деген назмусунда Шахмурза улу сюрюучюню Октябрь революциягъа дери байланы къошларында, алагъа сюрюу кютген къыйынлыкъларын айта келиб, революция (революцияны боранны сыфатында бередиде) келиб, уруб артыкълыкъланы, залимликни къурутуб, джарлыгъа эркинлик бергенин суратлайды. Поэтни ауазы заманны джарыкъ ауазы бла бир болады. Бир-бирде уа ол таулуланы джашаулары насыблы боллугъун кеслерини ауазлары бла айтдырады:

Кече кесим джангызлай,
Стауатда тургъанлай,
Уруб джетди бир боран,
Тауну, ташны ургъанлай.

Ол боранны ичинде
Мен да кирдим, къууандым,
Ол боранны кючюнден
Мен да эркинлик алдым.

Сюрюучю кеси кёзю бла кёргенин, сынагъанын айтады. Аны алгъын (революциягъа дери) къойчу таягына джыламукуллары агъыучан эди, энди уа Къызыл кюн джарыгъанында, джарлыла къууангандыла.

Къолумдагъы таякыгъа
Кёз джашларым агъыучед.
Кёзге джукъу кирмейин.
Къаты джелле къагъыучед.

* Ш а к ъ ы — мерекеб.

** Б а ч а м а — башчы, джол кёргюзген, вождь.

Кёчгюнчюлюкню кыйын джылларында Шахмурзаланы Саидни литература чыгармачылыгы тохтайды. Ол Къыргъыз ССР-де Фрунзе областда школда устаз болуб ишлеб турганды. Орта Азиядан кыйтыб келгенден сора, Саид, жангыдан литературагъа кесин бериб, чыгармала джазыб башлайды. Бу джыллада поэт бир-бири ызындан талай китаб чыгарады: «Сырыйна» (1957 дж.), «Назмула» (1961 дж.), «Танг аласында», «Таулуну календары» (1970 дж.).

Малкъарны биринчи поэтлеринден бири Шахмурза улу Октябрь революцияны кёзю бла кёрген, социализмни къураугъа къатышхан, джашау сынамы уллу болгъан, «кёб керген кёб биледи» дегенча, энди терен сезими, кенг тематикасы бла литературагъа къошулады, дейди.

1956 джыл Саид «Малкъар таула» деген назмусунда термиллиб, сыйген тауларына кемсиз тансык болуб кыйтханын, ариу Кавказ таулары сыфатларын суратлайды. Хар сёзюнде джерине, таууна учсуз-кыйырсыз сыймеклиги билинеди. Джазыучу назмусуна джюрек къылларын салыб кыйганды, деб айтыргъа боллукъду. Таула бла жангыдан тюбешгени джюрекни насыбдан толтуруб джырлатады:

Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары,
Чыранлары, бутъойлары —
Ата джуртум — Малкъар таула!

Поэт тау къауданлада тогъай башлы малланы отлагъанларына, джашил сыфатлада сютлю ийнеклени джайылгъанларына, джулдузла алагъа джууукъ болгъанларына къууанады:

Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кёгетлери,
Оюу-оюу этеклери!
Тубанладан мыйыкълары,
Бек ариуду къылыкълары.

Таулары ариулукълары, ёмюрлюкклери да таулуну джашауу, насыбы бла юзюлмезден байламлы болгъанын кёрюнеди.

Джазыучу туугъан джери бла жангыдан тюбешиуню юсюнден «Сакъла, кесме», «Бузукъбашны балтасы», «Ана тилим», «Тарихчылагъа» деген назмулада туугъан джерини ариулугъун сакъларгъа, халкъны бюгюнню кыйгысын кёрюу бла бирге, аны историясын унутмазгъа чакъырады:

Биз миллетбиз, Малкъар атны алгъанбыз,
Тарих джазмай, джукълаб неге къалгъанбыз?

(«Тарихчылагъа»)

Шахмурзаланы Саид, кесини халкъыны уллу историясы болгъанын ангълата, аны историясына алимле иги эс бёлмейдиле деб, кёлю къалыб джазады. Малкъарны сейирлик историясы болгъанын кёргюзтген белгилени санайды.

Донгат деген джерде барды сызгала,
Табылады: алтын мынчакъ, сыргала.

Таурух барды: «Алтын тапчан болганд», — деб,
«Ёлет кырыб, эл белгисиз кыалганд», — деб.

Донгат халкты, ёлет кириб, кырылганд,
Алтын тапчан, кыйда бугунганд?

Донгат кыя ашырганды заманла,
Алтын, доммакъ* — кыйнаб байлыкъ кызанла.

«Намаз ташынг» Донгат тюзде турады.
«Джор» ташынга джелле кёкден урады...

Поэт аланы тахсалары ачылырын, эндиги тёлү ата-бабаланы, аланы тургъан джерлерини кыурала келгенлерин терен билирин излейди.

Алтымышынчы джыллада Саид «Къарачыгъыз», «Чегем сууну акъгъаны», «Зынада», «Къаяла шахары — Тотур» деген назмуланы джазгъанды. Ол назмулада поэт туугъан джерини бююннго сыфатын бере, малкъарлы эллиле аллай алаамат джашауға чыкыгъанларына кыууанады:

Тёртгюл юю — тёрт отоу,
Тёрт да джаны мияла, —

болгъан, шкафлада «тизгин-тизгин санланнган китаблары» болгъан юйде ол джарыкъ джашауну берекетин кёреди. Сора:

Былай насыб джашаула
Малкъар тауда кёрюне,
Джашайд совет элери,
Джашау джолла кериле, —

деб, тыйыншлы болумну айтады.

Джазыучуну чыгъармаларында халкны джашаууну историялы кыарамы ачыкъланады. Малкъар халкны бурундан бери джашау этиб келген тёресин иги билиб, аны джашауу ызына кыйтыб-кыйтыб кыарайды («Дорбунла джашауу» (1956 дж.).

Джазыучуну «Таулуну календары» деген поэмасы чыгъармачылыкъ джолунда эм баш магъананы тутады. Китаб кюнлени, айланы атлары бла байламлы, халкны джашау этиую, кыаралуу, табигъат таныуу историялы халда суратланады. Узакъ хапарны Хаммегер деген 135 джыл джашагъан къарт кзатын айтады. Поэма малкъар халкны историясында тюбеген кёб тюрлю белгиле, болумла бла шагърей этеди. Ол джюрюте келген джер атланы, адетлени, хар не тюрлю табынууланы, байрамланы, меджисуулукъ бла ислам диннге кёчююнго арасында сезим адет кюрешлени кыалай баргъанларын кёргюзеди.

* Д о м м а к ъ — доммакъ алтын, эм алаша пробалы алтын.

Малкър халкыны историясы бла байлай, поэт кесини миллетини бетин, аны тирилигин кѣргюзтюрге иш этеди, хар айны кяаллай иши болганын ачыкялайды. Халкыны кыш айлада — кыш ишлерин, джаз айлада — джаз ишлерин, джай айлада — джайгы ишлерин, кюз айлада — кюз ишлерин суратлагъан бла биргелей, адамланы кылыкъларын, иш этиу, джашау джорукъларын, табигъат бла байламлыкъларын айырыб кѣргюзеди.

Малкър халкыны ишлерге суйгени, тѣзюмлюлюгю, кѣол усталыгы, чемерлиги, бир-бирине къайгырыуу ата-бабадан келген джоругъу болганы сезиледи. Таулада джашау этерге кыйын болганын: табигъатны зор кючюне джангыз адам амал этерге кѣолдан келмегени адамланы бирикдиргенди. Бирликде тирилик деген зат андан чыкыгъан нарт сѣз болур.

Поэмада тулпар Тотур кѣуру джигит аскерчи деб суратланыб кяалмайды. Ол «Уу кылычын» кѣолгъа джау чабса алады. Ары дери уа «тау тарлада кяалала ишлейди», тытыр кюйдюреди, кяадама хунала кяалайды, уугъа барады, джашланы сауутха, джау чабса аны бла сермеширге юретеди. Джазуучу Малкърны биринчи байрагы, джугъутур баш суратлы кѣк байракъны Тотурну атасы Хустос чыгъаргъанды деб кѣргюзтеди. Ол байракъны таулула уллу байрамда эл арасында нарт кяаланы башына такыгъандыла, душман келиб, кюрешге чыкысала уа, таулу джашла тарланы сакыларгъа ол байракыгъа «садакы окыну», «кылыч» суратны салыб, алай баргъандыла.

Тотурну анасы уа халкыны бирикдириучю болуб кѣрюнеди. Ол халкыны джыйыб, былай айтады:

Кѣуугъун кюнде бу байракыны чанчыгыз,
Аталадан кяала келген кяалагъа,
Кылыны кыйыгъан уу кылычлы уланла
Джыйылсынла «Оноу» атлы талагъа.

Бирлешмеклик баш саугъады бир халкыгъа,
Джашау бизге аны бла табылыр.
Бирлешмеген кыйсы миллет болса да,
Бир кюнде ол аман бла кяабылыр.

Байрагыбыз болсун бизни кяаныбыз,
Бирлик болсун арабызда антыбыз,
Кѣурман болсун бу байракыгъа джаныбыз.

Тотур кеси байракыны элтиучю, кыйын кюнде хорламгъа кѣллендириучю болуб суратланады. Ол, «кюбе бла такыясын кийгенлей», хаман алда барады: «кылыч уруб, джая тартыб, лачин кибиб джумулуб», алай сермешеди. Чын аскерин таулагъа джибермей турады. Аны джашауу, кюреши, иши халкыны ючюн болганды. Тотур башын кяалгъан адамладан онглу кѣрмейди, уллу кѣллюлюгю джокыду, халкынын не ке-

син айырмагъа санамайды, сабанчылай, уучулай къалады. Ол душманла бла сермешиуде джыгылгъанында, къабырым белгисизлей къалсын деб осият этеди.

Тотурну тюрсюню ол джашагъан кёзюню джашау, сезим болуму бла байланыбды. Тотур меджисуулукъ заманны адамыды. Анга кёре ол кеси заманыны адетлерин къаты джюрютеди. Поэмада уста къоллу, иш кёллю, джарашу джашай билген, хар байрамны зауукълу ашыра юреннген таулу тиширула эде къаладыла. Аны бла биргелей аланы отха-суугъа табынуларын, адет, адеб-къылыкъ асыллыкъларын, ишлей да, джашай да билгенлерин джазычу толу суратлайды.

Поэманы кёб иги джерлери окъуучуну сезим байлыгына къошулсала да, история-этнография очеркни дараджасында къалады.

Саидге аны чыгъармачылыкъ джолуна культура, эстетика къуралыуну, ёсюню белгили джылларында джарыкъландыручу, таурухчу, хроникачы деб, багъа берирге керекди.

Аллай уллу къуралыуну кёзююнде болгъан тюрлениулени джыйышдырыб, ангылаб, эстетика, философия ишленмекликни ачыкъларча суратлау усталыкъгъа джетишмеген эсе да, литератураны ёсдюрюге Шахмурзаланы Саид кесини тыйыншлы юлюшюн къошханды.

Этезланы Умар

(1913 — 1964)

Этезланы Мимболатны джашы Умар 1913 джыл ноябрь айда темирчини юйдегисинде Гирхожанда туугъанды. Мимболат айтылган темирчи, Басхан ауузунда онглу адамладан бири эди. Аны юйдегисинде төрт кызы бла сегиз джашы болгъанды. Аллай улуу юйдегиде Умар эрке ёмегенди. Алай а таныган адамла аны сыркыу сабий болгъанын айтадыла. Мухур тюзде чабханды, Шхайтыда Чунгурташха чыгыб, Басханны ёмюрледе тюрленмеген ариулугъуна къарагъанды. Кюнлюмледе къой кютгенди. «Умарчыгъымы аллында болса, мал тынч джайылады, иги отлайды», — деб айтыучан эди атасы.

Мимболатны гюрбеджиси элде къартны, джашны да суююб келиучю джери эди. Умарны сёз ангылаб башлары Октябрь революцияны бораны таулагъа джетген кёзюуге тюшюб, ол хазна ангыламаса да, къартла айтхан хапаргъа къулакъ салыб тынгылагъанды. Ала сейирлик хапарла айта эдиле.

«Малкъар деген бу таулада къалай эртдеден бери джашайды, — деб тамаша болур эди Умар. — Аны эмегенле, нартла деб бир затлары болган кёреме. Нартла эркинлик ючюн кюрешгендиле. Ол революционерле дегенлери да нартла болурла...»

Артда, ол, эсли джашчыкъ болуб, школгъа джюриоб башлагъанында революциягъа дери Гирхожанда джашау къарангы халкъгъа кыйын болгъанын, сабийлени окъутургъа кишини къолундан келмегенин ангылайды.

Он төрт джыл болгъанында, Умар биринчи назмуларын халкъ джырлагъа, ол заманда джазылган назмулагъа ушатыб джазады. Умарны окъуу китабларында Шахмурза улу Саидни, Гурту улу Бертни,

Казимни, Отар улу Саидни, дагыда башхаланы назмулары басмалана эдиле. Алада къарангы таулулагъа Октябрь социалист революция келтирген джарыкълыкны, эркинликни, насыбны кѣргюзгендиле. Унугъуб, джалынчакъ болуб, башын кѣлтюралмай келген адам энди башына эркин болуб, кърал оноугъа къатышыб башлайды. Ол затла барысы анга джашауну ангыларгъа болушхандыла эмда джаш поэтни кѣз туурасында болуб баргъанлары себсбли кеслери сынагъанны, кѣргенни кийиргендиле.

1932 джыл Этез улу Умар «Сагъашилчи джашчыкъ» деген балладаны джазгъанды. Ол назмуда революцион кюрешни бир сураты бериледи. «Ызындан окъла сызгырадыла, ол аумайды, окъдан терк бара... Барады къарангы кечени джырыб, танг тубанын эки джырыб, алгъа; кѣреди Кызыл байракълары жел эте, урушха хазыр тургъан аскерни; айталмайды джукъ, ауады. Ауур кѣолун узата ызына...» Аскерден айырылыб калгъан джангыз партизаннга таула, ташла нѣгерлик этедиле.

Умар ол джыллада джазгъан чыгъармала аны энчи хаты, энчи ызы болгъанын кѣргюзтедиле. Поэт заманны, историяны, кѣзююню юсюнден да сагъыш этгенди, ол сагъышларын болгъан, энди боллукъ ишле бла байландыргъанды. Кеси заманына соруу береди ол, заман салгъан соруугъа джууаб табаргъа излейди:

Кимди бу? Сен манга айтчы, Къара тау,
Буму болур халкъ ёкюлю Рачыкъау?
Джашауунгда солдуулукъ кюн кѣрмеген,
Байгъа, бийге аз да тынчлыкъ бермеген, —

деб сагъыш этеди ол «Сагъыш» деген назмусунда. Джазыучу нарт джигитле бла революционерлени тенгледиреди да, быллай акъылгъа келеди: эркинлик ючюн кюрешни къайда да, къачан да бир умуту, бир тамыры барды — ол халкъны насыбы ючюндю.

Джаш литература аякъ юсюне болуб, аны къурагъанланы джазыучу усталыкълары кѣлтюрюле баргъаны сайын, аланы чыгъармаларыны суратлау дараджасы ёседи. Этез улу 1936 джыл джазгъан «Кавказ» деген назмусунда биз ол ёсююню ышанларын кѣребиз:

Бирде малтай, ойнай сени юсюнде,
Хауле тубанла юсюню джабалла.
Бирде чууакъ айны тюбюнде,
Чыранларынг, джаухар киби джаналла.
Бирде шоркъларынг, къулакъ сасыта,
Таулары тешиб, кѣз джашча агъалла.
Бирде — сууукъсураб, бузлаб, сын къатыб,
Акъ чигинджиле болуб салыналла...

Этез улу Умар эл школну бошагъандан сора Баталпашинскеде (Черкесск) окъугъанды. Андан ары Ленинградда Герцен атлы пединститутну история-филология факультетин бошагъанды. Ленинграддан

къайтхандан сора Нальчикде партия курслада окъутады, пединститутда литература бла малкъар тилден дерс береди. Къабарты-Малкъар джазыучулары союзунда малкъар секторну тамадасы болуб ишлейди.

Отузунчу джылланы экинчи джарымында радиокомитетде ишлегени себебли, республиканы джашауу бла толу шагърей болады. Ол джыллада джазылгъан чыгъармаланы арасында «От кюнле» деген, джазылыб бошалмай къалгъан поэма Этез улуну чыгъармачылыгында магъаналы, энчи орун алады.

Бу поэмада Умар джангы заманны адамын — революция ючюн кюреше билген, джашау элия отда джаннган заманны, таулада болгъан алчы адамны, от чакъдыргъан кюнлени суратлайды. «Ол кюнле» джазылгъан заманда революцияны тютюню джукъланыб бошамагъан эди; аны джаулары къуруб бошамагъан эдиле; алкъын сауланы эслеринде ёлгенлени сыфатлары мутхуз болмагъан эди:

Мухтарым, Мухтарым, мен унутмам сени,
Джукъугъа хорлатмай оздур сен кечени...
Ышанма душманига, — джашыртын марлайды,
Ол, къарда сойреле, бёрюча тырнайды, —

деб сагъайтады Этез улу. Адамланы сезимлери тюрленнгенин ачыкълайды.

Джашау кертиликни тюз суратлау, заман бла адамны бирлигин ачыкълау поэманы магъанасын терен этгенди. Поэмада джазыучу суратлау амалланы таб хайырландырады, алгъан темасына кёрс форманы тюз сайлагъанды:

Къыш кечеси къар тауланы джаба турад.
Боран, джел да къутуруб, джухланы тырнайды.
Тау элни юйлери къардан аз къарайла,
Сууукъ джел бла боран бир-бирин марайла.

Бу тизгинледе улуу суратлау кюч барды.

Биринчи: поэзияны ашхы ышанларындан бири — ушатыб суратлау (символикалы суратлау) бла уста хайырланнганды. Айтылгъан тизгинледен биз эслейбиз джашауну, джерни, халны. «Къыш кечеси къар тауланы джаба турад» — бу тизгин окъуучуну ауур сагъышха тартады. Кече къайгъыны, къыйын затны, неда улуу ишни башланыуун сакълатхан магъанады — белгиди (символду). Революцион кюрешни башланырыны аллы алай болмай амалы джокъду. Экинчи тизгин биринчи тизгинни магъанасын ёсдююрча къуралады: «Боран, джел да къутуруб джухланы тырнайды». Ол къарангы кечеде дуния шош тюлдю. Боран да, джел да «къутургъандыла». Боран — революцияды. Сууукъ джел — контрреволюцияды. Экиси бир-бирин мараб тургъанын кёребиз.

Этез улуну чыгъармаларында терслик бла тюзлюкню, халкъ иши ючюн къара кючле бла сермешгенлени кюрешни хар заманда бирге барады.

Аскерге кетерини аллы бла Умар кызауатха кыаршчы назмула, джырла джазады. Ол кёзюуде джазылган «Кыанлы фашистле» деген джырны Отар улу Умар джырлай эди:

Кыанлы фашистле, кыутурган итле,
Кыарангы тангны маралла.
Кюн артык джарытхан, кыуанчлы чыкыган
Ата джуртубузга чабыла.

1939 джылны аягында Этез улу «Кыаяла унутмагандыла», «Кыайгылы кюнле» деген повестлени джазыб бошайды. Уллу Ата джурт кызауат башланырны аллында ала экиси да басмагга хазыр болган эдиле. Алай а, авторну аскерге кетгени, фашист оккупация чырмау болуб, повестле басмаланмай кыалган эдиле. Умарны «Кыаяла унутмагандыла» деген повести басмадан 1958 джыл чыггады.

Уллу Ата джурт кызауатдан сора джыллада Этез улу Кыргызыстанда Кызыл Кыя деген уллу промышленность района турганды. Ол анда бир заманда шахтада ишлегенди, андан сора ишчи усталык берген училищеде устаз болуб турганды.

1956 джылны сентябрь айында тууган джерине кыайтыб келе, джюреги кыууанчдан толган джазыучу, «Нарт кыаласы» кёзюне кёрюне, аны сейирлик хапарларын джолоучу джёнгерлерине окъуй эди.

Бу хапарны манга айтхан нарт кыала,
Башы джелден гыдай болган кыарт кыала...

«Нарт кыаланы хапары» деген поэманы Умар бютеу джашауунда джазыб турганды. Алай а поэт ауушкунчу ол басмадан чыкмай кыалганды.

60-чы джыллада Умар кёб чыгарма джазганды, совет орус литературадан бир кыауум белгили чыгарманы малкыар тилге кёчюргенди, басма ишге кыатышханды. Историялык-революцион трилогия джазгарга да ол джыллада акыл этгенди. Трилогияны биринчи китабы — «Тарда» деген басмаланганды. Роман «Тарда» Малкыарда коллективизацияны суратлайды. Романда джазыучуну Шолоховдан юрениую эсленеди. Этез улу, Шолоховча, адам бла мюлк проблеманы салады. Халкыга келген джангылык бла адамланы сезимлеринде кёб ёмюрледен бери джашаган энчилик кыалай сермешгенлерин кёргюзтеди.

1960 джыл Этез улу «Кыанлы той» деген драмасын джазады. Драмада автор Кыайтукъ деб бир байны бурунгу феодал джолну кыаты тутуб турганы, байлык ючюн не тукъум аманлыкдан да артха турмазлыгы, кызын кыалыннга сатарга сёз тауусуб, кыанлы той андан чыкыганын кёргюзеди.

Кыайтукъну Марджан деб ариу кызы барды. Аны джалчы Мусса сюеди. Кыз да Муссаны сюеди. Алай а Кыайтукъ байлыгына байлык

кьошаргъа излейди, кызын Ахлау деб бир сангыраууракъ къарт бийге берирге мурат этеди. Ахлаудан келечиле келиб, къалын да келтириб, сёз тауусуб, Къайтукъну юйюнде той барады. Ахлау да мындады. Хар зат алапат болуб, къонакъла атланганлай, Мусса тенглери бла Къайтукъну юйюне чабады. Алайда уруш болуб, Къайтукъ Муссаны, аны ызы бла кесини къатынын ёлтюреди. Марджан кеси кесин ёлтюреди... Былай къарагъанда, «Къанлы тойда» айтырча жангы зат джокъду. Алай а сыфатланы алыб иги тинтиб кьарасакъ, Этез улу «Къанлы къалынны» жангыртыб кьоймагъанын эслейбиз. «Къанлы тойда» Махамет, Къайтукъну кьарнашындан туугъан, Къайтукъну ишине кьаршчы турады. Къарыулу айтханнга кьарыусуз баш ийиб кьойгъан заманла кетгенин Махамет ангылайды. Атасыны кьарнашына (кесини кьауумуна — байлагъа) кьаршчы да аны ол ангылауу сюейди. Ишни ахырына джетгенинде уа, Муссагъа нёгер болуб, ата кьарнашыны арбазына чабады...

Пьесаны башында Марджанны джыры да кесини тюзлюгюне, атасыны терслигине ийнаннгандан чыкьгъанды:

Минарада бир къанат таууш, —
Бети тюрленген кёпюрчюн,
Атамы, анамы харам этерме
Ой, мени наным, сени ючюн.

Бу пьесада джазыучу таулу кызыны ангысы ёсуб баргъанын Марджанны кесини сёзю, иши бла окъуучугъа ангылатады.

Муссагъа кьачаргъа кызы сёз бергенин эшитиб, Къайтукъ Ахия афендиге Марджан Муссаны кёрюб болмазча эт деб, дуа джаздырады. Анасы кызына дуаны келтириб: «Такъ, санга кёз тиймезге деб джазылгъанды», — дегенинде, «Кёзню аман кёзюне учурайым» — деб тагъаргъа унамай кьояды.

Драмада Этез улу Марджанны образыны юсю бла кесини адамлыкъ сыйын, насыбын, сыймеклигин, баш эркинлигин кьоруулаб, зорлукъ, чирик адетлеге, ол адетлени джакълагъан атасына кьаршчы тургъан кызыны сыфатлайды.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестни юсюнден

Этез улуну «Къаяла унутмагъандыла» деген героика повести малкьар литературада проза чыгъармала джазыуда ал атламланы бири болгъанды. Бу повестде джазыучу 1919 джылны июль айында, Совет властны салыр ючюн, Къызыл Аскерни бир бёлеги, кьарачай-малкьар партизанла контрреволюционерле бла кюрешюде унутулмазлыкъ джигитлик этгенлерин кёргюзеди.

Алийланы Таукъанны партизан отряды да, Кызыл Аскерни бир бёлеги да кулаклары, динчилени, дагыда Совет властны сыймеген башхаланы бандасы бла Кырачайда кыйын урушладан сора, тау ауушладан ётюб, Малкъаргъа киредиле. Анда Тотур деген элден узакъ бармай, бир дорбунда тохтайдыла. Кызыл аскерчилени ючеулени орус, бири украинлы, бири белорус, бири да кырачайлы болганды. Ол кыауум бек кыйналыб, Малкъарда Темирбашны партизан отряды бла байланышадыла. Кызыл аскерчилени командири Васильченко бла Темирбашны иннетлери Уллу Басхан джол бла чыгыб, Кызыл Аскерге — «Ленин ийген кыарнашларыбызгъа» кышулургъа эди. Алай а бандитле аланы тегереклерин алгандыла. Кызыл аскерчиле аз болгъанлары себебли, бандитлени хорлаялмагандыла. Кызыл аскерчилени бешеуленлери ёлгенди, бири ауур джаралы болганды.

Малкъар партизанла, бандитле бла уруш эте, джигитлеге болушургъа баргандыла. Аланы сау болгъанларын кёргенлеринде, бандитледен кыан алгандыла. Повесть аллындан аягына дери таукеллик (оптимизм) халда джазылганды.

Темирбаш, орус тенги Васильченко ёлюб тургъанын кёргенинде, джюреги кемсиз кыйыналады. Ёлюкlege келген малкъар тиширула сау кыалгъан аскерчини джараларын джууб, дарман салыб байлагъандан сора, — «Джаша, сыйген балабыз!» — дейдиле анга. Партизанланы сыйлы уруш байракъларыны кыйыры кюйген кыумачын ачадыла. Эркинлик ючюн джан бериб, кыая дорбунда джатханланы юслеринде ол байракъ шууулдай чайкъалады.

Халкыны кыйынын ашагъанла бла, контрреволюционерле бла урушда орус, малкъар, кырачай халкылары бирикгени, кыарнашлыкъ шоклугъу повестде эм магъаналы джерлерини бириди. Кызыл аскерчилени командири Васильченко Малкъаргъа Донбассдан келгенди. Кызыл аскерчи Сергей Иванович мияла заводда ишлеб тургъан ишчи болганды. Орус джолдашла кеслерини кыйын, узакъ джолларындан бек кёб хапар айтыргъа боллукъ эдиле. Ала Кавказда джарлылагъа азатлыкъ бериб ючюн кыазауат этерге келген эдиле.

Таулу джарлыланы юслеринден сёлеше келиб, ала: «Бек тюзлюкню излеген адамладыла была», — деб айтадыла. Кавказны урунган халкылары аланы ачык кёллери бла сыйгендиле. «Малкъарлыла бла биз кыарнашлабыз. Биз бир юйде джашайбыз, ортабызны джангыз бир кыабыргъа айырады ансы», — деб сёлешеди Ахмат.

Хапарны башланыуу уллу джауум джауарны аллында тохташхан шошлукъгъа ушайды. Алай а хар зат джауум джауарыгын, шыбла чартлагъанын билдиреди. Кыаядан юзюлюб тюшген таш бусагъат тарланы дауургъа алдырлыкъды. Узакъ ёмюрледен бери джауумланы джаугъанына, джеллени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем

суюлген кешене, эли кесича мамыр халкъны тюзлюк ючюн баргъан кюрешни, ол кюрешде тѣгюлген къанны кѣрлюкдю. Тышындан къарагъанда алай шош кѣрюннген табигъат атаргъа хазыр болуб тургъан тоб кибикди.

Этез улу джигитлерини ич оюмларын, сагъышларын, джашау сынамларын иги биледи. Революцион кюрешни таулада бир кѣзюуюн кѣргюзтюрге башлагъанды — эки къаршчы къауумну ѳкюллерин тюз айыргъанды: бир джанында — гиназ Адик бла Дукъумдан башлаб, аны тѣгерегинде айланнганла; экинчи джанында — Темирбаш алларында баргъан, джангыны джарыгында тирилген джарлыла.

Повестни образлары

Фѣдор Васильченко

Фѣдор Васильченко Улуу Октябрь социалист революцияны хорламын сакълар ючюн джанын берген геройланы, революционерлени тизгининдеди. Ол кесини интернационал борчун терен ангылайды. Сергей Ивановични ѳлгени повестде бушуулу сценаланы бириди. Былайда Васильченкону тулпар джюреги, кѣлюне къоркъуу, мыдахлыкъ келтирмей, хаман джѣнгерлерини джюреклерине таукеллик, адамлыкъ сыйны тюшюрмей, эркишиликини атмай, ѳлюмге таукел къараргъа юретгенлей турады: «Джолдашла, — деди командир, ѳлгенинни ѳмюрлюк джукъусун бузаргъа къоркъгъанча, шошлукъда, — бизни суюгени тенгибиз Сергей Ивановичи ѳлгенди. Ол кесини къанын эркинлик ючюн, Кавказны джарлыларыны эркинликлери ючюн тѣкгенди! — командир башын энишге салындырды, аны кѣлюне, ким билсин, бу къаты къая тешикте джыйылгъанла барысы да дорбунну саргылдым къумунда Сергей Ивановича джыгылыргъа боллукъдула дебми келди да, башын ѳрге кѣлтюрдю: — Биз да кесибибизни борчубузну тыйыншылысыча, намыслы толтурайыкъ».

Къарачай литературада Аппаланы Хасан алапат орус революционер Семѣн Остащенкоу образын бередиди. Ол класс джауланы кѣрюб болмаугъа, пролетар интернационализмни юсюнден къарачай джарлылагъа, джалчылагъа дерс бередиди. Семѣн Остащенко революциягъа хазырлай эсе адамланы, Фѣдор Васильченко революцияны хорламларын къанлы урушда сакълар ючюн кюрешеди, кюрешде джан бередиди.

Фѣдор Васильченко, Семѣн Остащенкоу ишин тау ѳзенледе джангы кѣзюуде бардырады.

Фѣдор Васильченко къызыл командирлени шартлары юсюнден болгъан ѳтгюр адамды. Юренмеген, билмеген тау джерледе, ауушлада, адам саны, сауут кючу джетишмей тургъанлай, контрреволюцион бан-

дагъа таукел от ачыб, джууаб береди ол. Акъ бандитлеге бой бергенден эсе, уруш этиб ёлгенни сайлайды.

Васильченко кыйын кёзюуде джёнгерлерине кёл эте билген, таб оноулу, джигит командирди. «Тёгерекде не этилгенин кылай бла билейик? Мында ким иелик эте болур — партизанламы, бу джерлени гиназлары бла бийлени джаныуарча огъурсуз шайкаларымы?» — деб ма бу соруугъа джууаб табар ючюн, ол эм алгъы бурун келиб тюшген джерлеринден Тотур элге разведка ийеди.

Эсли адам, Васильченко, эсине тюшюреди Темирбаш деген партизан связист, Кырачайгъа барыб, сейир, джангы хапарланы келтириучюсюн, сора разведчигине, Темирбашны табыб, анга хапар билдириб, хапарын да алыб келирге буюрады. Андан болушлукъ табаргъа уллу ышанады.

Бандитлени разведчигигиз кьолубузгъа тюшгенди, тахса бергенди деген ёгюрюк сёзлерине Фёдор кесин алдатмайды.

Урунган халкъгъа эркинлик джашау ачар ючюн кюрешген кызыл командир Васильченко бла аны джёнгерлери, джау бла сермешриклери кёзлерине кёрюне тургъанлай да, табигъатны ариулугъуна сейирсинеди, кьууанадыла.

«Артыкъ, тау кюнден кыаралгъан чыранла бла ташлада аякъларын сыдыртхан урушладан, джалангачдан онгсуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакъ-да тохтадыла. Былайда хар не да кёзюу кьууандыра эди: кюнню кызыу таякъларыны тюбюнде кёб тюрлю джарыкъ голлери болгъан кьурумагъан кырдык да, суратдача, кём-кёк хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген кыая хамхотла джаш, кьууатлы тамашалыкъ-да кёрюне эдиле.

— Хей, кыалысыз джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргозе сорду Васильченко».

Адамланы джашаулары, джазгъы табигъатча, ариу болур ючюн, джашнар ючюн, джанларын аямай кюрешиб айланган тулпар джашланы табигъатны суйгенлерине, аны ариулугъун ангылагъанларына джазыучу бу суратлау бла шагъатлыкъ этеди.

Табигъатны ариулугъу дуняда джашаргъа сукъландырса да, Васильченко джашауну багъасын билиб, аны суйсе да, кесине эм багъалы затны — джашауну революцияны иши ючюн, урунган халкъгъа эркинлик ючюн берирге хазырды.

Ахмат

Ахмат таукел, тири, джарлы халкъгъа джарыкъ, тюзлюк джашау ачар ючюн, джанын аямай кюрешген кырачай партизанды. Анга таукеллиги, джигитлиги, разведкагъа барыргъа керек болгъанында, «Мен барайым. Малкъарлыла бла кырачайлыла кыарнашдыла. Биз ортасын кыабыргъа бёлген бир юйде джашайбыз, бизни тилибиз да, кыадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге санарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме», — деб командирден тилеб, арам-кыарам этмей кетгени шагъатлыкъ этеди.

Джазычу Ахмат кызауатчы тенглерин (Васильченкону, Вороновну, Сергей Ивановични, Петрусьну, Ракитинни) сюйгенин, ала ючюн джанын бергенин, партизан антына толу болганын, акъ бандитледен къркымаганын, аланы кърюб болмаганын терен эмда чемер суратлайды.

Адик бандитни эгетлери тутханларында, Ахмат ычхыныр муратда дженгил огъуна аланы алдарча сёзле джарашдырады: «Мени джарлы юйюм Быллымдады. Мени тууар сюрюуден ийнегим аджашхан эди да, аны излей айланама...»

Алай а бандитле Ахматны Адикге алыб барадыла.

Джёнгерлерин айтдырыр ючюн, тахса алыр ючюн, Адик бий бла аны бандитлери Ахматха къргозмеген кыйынлыкъ къалмаса да, тулпар Ахмат ауузундан бир сёз чыгармаганды. Туюлюб, ёрге туралмай, джатыб турганлай: «Кыйнагъыз, талагъыз, ач бёрюлеча, мени, ары бармагъыз, ансы...» — деб келе эди аны кёлюне.

Этез улу Совет властны салыб, аны бегитир ючюн кюрешген адамны шартларын ачыкълайды Ахматны сыфаты бла: керек кюнде революция ючюн джанын берлик, аны джауларын кърюб болмагъан, таза джюрскли таулу партизанны къргозеди. Ол кесини кызыл командири салган борчну толтуруб ёледи.

Адикни эгетлери Ахматны туюлюб, кыарыусуз этиб, аякъларыны юсюнде баралмаганында, сойреб, джёнгерлери болган дорбунну башына элтиб, джёнгерлеринге бой салыгъыз, сау кыоярыкыдыла деб кычыр, дейдиле. «Джолдашла!.. — Ахматны башы тегерек айланды, джюреги тохтады, кыулакълары айтхан сёзюн эшитмедиле. — Командир! — деб кычырды Ахмат бютеу кючюн салыб. — Джолдаш Васильченко... Федя... Сергей Иванович! Болушлукъ келеди... Кыаты болугъуз. Темирбаш джетерикди!»

Арт джанындан тийген шок кыалагъы аны сангырау этди. Ол бауурундан кырдышха джыгъылды, андан ары джукъ кёрмей, джукъ эшитмей, ёмюрлюк джукъугъа кёмюлдю.

Темирбаш

Темирбаш Малкърда кызыл партизан отрядны командириди. Темирбаш кеси айтханнга кёре, Васильченкону отрядына джетген кыйынлыкъны ол Нальчикде командирлери Асанланы Хаджи-Муратдан эшитгенди. Ол командир, Темирбашны атландырыб, Васильченкогъа, амал болганча, болушургъа ийгенди.

Джигит Темирбаш мычымай Тотур элге джетеди, алайда кесине тулпар джашладан отряд кыурайды, кече бла чыгыб, танг атхынчы Кырткга, Васильченко бла аны джёнгерлерине джетерге оноу этиб хазырланады.

Ётгюр Темирбаш Адик бийни бандасын хорларына ажымсызды: «Адик бизни аллыбызда, огъурсуз кыабан, уста мараучудан кыачханча,

къачар», — дейди ол. Темирбаш класс ангысы мийик болган ленинчиди, пролетар интернационалистди. «Мен ийнаныбма, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз. Ленин таулуланы эркинликге чыгъарырга джиберген Кызыл Аскерни, оруслу къарнашларыбызны алларына чыгъарбыз», — деб Темирбаш Ахматдан Васильченкога къарнашлыкъ салам айтдырады, азыкъ ийгени бла бирге кеси Басханнга джетерге, Васильченко да, таб тюшсе, ары энсин, дейди.

Темирбашны джигитлигин суратлар ючюн, аны тыш къарамында таллай ышанны кёргозеди автор.

Биринчи — Темирбаш орта джылы, мазаллы ёсген адамды, отрядына да кесича кючлю адамланы алганды. Сол къашыны башында табы, къара мыйыклары, джигит джылтыраган кёзлери аны джигитлигин, таукеллигин ачыкклайдыла.

Темирбаш, этген оноуун толтура, Васильченкога терк джетеди. Аны отряды да, кеси да къырылыб турганларын кёргенинде, Адик бийни бандасындан дерт алады. Темирбаш окъуучуну эсинде гитче легендача, не ол легенданы джигитича къалады. Аны къылыгы бизни джарсытмайды, ачууландырмайды, сагъыш этдирмейди. Анда бир тюрлю чийсиллик, мурукку этиу, джангылыу, сокърануу дегенча, джашауда адамлагъа тёре болуучу ышанла джокъдула. Дорбунда болушлукъ сакълаб турган аскерчилени ич оюмларына кириб, сагъышларын, умутларын да кёре эсек, Темирбашда ол джокъду. Ол джигитди, аны сыфаты фольклорда джюрюген эпикалыкъ джигитлени сыфатларыча салыннганды чыгъармада.

Адик

Кызыл Аскер бла кюрешген, байладан, бийледен кёуралган бандит джыйынны тамадасы Адик бийни, аны эгетлерини хали шартларын Темирбаш Ахмат бла ушагында ачыкклайды: «...Адикни акъ бандасы, ач бёрю джыйынча, Минги Тау бла Чылмасны арасында джюрюйдю... Ол огъай, бир тюрлю да хатасы болмаган къартланы асмакъга асады!..» Темирбаш айтхан сёзле повестни андан ары бетлеринде Адик бийни этген къанлы ишлеринде теренден терен баям бола барадыла.

Ёмюрюнден бери урунган халкъны джегиб, азабландырыб, аны къыйыны бла байлыкъ джюрюютуб, бийлик тутуб турган Адик халкъга тенглик бериб, джангы, джарыкъ дунягъа чыгъарган Совет властны кёрюб болмай, кесини эмда кеси кибиклени бурунгу болумларын орнуна салыргъа излеб, кеси кибик контрреволюционерлени, дуняа сезимлери къарыусуз болган, дин да, байла, бийле да бир болуб, унукъдуруб турган къарангы адамланы алдаб, кесини тегерегине джыяды. Аланы къолларына сауут бериб, Совет властха къаршчы турады.

Адик бийни социал портретин ачыкклар ючюн, автор талай суратлау мадар бла хайырланады. Сёз ючюн, кызыл партизанны — Ахматны кё-

жюне эм алгы бурун Адик, кесин патчах тахтада олтурганга ушатыб, кюйюзчюкге олтуруб турганы илинеди.

Адик бий Ахматны кёжюне кылай кёрунгенин, аны ич болумун Ахмат уста ангылаб кыйганын автор былай кёргозеди:

«Бандитлени акъ чепкен кийген махтанчакъ башчылары Ахматха кёзлерин кютсуз кысыб кырады. Бу тюрю халны Ахмат уста таний эди. Биреуню минг башлы кый сюркюю болса, аланы кютерча, эркин кышлыгы болса, ол кыалган халкыга кёзлерин алай кысыб кыраучанды».

Адик кемсиз хыны, джаныуар джюрекли адам болганы аны сёлешген сёжюнден белгилиди: «Бусагъат тинтигиз», «Тешиндиригиз... кёлегин сыдыргызы», «Байлагызы!», д. а. к.

Буйрукъ халда кычырган болмаса, башха сёз эшитмейбиз аны ауузундан. Башхалагъа туюджюргени кёжюне джетмей, кесини кёлу бла Ахматны бетине кямчини талай джолда джетдириб, кыан ырымла салады.

Адикни отрядында бир-бирине адамча сёлешген хали джокъду, кычырыкъ, кюркюу, кюркютуу, баш ийиу болмаса. Контрреволюционерле, муратларына джетмезликлерин, тутхан ишлери оюлуб барганын ачыкъ ангылаб, бютюн да бек джаныуар халга киредиле. Гитче партизан отрядчыкны кырсда да, аны кёжюне ёлюм кёрунгенлей турады.

Адикни эгетлери, туюлюуб турган Ахматны эки кюлтугундан кириб, сюрреб дорбунну башына чыгырыб, нёгерлеринге сауут атыгызы, сизни ёлтюрлюк тюдлюе, чыгыгызы деб кычыр, деселе да, Ахмат, эм арт кыаруун джыйыб, джёнгерлерине: «Болушлукъ келеди, кыаты болугъуз, Темирбаш джетерикди», — деб кычырады.

Алай бла Адик хыйла мадарларындан кюру кыалады.

Повестде Адик бла аны эгетлерини адам сызлыклары, аланы тутхан ишлерини ёмюрю кысха болуб бошаганы, халкдан айырылыб, кеслери атылыб кыалганлары белгили болады былайда хар кимге.

Адикни
эгетлери

Кыарачайлы партизан Ахмат, малкыар партизан-
ланы башчысы Темирбашха тюеб, ызына, джен-
герлерине кыйтыб келе турганлай, Адикни эгет-
лерине джолугады. Ол кыанлы эгетле бла —

Дукъум бла, Ёзю бла — джазыучу бизни былайда шагърей этеди.

Автор, Адикни эгетлерини кылыклары, халилерин аланы тыш болумларына келишдире, былай джазады: «Ахмат артына айланыб кыараганында, алтында бир тюрю хурметсиз адамны кёрдю. Ол алаша, муккур, Ахматха уялмаган тегерек кёзлерин джандырыб, «Кимсе?» — деб сорду. Ол, гугурукча, кесин кёбдюрюб, Ахматны аллына сюелди».

«Уялмаган кёале» деб автор, муккур Дукъумну бетсизлигин, уятсызлыгын кёргозе, аны не аманлыкдан да артына турмазлыгын билдиреди.

Дукъум акъылы толу болмагъан, кесини къарны тойгъандан башха дуния сезими, ангысы джокъ, къарын джалчы, бийни чабчысы, джортчусу, айтхан буйругъун джерге тюшюрмей айланган «къан гыбыгъа» ушагъан бир адам болгъанын этген ишинден, тыш болумундан ачыкъ кёребиз: «...кюмюшде джылтыргъан кийимлери да, азрейли тюрсюню да, тойгъандан къызаргъан уууртлары да, джарты акъыллы муккурчукъ уллу къан гыбыча кёрюне эди», — деб суратлайды аны джазычу.

Адикни эгетлери, бандитле кёбдюле. Алай болса да, аланы ичлеринден джазычу айырыб муккур Дукъумну, Ёзюню, афенди Къазийни суратлайды.

Ёзю бла Дукъум, джыртхыч джаныуарлача, адамланы тюерге, ёл-тююрге, джыртаргъа, къыйынлыкъ салыргъа, Адикни кёзюне къараб, ктачан буйрукъ береди къанлы ишни толтурургъа деб тура эселе, афенди къарангы халкъны мыйысын динни, алахны аты бла къоркъутуб, терсине бурургъа къаджыкъмай кюрешеди. Алайлыгъы ачыкъ танылады.

Къазий

Дуния экиге юлешингинчи, элде эм мамыр адам-ла, тюзлюкчюле дин ислеридиле, деб тургъандыла.

Ала, дин хар заманда тюзлюк джанлыды, деб къара халкъны ийнандыра келгендиле. Энди, ишни кёзюне джетгенде, ала динни къайсы джанына къуллукъ этдиредиле? Автор повестде салгъан керекли соруулары бири олду. Этез улу аны Къазий афендини сыфатында кёргозтеди. Автор хапарны халкъ сыйлы кёрген джума кюнден бош башламагъанын ангылайбыз. Ол кюн бютеу Басхан ёзенни адамы джума намазгъа джыйылганды. Афенди, къуллугъуна кёре, дуния проблемалагъа къатышыргъа керек тюлдю. Аны борчу адамланы «керти дуниягъа» хазырлауду. Ала, джандетге барыр ючюн, тюз иннетли, ишлеучю, артыкълыкъ этмеучю болургъа керекдиле. Ёмюрледен бери къуранны сёзюне кеси кесинеча ийнана келген къара халкъ, дуния бир ары, бир бери бола тургъан кюнледе афендини сёзюн эшитирге сюеди. Аллай кёзюуде дин адамланы тюз джолдан аджашдырмаз джанындан болса, тюзлюкге къуллукъ этерикди.

— Эй, джамагъат, бу арт заманда халкъны джюрегине къайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъамбарны (алахны саламы анга болсун) къолу бла джазылгъан китабы ачдырады, — деб ауазны башлайды Къазий афенди.

— Бу китабда бизни дунияда, ахратда белгили болмагъан борчларыбыз джазылыбдыла. — Ол, сёзюн тохтатыб, отча джанган кёзлерин намаз этерге хазырланганланы башы бла эшик таба къаратды. — Тынгылагъыз, джамагъат, — деди ол сора, ауазын джангы кючде зынгырдатыб. — Уллу файгъамбарыбыз джазады: «Джер башында болгъан гонахла алахны къулларын уялмазча джукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, джазыкъсына билмеген гяурланы ахыр кюнлери джетерикди. Ол заманда таула бла тюзледе, тентизле бла къум аулакылада, джагъала бла сыртлада — бютеу джер башында къанлы уруш боллукъду...

Афендини къашы-башы тюрленди, санлары титиредиле. — Ол заманда бир адамла чыгъарыкъдыла. Ала шериятха, диннге, алахны кесине къаршыч сюелликидиле. Ол адамланы атларына большевикле... коммунисте... дерикдиле. Ала бизни динибизни, къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъдыла...»

Этез улу Умар Къазий афендини бетин алай ачады. Къазий афенди революциягъа къаршчы тургъан душманды. Ол ётюрюк айтыр деб адамла ишекли болмагъандыла. Аны себебли кёб абыннгандыла, апчыгъандыла. Къазий афенди кибик аман иннетли адамла, кеслерине таблыкъ тюшер ючюн, къолларында «сыйлы» затланы — динни бузаргъа да артха турмагъандыла.

«Муслиманла! Бу кюнледе сиз, гяурла-большевикле бла кюрешир ючюн, къанлы урушха чыгъаргъа керексиз!» — деб афенди артдаракъ къарны нек ауругъанын халкъгъа билдиреди. Саут алыб чыгъаргъа кесини акъылында да джокъду. Башхаланы къоллары бла ханс джыртаргъа кюрешеди. Артдаракъда биз Къазий афендини хыйлачыгъын «Джити сёзлю, чамчы, къарт болса да, джашча тири Гамайны», ол халкъ Адик бла бармазлыгъын айтханы ючюн, къымыжа этиб туюгенлеринде туура керебиз. Аны афенди туюмейди. Адикни адамлары туюдиле. Алай а ол къара иш афендини разылыгъы бла этиледи.

Авторну
усталыгъы

Къарачайда, Малкъарда да джаш литераторланы асламысы, класс душманланы адам ёлтюрген бла мюлк тонагъандан сора ишлери болмагъанча этиб кёргюзте келгендиле. Ол история кертиликни буза эди. Революцияны душманлары аллай джукъ билмесе, къыскакъылла болсала, халкъ кесини эркинлигине къыйналмай джетер эди. Бийлик этген классла билимсиликден неда сёлеше, кюреше билмегенден хорланмагъандыла. Революцион кюрешни отунда халкъны сезими уянганды, джити болгъанды. Аны бла бирге бийлик этген классланы ёсюю тохтаб, ала андан ары джамагъатны джашауунда рысхы, иннет байлыкъны ёсдюралмазча болгъандыла. Джашаугъа джангы кюч — революцион классла — джашау халны халкъгъа, историялыкъ ёсюуге таб келиширча тюрлендириллыкъ къауумла келгендиле.

Бийлик этген къауумла, джашауну ол халда тюрлендириуню ангыламагъандан тюл, ол аланы излемлерине чюйре келишгенден чыкъгъандыла революциягъа къаршчы.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Этез улуну усталыгъы — класс душманланы кючлерин аз этиб кёргюзтмегенди, усталыкълары, фитналыкълары, эслиликлери, телиликлери да болгъанын кёргюзтгенди. Автор, аны бла биргелей, бу къыйын класс душманны хорлаб, этген муратына джетген алчы революцион классны адамларыны джигитликлерин, революцияны ишине кеслерин толу бергенлерин, уллу хорламгъа къыйын кюрешни къызыу отундан чыгъыб джетгенлерин кёргюзтеди.

Этез улу Умар, къуршоудан къутулгъан алтауланны болумун суратлай, революцияны интернационал магъанасын да кёргюзтгенди. Украинлы Фёдор Васильченко, орусла Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, къарачайлы Ахмат, белорус Петрусь... Револю-

цияны баш магъаналы шартларындан бири ... туугъан кърал деген магъананы кенгертгениндеди. Ол алтауланны бир-бири бла шохлукълары, душманны аллында къатылыкълары революцияны иши ючюн кюрешген жангы адамланы хали шартларыдыла. Ала революциягъа кертиликни кеси джашауларындан эсе мийикге саладыла.

Ол джаны бла автор украинлы революционерни, кызыл командир Фёдор Васильченкону, орус джашланы — Сергей Ивановични, Андрей Вороновну, къарачайлы Ахматны, малкъарлы Темирбашны сыфатларын эсден кетмезча этеди.

Повестни
тили

Искусствону кёб тюрлю бутакълары болгъаны хар кимге да белгилиди: къагъытда, гетенде, аны кибик башха затлада сурат салыу (живопись); адамдан башлаб, тюрлю-тюрлю затланы, джаныуарланы ташдан, агъачдан, топракъдан, темирден ишлеу (скульптура); согъуу, джырлау (музыка); мскям ишлеу (зодчество), д. а. затла.

Искусствону бу башында кёргюзюлген бутакъларын ачыкълау мадарла джашауда кеслери энди тюбемейдиле. Аланы хайырландыра билир ючюн, окъуб, кюрешиб, юренирге керек болады.

Суратлау литература искусствону тизгинлеринде белгили орун алады. Аны ачыкълау мадары сёздю (тилди). Суратлау литературада ишлегенлеге, анга кеслерин берген джазыучулагъа амалсыз керекди сёз чермерлик. Къалгъан искусстводача болмай, суратлау литератураны ачыкълау мадары — сёз, тил — литература болса, болмаса да, джашауда адам хайырланыб тургъан затды. Ол себбден суратлау литератураны тили джашауда биз хайырландыргъан тилни бир тюрлюско болуб джорюйдю. Алай а халкъ тилни байлыгъы бла джазыучу уста хайырлана билирге керекди.

Суратлау чыгъарманы тили эки формада ачыкъланады: геройланы тили бла джазыучуну кесини тили.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде автор бир-бирине къаршчы эки къауумну адамларыны сыфатларын кёргюзеди.

Аланы хар бирине социал характеристика берир ючюн, джазыучу хар бир персонажны тилин энчи этиб, алай бла ич болумун ачыкълайды. Сёз ючюн, Фёдор Васильченко тюзлюк ючюн кюрешген джигит, таза большевик иннетли адам болгъанын аны сёлешген сёзюнден ангылайбыз. Аскерчилеге, кеси командир болгъанлыкъгъа, тенглерине сёлешгенча, джумушакъ тил бла сёлешеди, ала бла оноулашады: «Джолдашла, ма анда Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темирбаш келиученди, — эшитгенмисиз аны юсюнден?.. Биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге гырджындан эсе бек керекди!» — дейди ол, аскерчилени бирин разведкагъа иерни аллы бла. Аскерчилени кёллерин иги этер ючюн, бу кыйын кёзюуде ол

джарыкъ, накъырда сёзле бла сёлешеди. «Джолгъа иги тишлик этерге керек эди, алай а къойларыбыз узакъдадыла», — деб ышартады ол талай кюнню тиллерине суу тиймей тургъан нёгерлерин.

Васильченкону, къыйынлыкъны кёзюне джетиб тургъанлай да, джаугъа селекеси тохтамайды: «Кесине бек базынган бийчик кёре эдим бу Адик», — дейди ол.

Командирлик оноу къыска керек болгъан заманда, ол сёзню тамамын, къысхасын табады: «Къабыргъалагъа къысылыгъыз!» «Джат!» «Джууугъуракъ къысыл!»

Адик бийни сёз уруму уа аны джаныуар къылыкълы болгъанын суратлайды. Аны бла бирге, акъ аскерчи къауум бла биргелей, адамсылыкъларын суратлайды. Хыны, къыджыраб, къычырыкъ халда сёлешген болмаса, адамча сёлешмейдиле: «Къарачайлы! Большевик!.. Дорбундагъыла ненчадыла?.. Айт, къаргъышлыкъ!».

Адикни онг къолу, джарты акъыллы Дукъум онгуз халгъа тюшген адамгъа кеси Адикча хыны, къыджыраб сёлешеди, «Багъалы Адик бусагъат таныр!» — деб элтеди Ахматны Адикни аллына.

Авторну кесини тили байды. Ол табигъатны суратлауда, лирикалыкъ туракълауларында, геройланы этген ишлерин кёргозюуде, аланы халлерин ачыкълауда белгили болады. Сёз ючюн, Тотур элни къуршалагъан табигъатны суратлагъан тизгинлени автор малкъар халкъны чамчылыкъ халисин ачыкълагъан бир суратлау айтымгъа джыйындырады. Тотурчуланы «кюнтиймезле» деген чам атлары бла элни болуму ачыкъланады: Тотур эл Басхан ёзенни уллу эмда кюнсюз джерлеринден бириди. Деменгили чынгыл къаяла юч джанындан тохтаб, элни тегерекде айбатлыкъ дуниядан — гокка хансладан, джашил талаладан, кырдыгы белге келген къолла бла къышлыкълардан, кече, кюн да чапракълары бир-бирине шыбырдаб тургъан къайын терекледен джашырады. Къыш айлада кюнню кёзю, Тотургъа кёрюмегенлей бугъунуб, деменгили къар тауланы арты бла шош джюзе батады. Джаз болса уа, ол бирси элlege кесини джарыкъ нюрюн онбеш-оналты сагъатны чомарт тегюб турса, тотурчулагъа бир кесекчикге, кёз къысханча кёрюнюб, къая артларына бугъунады. Ол кёзюуде, башха джерледе дунияны джарыгъы къууатлы тегюлсе, табигъатда джанлы, джансыз да кюнню таякъларында джууунганда, Тотурну юсюнде не эртден, не ингир болгъанлай, экинди ууахтыны бояуу тохтайды. Тегерекде кюн бла джарыкъ кеслерин къызгъанмагъан элдеде джашагъанла, тотурчулагъа накъырда этиб «кюнтиймезле», дейдиле.

Джазыучу, селеке тилни кючу бла хайырлана, революцияны, урунган халкъны джауларыны керти бетлерин ачады. Ол джашау сынамы уллу болгъан, джити, таб сёзлю Гамаины аузуу бла Адик бийни ётюрюклерин, урунган халкъны класс джауу болгъанлай, кесин халкъ-

гъа джаны ауругъанча этгенин самаркъау сёзле бла хыликке этеди. «Бизни багъалы хоншубуз, элибиз, тенгибиз, къарнашыбыз Адик!.. Биз къартлабыз... Былайда бизни джууугъубуз, тенгибиз Адик бек сейирлик зат айтды... Мен, къалай эсе да, адамланы ангыламайма. Бир къауумла, большевикле келселе, джерле тенг боллукъдула, дейдиле. Бир къауумла аладан эсе меньшевикле маджалдыла, дейдиле. Багъалы Адик да — бизни джигит гиназыбыз, тенгибиз — аланы барысындан да халкъны мен кесим бек сюеме, дейди»... Былайда айтылгъан эпитетле Адикни хыликке этген сёзледиле.

Гамай, дагъыда муккурланыб тургъан азрейли Дукъум таба къараб, селеке ауаз бла былай айтады: «Бизни гиназны тамашалыкъ джигит нёгери барды... Сюлай улу чырайлы Дукъум... Ол анга нёгерлик этеди, аны джанын сакълайды... — Дукъум, бютюн да бек мушулдаб, башын ёрге тутду...»

Былайда селекелик Гамайны къаллай ауаз бла айтханында тюлдю. Адамны, затны юсюндеги шартланы кем этиб, неда мардадан артыкъ этиб айтсанг, суратласанг, айырыб бир ышанын мардадан чыгъарыб кёргюзтсенг, ол зат, адам не карикатура, не шарж хал алыб къояды. Адик не «джигит гиназ» тюлдю не ашхы «тенг» тюлдю, бу былайда айтылгъан эпитетле Адик бла Дукъумну юсюндеги халиден кенгдиле, алагъа джагъылгъан махтау тюлдюле, алайын ким да ангыларчады, андан чыгъады селекелик. Психология джанын да унутмайды автор: акъылы хузумуракъ дукъум айтылгъан сёзлени тюзюнлей ангылаб, кёлю кёлтюрюлюб башын ёрге тутады. Олду кюлкюлюк.

Романтизм

Романтизм деген, XIX ёмюрню аллында литературада бир толкъун болуб, Запад Европада (Англия, Германия, Франция), артда уа башха къраллада чыкъганды.

Романтизм, джазыучу излегеннге кёре, юч тюрлюге бёлунеди: реакцион романтизм (бурунга тартыу, озуб кетген джашаудан къуругъан адетлени, джорукъланы ызына къайтарыгъа излеу, алагъа талпыу, аланы джаратыу); прогрессив романтизм (джашауну къаллай джолла бла жангыртыргъа билмесе да, жангыртыргъа излеу); революцион романтизм (джашауда революцион тюрлениу этиу).

Революцион романтизм социалист реализмге бир бутагъы болуб киреди, джашауну тохтаусуз алгъа уруб, ёсюб келгенин толусу бла кёргюзеди.

Къарачай литература, орус совет литературадан юлгю алыб, жангы джашауну партиялыкъ кёз бла къараб суратлагъаны себебли,

чыгъармаларында социалист идеаллары реализмни джоругъу бла хайырланыб бегитеди. Социалист реализмге уа бир бутагъы болуб революцион романтизм киргени себебли, къарачай суратлау литературыны чыгъармаларында да революцион романтизмни ышанлары белгили болуб турадыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны романында бу затха шагъатлыкъ этерик Къанамат бла байланган сюжет ызды.

Романны арт бёлюмю да революцион романтизм халда джазылгъанды: Семён, Къанамат, аланы джёнгерлери, сермешшуден сора, къарангы дорбундан кенг тюзге чыгадыла.

Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде да революцион романтизмни шартлары бардыла.

ДЖЫЙЫРМАНЧЫ-ОТУЗУНЧУ ДЖЫЛЛАДА КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫ БОЛУМУ

Къарачай литература Совет Союзу эм джаш джазма литератураларындан бириди. Октябрь социалист революцияны хурмети бла, джашау-политика тюрлениу, культура революция себеб болуб, алай туугъанды ол джыйырманчы джыллада.

Орус пролетариат патчахлыкъны да, буржуазияны да хорлагъаны ууакъ миллетлени барысына, къарачай миллетге да, баш эркинлик бергенди. Алай бла аны джашау джолунда жангы ёмюр башланады, мюлкюн, джарыкълык ишлерин, джашау джоругъун бегитирге, ёс-дюрюрге кенг джолла ачыладыла.

Къарачай халкъны историясында ёмюрледен бери эркинлик, тюзлюк, насыб ючюн баргъан кюрешуи, тюрлю-тюрлю адетле, джашау болум барысы фольклорда толу орун табадыла.

Къарачайны фольклор поэзиясында ёмюрледен келген энчи миллет хали, шартла суратланадыла. Артда уа ала (ол шартла) джазма литературеда ёседиле, кенгередила.

Джыйырманчы-отузунчу джыллада кызыу ёсюб, аякъ юсюне миниб башлагъан къарачай литературыны ёсюмю Сталиннге табыныуну кёзююнде тохтайды: ёсюб, жангы сют кириб келген джашил хансны тамырындан чалкъы бла чалгъанча, алай болуб къалады. Фахмулу къарачай джазыучула Аппаланы Хасан, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, Ислам Къарачайлы (Хубий улу), автодидакт* Акъбайланы Исмаил, сталинчи репрессияланы кёзююнде (1937 — 1938 джыллада) тутулуб, джашаудан кетгендиле. Аладан сау къалгъан сынгар Асхат болгъан эди да, ол да рахын, ауруулу къайтыб, кёб джашамай ауушуб кетди. Ёртенланы Азрет (биргесине да эки ленинградчы поэт), башына бош-

* Автодидакт — окъуу китабланы автору.

лукъ табыб 1955 джылны джайында поездге миниб, юйюне кыйта, вагонда ёлюб кьалгъанды (джёнгерлери, кеси да).

Бир кьауум кьарачай джазычу — Кьаракетланы Исса, Байкьулланы Даут, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар — Уллу Ата джурт кьазауатны фронтларында Ата джуртубуз ючюн джан бергендиле.

КПСС-ни Сталиннге табыныуну айгъакълаб, аны терслеб хыртлагъан XX съезди партияны, кьралны ишин, джашауун Ленинни джолуна кыйтарады, кьарачай халкъ да зорлукъ, артыкълыкъ бла кёчюрюлгени баям этилиб, туугъан джуртуна кыйтыргъа эркинлик табады. Тюзлюк хорлагъанын кёрген миллет кёб миллетли СССР-ни уллу юйюрюнде кьралны хар ишине, оноууна башхалача кьошулургъа насыб табады, эшикле кенг керилиб, иште, игиликке кёлленеди.

1957 джылдан башлаб, кьарачай литература дуниягъа экинчи кере джаратылады деб айтыргъа сёзсюз боллукъбуз.

Тарих (история) илму кьарачайлы бла малкъарлыгъа бир миллет деб кьарайды. Бурун кьарачай-малкъар халкъ Басханда, Кьобан сууну баш джанларында, Минги Тауну этеклеринде, Тебердиде, Архызда джашагъаны, муслиман диннге эки кьаууму да кечирек, бир кёзюуде бурулгъанлары, уучулукъ, малчылыкъ бла, джерге урунуу бла баш тутханлары, Кърым ханны, кеслерини феодалларыны артыкълыкъларына, Кавказда орус патчахны законсузлукъ ишлерине кьаршчы кьаты кюреш баргъаны — бу затла барысы кьарачай-малкъар фольклорда бирча суратланадыла.

Фольклор эки кьауумда да бир болгъаны литератураны башланыууна, ёсюмюне тамал салгъанды.

Кьарачай бла Малкъарны тиллеринде бир кесек диалект башхалыкъ болса да, адет, адсб, кьылыкъ, джарыкълыкъ, джашау болум, башха шартла барысы бирди, бирчады.

Джыйырманчы джылладан башлаб, джазманы, литература тилни да бир этер джанындан Кьарачайда, Малкъарда да кёб иш бардырылгъанды. Илму китабла, дерслик, методика китабла, суратлау литература Кьарачайгъа, Малкъаргъа да бир болуб чыгъадыла.

Кьарачай-малкъар фольклорну байлыгына аны тюрюлю-тюрюлю жанрларыны кёблюгю шагъатлыкъ этеди: Шимал Кавказда таууланы бурунгу нарт эпослары, таурухла, эл берген джомакъла, джырла, кюуле, нарт сёзле, алгъышла.

Нарт эпос Кьарачайны эм эски жанрыды. Эпосну геройларыны — Сосуркьаны, Ёрюзмекни, дагъыда ала кирик башхаланы сыфатлары урунган кьарачай халкъны джашаууна джууукъ келеди. Ала кьара халкъны эркинлиги ючюн, джау кючге кьаршчы кюрешедиле. Эпосну геройларыны ол ышанлары «Шауай» деген таурухда ачыкъланады.

Эпосда тауушлукъ геройланы орунларын, халкъны къоруулагъан, джашауну джоругъуна келишген геройла аладыла.

Къарачай таурухла, бурунгуланы дуня сезимлери, адетлери бла шагърей эте, джашауда болургъа мадары болмагъан затланы келишдириб, керти болуб ётген белгили историялыкъ затланы да кёргозтедиле. Джаныуарланы, джашау болумну, юй турмушну, кёзбаулукъну, билгичликни юсюнден таурухла къарачай фольклорда асламдыла.

Кёзбауланы, билгичлени юсюнден таурухлада меджисуулукъ бла биргелей юй хайуанланы сакълагъан Аймушха, ууда кийиклени джакълагъан Апсатыгъа табынуу айтылады. Таулуну джашауу малчылыкъ бла, учулукъ бла байланыб болгъаны себебли, аны джашауу Аймушну, Апсатыны эркинликлеринде, аланы къолларында болгъанча, игиликни аладан тилеб тургандыла.

Джаныуарланы юсюнден таурухла кёбюсюне акъыл юретирге юрешедиле. Аланы аллегорияларында* халкъны джашау турмушунда бола тургъан намыс сакълау мизамны ангылайса. Сёз ючюн, «Бит бла бюрче» деген таурухда аманлыкъчыла селеке халда хыртланадыла, джарашуулукъну суйген халкъ иги джаны бла суратланады.

Барысындан сейирлик джашау турмушну юсюнден таурухладыла. Ала, джашау болумну тюз сыфатлай, урунган халкъны зорчулагъа — байлагъа, бийлеге, реакцион афендилеге, улхучу сюдюлеге къаршчы юрешни кёргозедиле, хыликке халда алагъа налат бередиле («Афенди бла шыйыхны къабыры», «Юч къарнаш», «Тёре»**, дагыда башхала). Бу къауум таурухха Кёсени сыфаты белгили юлгюдю. Кёсе хыйлачы, аманлыкъчы, къаты джюрекли, къызгъанч адамды. Халкъ аны образыны юсю бла джангы тууа башлагъан капитализмге къаршчылыгъын билдиреди. Бу таурухланы кёбюсюнде мурат джалчысына артыкълукъ этген байгъа джалчы дерт джетдирирге, къан алыргъа юрешгенин суратлауду. Бир сыфаты халкъ хорларына ышандырады. Тюзлюк джалчыны, джарлыны джанындады.

Джашау-турмуш таурухлагъа Насреддин-Ходжаны юсюнден къысха, сейир, кюлкюлю хапарланы (анекдотланы) да боллукъду къошаргъа. Ходжаны джарыкъ сыфаты таукелик береди, кючюне ышандырады.

Таурухлада «тишируу эркишини къанатыды» дегенча, аны сыфаты сыйлы орун алады. «Таулуну джолоучу болгъаны», «Къойчу» деген таурухлада тишируу акъыллы, ышангылы адамны сыфатында суратланады, ол юретген затла эркишини чырмаудан сакълайдыла.

Нарт сёздеде ёмюрлени узагъындан бери джашауда сыналыб тургъан оюмла бардыла. Алада кёбюсюне Ата джуртха суймеклик, джигитлик-

* Аллегория — адамны къылыгъын джаныуарны юсюне салыб суратлау.

** Тёре — сюд.

ге, тириликге, билимге махтау, огъурсузлукъга, кир иннетге къаршчылыкъ кѳрюнеди. Адамланы иги халиге — чомартлыкъга, джарашуулукъга, тюзлюкню тутарга, артыкълукъга кечу болмазга, дагъыда аны кибик керекли, джараулу затлагъа юретеди. Ала кесгин тилде таб джарашдырылгандыла.

Халкъ джырла джашауну хар не тюрлю джаны бла суратлайдыла: урунуу («Долай», «Эрирей», «Ийнай»); уучулукъну («Апсаты», «Бийнегер»); турмушну («Акъбийче бла Рамазан», «Акъ Батай», д. б.); историялыкъ джигитликни («Ачей улу Ачемез», «Къара-Мусса», «Татаркъан»).

«Долай» деген джырда таулуну къайгысы, сагъышы да иш бла байланыб болгъаны ачыкъланады.

«Апсаты» уучулукъну юсюнден этилген джырды. Уучуну джолу болур ючюн, кийиклени иеси Апсатыга табыныб, баш уруб тургандыла ата-бабаларыбыз. Меджисуулукъну кѳзюулеринде болгъан затды ол. Артдаракъда уа «Бийнегер» деген джырдан халкъ муслиман диннге кѳче башлагъанын ангылайбыз (джырда аллахны аты сагъынылады). Табигъатны байлыгында, джыртхычлыкъ хали кетиб, ол байлыкъны (чегетлени, сууланы, хауаны тазалыгын) оюмлу, аяулу хайырландырырга керек болгъанын халкъ ангылай тебрейди. Джырда алайлыгын сезебиз.

Баш эркинлик ючюн кюрешиу, историялыкъ джигитлик джырлада айтылыб турады: кырым ханла бла кюрешиу («Ачей улу Ачемез»), таулу феодалланы зорлукъларына къаршчылыкъ («Къара-Мусса»), кызылбск джыртхычланы чабыулары («Татаркъан»), орус-япон къазауатда къарачай джашла уруш этгенлери, дагъыда башхала.

Халкъны джашау турмушуну къыйынлыгына къаршчы джырла керти болгъан затланы тарыгъуларыдыла. алада керти историялыкъ адамланы атлары айтылынады («Баракъ», «Джагай улу Маилны джыры» «Бек-Болат», «Хасанны джыры», «Атабийни джыры»). Ол джырланы геройларына — джигитлеге — халкъ уллу суймеклигин, джан аурутханын таныта, ѳлген тулпарлагъа сарын сала, халкъны джауларына къыйынлыкъ амалсыз келликди деб, кѳл басадыла.

Кечирек этилген кюуледе («Къанамат», «Къара-Мусса», «Орус-япон къазауатны джыры») орус патчахлыкъны ууакъ миллетлени эзу политикасына къаршчылыкъ джырланады.

Къарачай-малкъар халкъ кюуле, джырла керти болгъан историялыкъ затланы юсюнден джарашдырылыб, историялыкъ кертиге да, таурухда джюрюгенча гипербола тилни билиб, адам кеси джанындан чыгъаргъан суратлау мадарла да къошулуб къураладыла. Быллай джырлада, кюуледе эпос лириканы шартларын кѳребиз. Ала эпика халда джазылгъанлары къарачай литературада прозаны, поэзияны (поэманы) чыгъарына себеб болгъанды, деб айтырга боллукъбуз.

Бешик джырла, суймеклик ийнарла, чамла халкыны джашауунда тюрлю-тюрлю затланы суратлагандыла.

Адамгъа энди джазыуун кеси суйгенча этерге эркинлик бермей, тукъум-джукъ айырыб, аны джашауу кесилгенин «Акъбийиче бла Рамазан» деген кюуде кёребиз.

Къарачай-малкъар фольклорну энчи миллет шартлары джарашылулукъну излеу, адамгъа суймеклик, джигерлик, ишге джан бермеклик боладыла.

Джашагъан джеринде табигъат болумну кыйынлыгы таулу миллетни бирикдиргенди. Джашар ючюн кюреш къаты болуб, халкыны ишге да, джауладан баш къорургъа да юретгенди, чыныкдыргъанды, тириликге джол бергенди. Фольклор халкыны сюерге, сакъларгъа, туугъан джурту, халкыны ючюн джанын аямазгъа юретеди таулу кишини. Артда уа ол ышанланы барысын суратлау литературада кёребиз. Джерни багъыб, урлукъ атаргъа хазырлагъанча, къарачай суратлау литератураны чыгъарына фольклорну уллу хайыры болгъанды.

Алай болса да бизде джазма литература чыгъар ючюн, терен социал-экономика эмда политика тюрлениу болургъа керек эди. Башында айтылгъаныча, аллай тюрлениуню 1917 джыл Уллу Октябрь социалист революция келтиргенди.

Къарачай
литератураны
туугъаны

Октябрь революциягъа дери Къарачайда автодидактла Хубийланы Иммолат, Кърымшаухалланы Ислам (Ислам Тебердичи), Биджиланы Тохтар, Акъбайланы Исмаил бизни халкыны арасында окъуну джаяргъа, миллет джазманы чыгъарыргъа

не бек кюрешдиле эсе да, Октябрь революциягъа дери хазна зат эталмайдыла. Алай болса да ала башламчылыкъ этген ишле унутулуб къалмайдыла.

Тау автоном социалист республика (Горская АССР) къуралгъанында, революцияны кючю бла Къарачайны культурасын ёсдюруге толу мадар табылады. Коммунист партияны X съездинде орусдан башха миллетлеге алгъа кетген Орта Россияны джетерча кеслерини ана тиллеринде школла ачаргъа, китаб, газет, журнал чыгъарыргъа, театр къуаргъа, клубла, окъуу-джарыкълык ишлени бардырырча учреждениеле ачаргъа деб, бегим алынады. Аны толтура, Шимал Кавказны талай миллетине автономия бериледи. Аланы ичинде Къарачай-Черкес автоном область да болады. Дондагъы Ростов ара шахары болуб, Шимал-Кавказ край къуралады. Аны бла бирге Тау республика къурутулады. Бизни областны мюлк, джарыкълык ёсюмюне бу затла барысы уллу болушлукъ этедиле.

1926 дж. Крайнацсовет, Крайнациздат, 1927 дж. Тау илму-излеу институт, Тау музей ачылыб, Шимал Кавказда культура революциягъа

дагъан боладыла. Ростовда чыкыгъан «Революция и горск» деген журнал кесини бетлеринде крайны культура, политика, мюлк ёсюмюню юсюнден магъаналы статьяла басмалайды. Алгъын джазмасы болмагъан мил-летлени литератураларына ол артыкъ да бек уллу акъыл бёледи.

Отузунчу джыллада окъуу, культура джаны бла артха къалгъан мил-летлени кеслеринден интеллигенция (окъуулу, билимли кадрла) къуралгъанында, хар не иш да автоном областланы, республикаланы кеслерине кёчеди.

Биринчи къарачай джазыучуланы асламысы Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) неда Ростов-дагъы университетде окъугъандыла.

1928 дж. араб алфавит латин алфавитге ауушунады. Китабланы ана тилде чыгъарадыла. Окъуусузлукъну къоратыргъа керти джарайды ол. Школланы саны джети кере ёседи, ана тилде газет, китаб чыгъарыу 50 кереге кёб болады, ёседи.

1926 дж. Къарачай, айырылыб, кеси автоном область болады. Ара шахары — 1929 дж. башлаб, Микоян-Шахар (бюгюнню Карачаевск). Отузунчу джыллада къарачай школлада сабийле къарачай тилде окъуй-дула. Окъуу болмай, къара танымай къалгъан адамланы ликбезледе окъутадыла. Педтехникум, медучилище, педабфак, зооветтехникум, артхаракъда — устазлыкъ, дагъыда педагогика институтла ачылыб, джангы къарачай интеллигенцияны хазырлаугъа болушадыла.

Къарачай областны китаб басмасы («Карнациздат») ана тилде китаб фонд къурайды.

Отузунчу джылланы ортасында фольклорну, тилни, исторняны тин-терге кереклиси ачыкъ болады. Ол ишни 1935 дж. Микоян-Шахарда ачылгъан Къарачай илму-излеу институт бардырыб башлайды.

1938 джылдан тебреб, латин алфавитни къоюб, басманы иши орус алфавитге кёчеди. Ана тилде джазылгъан китабла, газетле орус графика бла басмаланыб чыгъадыла, школлада окъуу китабла джангы алфавитге кёчедиле.

Биринчи литература атламла газетледе башланадыла. Чынг алгъа область газет «Горская беднота» (1922 дж.), «Горская жизнь» (1924 дж.) орус тилде чыгъады. Аны бетлеринде къарачай тилде джазылгъан статьяла басмаланадыла. Артдаракъда къарачай тилде «Таулу джашау» (1924 дж.), «Таулу джарлыла» (1928 дж.) чыгыб тебрейдиле. Газетледе элчи хапарчыланы, газетни кесинде ишлеген журналистлени ма-териаллары басмаланадыла: хапарла, назмула, пьесала, фельетонла. Ислам Къарачайлы, Къаракетланы Исса, Гебенланы Гемма, Боташланы Абидат, Ёргенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Батчаланы Хамит («Сюрюучю Хамит») таймаздан джазыб турадыла.

Газетледен сора да къарачай-малкъар тилде китабла чыгъыб башлайдыла: харифлик, дагъыда башха окъуу китабла. Аланы авторлары китаблагъа кеслери джазгъан назмуланы, хапарланы, фольклордан джарашдырылгъан затланы, орус тилден кѣчюрюлген хапарланы къошадыла. Биджиланы Асхат «Билим» деген китабны алай джарашдыргъанды: кеси джазгъанла, Къаракетланы Исса джазгъанла, Ислам Тебердичи, Акъбайланы Исмаил джазгъанла киргендиле бу китабха.

Къарачайда культура революция чыгъармачылыкъ ишге улуу кюч бередит. Джангы башлангъан къарачай литературагъа халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа, Семенланы Исмаил, къарт темирчи Мечиланы Казим, Гозаланы Ибрагим, дагъыда башкала энчи юлюш къошадыла, джангы джашауну юсюнден джангы джырла этедиле.

Чыгъармачылыкъ джолгъа кеслерин салгъан джазыучулагъа таб, тюз, суратлау халда уста джазыб, улуу джолгъа чыгъар ючюн сѣзсюз да болушлукъ керек эди. Ол себбден джазыучула кеслери Симферопольдагъы, Баталпашинскедеги, Микоян-Шахардагъы педтехникумлада, педучилищеде, педабфакда чыгъармаларын сюзюб, бир-бирине болушуб, джол усталыкъ этерча литература кружокла ачадыла.

ВАПП-ны (Всесоюзная ассоциация пролетарских писателей) биринчи конференциясындан сора Шимал Кавказда джазыучуланы алай организациялары къураладыла. Аланы арасында 1927 дж. Къарачай-Черкес ассоциация (бирлешлик), артхаракъда (1928 дж.) Къарачайны кесинде къуралгъаны джазыучуланы идея-суратлау усталыкъларын ъсдюрюрге, ала джазгъан чыгъармаланы халкъны арасында джаяргъа улуу джарагъанды.

Къарачай джазыучуланы чыгъармачылыкъ ъсюмлерине «На подъеме» деген журнал, кесини бетлеринде литература билимни кенг джайыб, улуу болушлукъ бергенди.

Коммунист партияны Ара Комитетини 1932 джыл 23 апрелде чыкъгъан бегими («О перестройке литературно-художественных организаций») къарачай литератураны ишине ажымсыз джарагъанды. Совет джазыучуланы 1934 джыл ътген биринчи сѣзди, къарачай литератураны Совет къралны кѣб миллетли литературасы бла байланышын бегитирге болуша, чыгъармачылыкъ чемерликни ъсдюрюрге, джангы джашауну, джангы адамны терен суратларгъа эркин джол ачады, фольклорну джангы джаратылына башлагъан литературагъа улуу магъанасы болгъанын чертеди.

Къарачай джазыучуланы кеслерини энчи организациясы къуралгъаны (1935 дж.) миллет литературагъа джангы джан салгъанды. Кѣзюлю чыгъыб тургъан басма ол ишге аслам эс бѣлюб башлайды. Къарачай тилде суратлау литература китабла, фольклор материалла кѣбден кѣб басмаланыб чыгадыла. Джаш джазыучула бла иш тири барады.

Къарачай литератураны ёсюмюне драматургия улу юлюш къошханды. Ал джылада школада, клублада тепсеу-джырлау ансамбле къуралыб, кеслери джырла, хапарла, пьесала джарашдырыб, халкъгъа кёргюзе эдиле. Литература кружокла драматургияны чыгъарына магъаналы юлюш къошхандыла.

Суратлау чемерликни элчи коллективлери тойлада, биченчи джыйынлада этилиучю оюнланы, алагъа ушаш затланы хазырлаб, кёргюзюб турадыла. Ала импровизация халда (хазырланмай, репетицияла бардырмай), къарагъан адамла бла сёлешиу халда бара эдиле («Дарфат бла Хаулат», «Эски адетле-джолла», д. б.) Башха тилледен кёчюрюлген пьесаланы да кёргюзе эдиле. Ол кёзюледе сценада къарачай авторланы пьесалары да салынадыла. Аллай авторланы кёбюсю бирер-экишер пьеса джазгъандан сора, бу ишни къоюб, тохтаб къаладыла. Аланы барысындан да Гебенланы Гемма кёб пьеса джазгъанды.

Джаш къарачай драматургия, заманына кёре, керекли темалагъа джууаб этерге кюрешгенди: граждан къазауатны, коллективизацияны юсюнден джазыб, жангы джашаугъа келишмеген, анга тыйгъыч болгъан затланы баямлайды, тиширулагъа тенглик джашау чыкъгъанын кёргюзеди.

Пьесалада жанр тюрлю-тюрлю болгъанды: агитацион пьесала, джигитлик-комикалыкъ пьесала (сынгар джигитликни кёргюзюб къоймай, аны бла бирге кюлкюлюк затланы да кёргюзюу), джашау турмушну суратлагъан пьесала, историядан хапар айтхан пьесала. (Б. Чотча улу «Урланган Мурат» пьесасы, А. Къоркъмаз улу «Къызыл Аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени», А.-К. Батча улу «Ахмат-Батыр» пьесасы).

Къаршчылыкъ кёрюнмей, геройланы ич болумлары ачыкъланмай тышхы суратлары учхара сызылыб къалгъан пьесаланы орнуна артхаракъда ачыкъ сюжетли пьесала чыгъадыла (Г. Гебен улу «Бирликде кюч», «Эски адетле, законла», А. Ёртен улу «Мариям» пьесасы). Былада геройну ич болумун, энчи халисин билдирир ючюн авторла сюймекликни юсюнден ийнарлагъа, кюулеге иги танг орун бердиле. Ол шарт джазыучуну фольклор традициягъа эс бёлгенин танытады.

Бир-бир пьесалада драматургну сёзге чемерлиги, джазаргъа усталыгъы, суратлау мадарланы тюз хайырландыра билгени ачыкъ болуб турады. Сёз ючюн, Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы (комедиясы). Аны орта ёзеге оюнчу, чамчы, хыйларакъ халили, джашауда терсликлени барысын ангылаб, чегиб тургъан джалчы Огъуруду.

Пьеса 1931 джыл джазылгъанды. Алты джылы басмадан чыкъмай, къол бла джазылгъаны хайырландырылыб тургъанды. Дондагъы Ростов-

да тау миллетлени суратлау чемерликден олимпиадасында (1931 дж.), Микоян-Шахарда советлени область съездинде (1934 дж.) кѣргюзюлюннгенди пьеса. 1937 джыл чыкыгъанды басмадан.

Профессионал артистле, театр джокъ эдиле. Ол зат драматургияны ѳсюмоне тыйгыч бола эди. Ол джыллада драматургия суратлау чемерликни элдеги клублада ойнагъан коллективлеринден хазна ѳрге ѳсалмагъан эди. Алай болса да къарачай драматургия фольклор чыгъармаладан керти профессионал литературагъа кѣчюб башлагъаны ачыкъ танылады.

Поэзия

Къарачай литератураны биринчи башлагъан джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут болгъандыла деб

айтыргъа тыйыншлыды.

Къаракетланы Иссаны (1900 — 1942), биринчи «Джангы шигирле» (1924) деген китабындан башлаб, эм артда джазгъан «Колхоз джыр» (1935) деген назмусу бла бошаб айтсакъ, бютеу да чыгъармачылыкъ джолу он джылдан озмайды. Къарачай халкъны джашауун Октябрь революциягъа деричиси бла эндигисин тенгледириб джазады Исса, эски адетлени, реакцион динчилени ишлерин хыртха урады, тиширыуну эркинликге чыгъарыуну, аны унукъдургъан адетлени тамыры-тюбю бла къоратыргъа чакъырады.

Поэтни терен фахмусу, кючлю, учунгъан ауазы, туугъан джуртуна керти суймеклиги «Кавказ» (1928 дж.) деген сейирлик назмусунда ачыкъ танылады.

Туугъан джуртуну ариулугъун аны ичинде джашагъан таууланы джашаулары бла байлайды поэт. Халкъны алгыннгы, эндиги, келлик джашауун джуртуну табигъаты бла бирлешдиреди. Бу назму джаш къарачай литературада пейзаж лириканы башланууна джол салгъанды. Поэтни патриотлугъу, кесини халкъы джарыкълыкъланы баш басхычына минерине джюреги талпыб излегени, туугъан джуртуну байлыгын ачыкълауу бла согъулубду.

Джыйырманчы джылланы аягына, бютеу орус пролетар поэзиядача, Иссаны чыгъармачылыкъ ишинде да джангы джашаууну, джангы совет адамны ачыкъ, терен суратларгъа излегени белгили болады. Туугъан джуртуна Октябрь революция келтирген джангылыкъларгъа уллу эс бѳледи, аны юсюнден джазады. «Комсомолчуну молла бла даулашханы» деген назмуда молланы къарыусуз ауазларына материалист идеологияны къаршчы салады. Джазыучуну ол иннетини ѳсе, бегий баргъанын «Бай бла джарлы» деген чыгъармада кѳребиз. Назму керти болгъан затны юсюнден джазылгъанды. Назмуда романтикалыкъ образладан башлаб, поэтни джюреги кызыб сѳлешгени джашауда керти болгъан зат бла байланады.

Къаракетланы Иссаны сейирлик, джарыкъ поэзиясы, фахму кючюн халкъына толусу бла берирге излегени джазыучулары джаш тѣлюсюне югюдю.

Революцион джырлары, назму диспутну, лирикалыкъ поэмаы къарачай литературада биринчи башлагъан Къаракетланы Исса болганды.

Ёртенланы Азретге (1907 — 1955) поэт-агитатор десек, джангыллыкъ тюлбюз. Азретни чыгъармачылыкъ иши — коммунизмни идеалы, джангы джашау ючюн кюрешиудю. Джангы джашаугъа чырмау болгъан затланы, эски-чирик адетлени хыртлай, кесини поэтлик кючю бла джангы совет адамгъа коммунист идеяны сингдирирге излейди («Афенди бла ёлюм», «Къарачай той», «Дуркъучу», д. б.).

Къарачай поэзияны 20 — 30 джыллада баш темалары — революция, джашауда тюлениуле, джангы иннетли адамы туугъаны. Ёртен улу аладан сора да кесини чыгъармачылыкъ ишинде поэт бла поэзия деген темалагъа улуу эс белгенди («Башлады», «Каламым бла дефтериме», д. б.). Сабийлеге атаб да кѣб назму джазганды Азрет.

Ёртен улуну биринчи назму китабы «Джангы джырла» — 1927 джыл, экинчи китабы «Эркинлик джилтинлери» — 1929 джыл, ючюнчюсю «Джырла бла поэмала» 1934 джыл чыгадыла басмадан.

Биринчи китабында джазыучу восток поэтикагъа тырмашыб джазгъаны назмуларыны строфикасындан, суратлау мадарла бла аслам заманны хайырланнганындан, араб сѣзлени иги кесек джюрютгенинден белгили болуб тура эсе, экинчи, ючюнчю китабларында (20 — 30 джылла) орус совет поэзиядан юрениб джазгъаны ачыкъланады. Алгъаракъ Ёртен улу пролеткультну джазыучуларына тартады. Чыгъармаларын гимн, лозунг, марш халда джазыб, «миллионланы темир джюрюшлерин» кѣргюзеди. Алада революциялыкъ, джамагъатлыкъ ишле болмаса, адамы энчи джашауу суратланмайды.

Аллында Маяковскийни джангы ритмасына Азрет алай улуу эс белмей келиб, ардан аны поэтикасына кѣчеди. Поэзияны къанатландыргъан джангы ауаз къарачай назмугъа кюч, ётгюрлюк береди. Орус литератураны сынамы къарачай фольклорну традициясын, джазыучуну усталыгъын ёсдююрге улуу болушлукъ береди. Ёртен улуну эпос чыгъармачылыгъы башланады. Джазыучу сюжет къуаргъа, чыгъарманы жанрына кѣре, ачыкъ, уста суратларгъа, геройланы сыфатларын чемер кѣргюзюрге юренеди («Къарачай той», «Бизни акка», «Эсимдеди», «Уучула», «Садакъачы»). Поэт лиро-эпикалыкъ поэмала джазады («Бай бла джалчы», «Эфенди бла ёлюм», «Тергеу ал»). Бу поэмала къарачай литератураны чемер суратлау джаны бла ёсюмюне белгили юлюш къошадыла.

«Сюлеменни Суратха письмосу» деген поэма кырачай литературада сыймекликни юсюнден биринчи поэма болуб чыгады. Поэт композиция, сюжет кырауда керти усталыкны кыргозеди. Поэмада Суратны сыфатлаганы, акыл юретген сёзлери восток поэтиканы традицияларына ушайды.

Джазыучуну терен фахмусун бегите, чыгармачылык усталыгын бишгенин таныта, лирика-эпикалык поэмасы «Сафият» чыгады. Суратлау-идея джаны бла да сейирлик джарашдырылганды ол.

Ертенланы Азрет кесини чыгармачылык усталыгын тикрал этер ючюн тохтаусуз ишлейди, билимин ёсдюреди: кырачай-малкыар фольклордан, восток поэтикадан, орус классикадан, совет литератураны чыгармаларындан, Маяковскийни поэзиясындан юреннгенди.

Алай бла, Ертенланы Азрет кырачай литературада аны ызындан келе турган джаш кыаумга устаз болуб кылады.

Б а й к ы у л л а н ы Д а у т (1902—1942) Октябрь социалист революцияга дери байлада джалчы болуб, ишлеб турганды. Кыш школга джюрюб окырга кюрешгенди. Рволюциядан сора эл хапарчы болуб ишлейди, Ростовда Комвузну бошайды, журналист, поэт, орус тилден кырачай тилге кёчюрюучю болады. Биринчи чыгармасын 1931 джыл басмалайды.

Даут, ол джыллада башха джазыучулача, бешджыллык планны, коллективизацияны, совет адамланы джигерлик ишлерини, фашизмге кыаршы кюрешиуню юсюнден джазады. Поэт историялык материаллага эс белгени, кырачай миллетни бурунгу джашауу бла бюгюнюн тенглеширгени кырачай литературада социалист реализмни бегий барганын танытады («Париж Коммуна», «Кыанлы ыйых кюн», «Шамай алгын бла энди», «Турциядан келген письмога джууаб», «Бюгюнню Кырачай»).

«Шамай алгын бла энди» деген поэмада халкыны кыозгалыуу, революцион сезимлени ёсгени, 1917 джылны революциясы амалсыз болурга кереклиси, революциядан сора джангы джашау тууа келгени суратланады.

Даут отузунчу джыллада, социализм хорлады деб айтылган джыллада джазыб башлаганды. Кесини чыгармаларында Даут джангы совет адамны сезимлерин суратларга бекден бек юрене барады. Сюйюмлю героину суратларга джазыучуга журналист иши болушлук этеди. Даут поэзиясында джашауда керти тюртюлген затларын, керти адамланы, колхозчуланы, аланы ишлерин суратлаб джазады («Азретден юлгю алыгыз», «Колхоз джыйыннга», «Терезе» колхоз, «Джылны төрт чагы», д. б.). Алгыракылада Даут героиланы джазыксындырыб джазган эсе, энди аланы хар бирини ишине кёре, сый берилгенин, джангы джашау ючюн кюрешген героиланы суратлайды. Алай бла, джазыучу

кесини чыгъармачылыкъ ишинде революцион гуманизмге келеди, чыгъармалары джарыкъ джылыу аладыла.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла Даут кючлю, ётгюр адамланы сифатлайды назмуларында («Чкаловгъа», «Юч лётчикге», «Папанинчилеге», д. б.). Фашизмни джанындан къоркъуу ёсе баргъаны бла совет адамланы ёхтемликге, джнгитликге кёллендириб джазады. 1940 джыл джазылгъан «Испан кызычыкъ» деген поэмасында халкъла арасы революцион къозгъалыуда ишчи халкъны бирлешиую суратланады.

Эпикалыкъ чыгъармала Даутну поэзиясында аслам орун аладыла. «Шамай алгъын бла энди» деген поэмасы Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романына джол салгъан болур дерге джарайды.

Даутну чыгъармачылыкъ ишинде орус классика литератураны къарачай литературагъа, аны ёсюмуне джарагъанын кёребиз.

А. С. Пушкинни джюзджыллыкъ юбилейине (1937 дж.) атаб, Даут аны талай чыгъармасын къарачай тилге кёчюргени кесини «Джырла бла джомакъла» (1940 дж.) деген китабчыгъын чыгъарыргъа себеб болгъанды. Даут кесини чыгъармаларында фольклор материалны хайырландырыргъа да А. С. Пушкинден юреннгенди.

Къарачай
литературада
суратлау прозаны
башланнганы

Къарачай литературада биринчи проза чыгъарма Хубийланы Исламны (Къарачайлыны) «Хасанны юленнгени» (1929 дж.) деген хапар эди. Эски, адамны джашаууна чырмау болгъан чирик адет-леге къаршчы джазылгъан эди ол. Экинчи проза

чыгъарма — Байкъулланы Даутну «Бекмурзаны джашауу» (1931 дж.) — джарлыла, джалчыла, зорлукъ джашауну тюрюнде кёрген кыйын-лыкъланы суратлайды.

Къарачай литературада проза жанрны чыгъарына себеб болгъан журналистика, публицистика, критика литератураны ёсе баргъаны эди.

Ёртенланы Азрет Ходжа Насреддинни хапарларын джыйыб, кеси да «Ал сёзюнде» хапарланы уста джазаргъа быладан юренигиз деген чакъырыуну салыб, китабчыкъ чыгъарады. Аны чыккыгъаны проза жанрны ёсерине, ишексиз, белгили юлюш къошханды.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романына дери джазылгъан хапарла, джомакъла, бу роман бла тенгледирсек, аланы барысында бир уллу чыгъарманы «Ал сёзюне» ушатыргъа боллукъду.

А п п а л а н ы Х а с а н (1905 — 1938), «Къара кюбюрню» джазгъан заманда, партияны Къарачай обкомуну биринчи секретары болуб ишлей эди. Хасанны кысха билген адамла, аны тенглери айтханнга кёре, Къарачайны бурунгу джашауундан башлаб, Октябрь революциягъа дери, андан озуб, Совет властны джылларындан джашауун да кёргюзюр муратлы болгъанды ол. Алай а сталинчи репрессияланы заранындан къутулалмагъанды Хасан. Ол муратына да джеталмагъанды. 1937 джыл тугулуб, джашауу замансыз юзюлгенди.

Романны темасы — Кырачайны революциягъа дери джашауу. Романда суратланган заман биринчи орус революцияны аллы бла ётген джылладыла. Автор историялыкъ роман джазартгъа излемегенди. Аны мураты — орус пролетариатны башчылыгъы бла таулу джарлыланы класс сезимлерини ёсе башлагъанын, реакцион динчилени ётюрюк ауазларындан кытула тебрегенлерин, башха миллетлени кёрюб болмагъан заранлы иннетден чыгъа башлагъанларын кёртюсюу. Автор ол муратны тамам толтургъанды. Романны тамалы — джарлы халкъ бла аны джегиб, унукудуруб тургъан зорчуланы арасында кюреш. Романны композициясы, кёбпланлыгъы, геройларыны эки кыауумгъа юлешиннгени ол кюрешни толусу бла ачыкълар ючюндю.

Романны башланнуу — тюзлюк ючюн джалчы джашны, джигит Кыанаматны бай кыауум бла кыаугъа, кыалабалыкъ болгъаны. Кульминациясы (эм кызыу джери) — орус ишчи Семён бла аны джёнгерлери таулуланы зорчулагъа кыаршчы сёлешгенлери. Экинчи китабында романны сюжети талай тюрюлю затха юлешинсди. Бир кыауум джарлы халкъдан чыкъгъан геройланы джашау джазыуларыны юсю бла байланы, бийлени, реакцион афендилени артыкълыкълары адам тёмеча болуб баргъанын кёртюзтеди (Хамитни, Файрузну ёлтюргенлери, Джантемир бла Тауджаннга джетген кыйынлыкъ, д. б.) Халкъны класс сезими ёсюб башлайды. Зорчулагъа кыаршчы чыгъады джарлы халкъ. Аланы бир кыауумун тутадыла, бир бёлеги кыачыб кытулады. Ала тутхан иннет халкъгъа джайылады, сингеди.

Романны ахыр тешилиую (развязкасы) — дорбунда джашыныб тургъан Семён, Бийнёгер; Кыанаматха мыртазакъла келиб, джоллары болмай кетгенлери. Эпигонда (романны тамамлагъан кесегинде) орус ишчи-революционер Семён Россиягъа кетерге тебрегени (таулула баш бошлукъ Россиядан келлигине ийнаныбдыла).

Романны персонажларын сыфатлар ючюн, джазыучу кёб тюрюлю суратлау мадар табады: портрет (адамны тыш болуму), туура сёз, бир-бирини халисин айтыу, джазыучу кеси берген характеристика, пейзаж, кийим тюрлендириу, маска кийиу, халкъ джырла, дагъыда башха затла.

Романны уллу проблематикасы — революциягъа дери кырачай халкъны джашауун, адетлерин, джорукъларын, сезимин, тин байлыгъын терен, кенг суратлаууна да бай, кесгин тили кыошулуб «Къара кюбюрню» сейирлик этеди, энчи миллет колорит береди.

Джазыучу, совет литератураны сыналгъан традицияларын билиб, кесича сюзюб, энчи ишинде хайырланнганы романны социалист реализмни керти фахмулу чыгъармасы этеди.

Отузунчу джылланы
экинчи джарымында
джазыучуланы джаш
тёлую

Джаш джазыучула Хубийланы Осман, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар Совет властны джылларында ёсгендиле. Аланы чыгъармачылыкъ джоллары кырачай литература айныб тебреген кёзюуде башланады — отузунчу джылланы экинчи кесегинде.

Орусланы Махамет Байкѳулланы Даут бла бирге Пушкинни чыгѳармаларын кѳарачай тилге джетишимли кѳѳюреди. Аны «Джырла» деген назму китабы басмадан 1939 джыл чыгѳады. Махаметни уллу фахмусу болгѳанына назмулары толу шагѳатлыкѳ этедиле. «Микоян-Шахар», «Хурла кѳл» деген назмулада туугѳан джуртну ариулугѳун терен ангѳлай билгени кѳрѳюнеди.

Кѳарачай-малкѳар фольклорда болгѳан эски халкѳ джырланы («Бийнѳгер») орус тилге кѳѳюргенинден, илму-излеу институтда ишлей туруб, фольклорну джыйыб, джарашдырыб, джазыб, аны халкѳгѳа кенг джаяр юѳюн уллу иш бардыргѳанындан ачыкѳ боладыла Махаметни уллу планлары да, терен фахмусу да.

Махаметни чыгѳармачылыкѳ ишинде джангы джашауну темасы, совет адамны патриотлукѳ сезими суратланады. «Тору атым», «Кѳурч кѳылычым» деген назмуларына поэт халкѳны тынчлыкѳ кѳзюуде иши бла Ата джуртну кѳоруулау теманы бирикдиреди, совет халкѳланы миллет шохлукѳларын кѳргѳюзеди.

Гокка ханс ачылыб башлагѳанча, Махаметни джангы джашнаб тебреген фахмусун, джашар ѳмѳорюн да кѳазауат юзеди. Кѳб ашхы муратларына джетдирмей кѳояды.

Уллу Ата джурт кѳазауатны сермешулеринде 1942 джыл туугѳан джуртуну, кѳралыны эркинлиги юѳюн джаш поэт джанын береди.

Борлакѳланы Тохтар (1914—1942) кесини чыгѳармаларында, бирси джазыучулача, социалист Ата джуртну, Коммунист партияны, В. И. Ленинни, ленинчи комсомолну, Кѳзыл Аскерни, кѳралны джетишимлерин, совет адамны Ата джуртха сѳймеклигин, аны джаудан кѳоруулар юѳюн джанын аямазлыкѳын, кесини туугѳан джерини — Кѳарачайны баш темала этиб, аланы юсюнден джазады.

Тохтар кѳб миллетли Совет кѳралда миллет шохлукѳну суратларгѳа бек сѳйгенди («М. Ю. Лермонтовгѳа», «Сулейман Стальскийге», «Джырны кюню» — А. С. Пушкинге аталгѳан назму, д. б.).

Миллет шохлукѳну темасына джазылгѳан чыгѳармаларында миллетлени бир иннетлиликлерин, окѳуу, джарыкѳлыкѳ ишле бла хар миллет бирча хайырланнганын суратлайды.

Тохтар да, Орусланы Махаметча, фахмусун толусу бла ачхынчы Уллу Ата джурт кѳазауат башланады. Поэт-патриот, назмуларында кеси джазгѳанча, джетген кюн кѳаламын кѳылычха ауушдуруб, фронтха кетеди.

«Кѳаламыма» деген назмуда айтхан сѳзлерине поэт тѳюз болгѳанын кѳребиз.

Кѳамиш бууунда
Джырла джазгѳан,
Сен, темир кѳалам!
Ачыкѳ мени

Джаш джюрегими,
Терен ангыларча
Хар адам
Сени джюрютген
Поэтни кьолуна
Бойсун, сен, тюз ишле!
Эзиб, отсузлай тишле!
Джырларында кьанлы джауну
Мени джуртума
Керек кюн
Сени кьылычха бурурма...

Тохтар Хорламны кюнюн кёрмейди, 1942 джыл Сталинградны кьаты урушларында суйген джуртун кьанлы джаудан кьоруулай, джигитлик этиб ёледи.

Х у б и й л а н ы О с м а н (1918) Борлакъланы Тохтар, Орусланы Махамет кьатыш, Микоян-Шахарда рабфакда окьугьанды. Алача, ол да Ёртенланы Азрет кьурагьан кружокга джюрюб тургьанды. Чыгьармачылыкь джолу ол джыллада, рабфакда окьугьан заманында башланганды.

«Комсомол джырла» деген назму китабы 1936 джыл басмаланыб чыгьады. Бу назмуларыны ичинде «Партизанны кьабыры» деген назму-су артыкь бек белгили болуб джайылады.

Кьарачай литератураны фондуна Османны прозада биринчи атламы магьаналы юлюш кьошханды. 1936 джыл «Абрек» деген повестден юзюклени басмадан чыгьарыб башлайды. Повесть сюрюучю джашны джашау джазыуун суратлайды: революциягьа дери джашауун, граждан кьазауатха кьатышханын, джангы джашауда ишин.

Аппаланы Хасанны ишин арлакь соза, Осман кьарачай прозада джангы джашау ючюн кьаджыкьмай башчылыкь этиб кюрешген, кеси кьолу бла социализмни кьурагьан совет адамны образын сыфатларгьа излейди. Бу излемни литературада орнатыр ючюн, джазыучу Джангы Кьарачайны урунганлары бла ушакь этеди, алагьа атаб очеркле джазады («Бийчесында», «Анзорчукь»), «Аманат» деген трилогияны авторуну, кьарачай литератураны белгили джазыучусуну Хубийланы Османны прозада биринчи антламлары алай башланадыла.

Уллу Ата джурт кьазауат башланыр кёзюуде Осман аскер кьуулукь-да болгьанды. Андан ауур джаралы болуб кьайтады.

Отузунчу джыллада кьарачай литература кюч алады, аякь юсуне кьаты турады. Джазыучула халкьны джашауун терен, туура кёргюзюрге излейдиле, усталыкьларын ёсдюрюб кюрешедиле. Аллындан огьуна кьарачай суратлау литература партиялыкь-халкь литературыады.

Уллу Ата джурт кьазауат кьарачай джазыучуланы алгъа уруб баргъан литература ишлерин тохтатады. Джазыучула джуртубузну фашистледен кьорууларгъа фронтха кетедиле.

«Ата джурт» ючюн деген джыйымдыкъ китаб 1941 джыл чыгъады басмадан. Ол китабда кьарачай литератураны ал ташын салгъанла да, литературагъа джангы кьошулгъанла да, бир болуб, Ата джуртну джаудан кьорууларгъа совет халкъны чакъырадыла, кеслерини кьазауатха хазырлыкъларын, керек болса, Ата джурт ючюн джанларын берликлерин билдиредиле.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ КЪАРНАШ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ

Черкес
литература

Узакъ заманладан бери къарачай бла черкес халкъ, хоншу болуб, къарнаш шохлукъда джашайдыла. Аланы джашаулары, культуралары, сёз усталыклары, искусстволары, джырлары, оюнлары, теспеулери, къобуз тартыулары, адетлери да бирчады. Черкес литература да, къарачай литературача, 20-чы джыллада башланады.

Биринчи черкес литераторла къарачай литераторла бла бирге ишлейдиле. Ала, бир-бириндсн юрене, бир-бирине болуша, джаш литератураланы айнытыб тебрейдиле.

30-чу джыллада черкес литература уллу джстишимле этгенди. Бу джыллада биринчи черкес романла — В. Чернышев бла Х. Абуковну «Инджикни джагъаларында», М. Дышековну «Танг джарыкъ» — чыгъадыла.

«...Бу повесть, Инджик, сени джагъаларынгда, сени кызыу акъгъан толкъунларынгы шууулдагъан тауушларыны тубюнде узакъгъа кетмеген кюнлени, бюгюнню къурулушну юсюнден джазылгъанды. Сени бла бирге джюз джыл джашагъанла эшитедиле толкъунларынгы шууулдагъанында этген кёзюуледен сёзле, къуру ала кёредиле сени толкъунларынгы аркъаларында джюзджыллыкъ къулланыуда тёгюлюб тургъан тер тамчыла бла джыламукъланы», — деб джазылады «Инджикни джагъаларында» деген романны лирикалыкъ ал сёзюнде.

Авторла таууланы революцион сезимлери уянганын, аланы большевиклени башчылыгъы бла Совет власть ючюн кюрешлерин, джангы адамны джаратылыуун суратлайдыла. Романда бир-бирине къаршчы эки къауум адам кюрешеди. Биринчи къауум халкъны ичинден чыкъгъан, аны ёкюллери (Хасан, Бачир, Забит, Уважокъ); экинчи къауум халкъны эзиучюле (атаман Пятидриухов, Болджаллы правительствону эгети, бий Мусса).

Хасанны атасы эртде ёледи, ёксюз джашчыкыны байгъа джалчыгъа береди. Автор геройну дуня сезимини ёсюб баргъанын эслетеди.

Романны аллында Хасан бийни айтханын этген, кьоркыакъ джашды.

Артда уа, Армавирде большевиклеге тьобегенинден башлаб, Хасан джангы джолгъа чыгъады. Джашау ючюн кюрешеди, джангы джамагъатны адамы болуб кьалгъанды.

«Инджикни джагъаларында» деген романны ызындан 1934 джыл М. Дышековну «Танг джарыкъ» деген романы чыгъады.

М. Дышеков «Танг джарыкъ» романда бий Темботда джалчылыкъны кыйынлыкында тургъан бир джарлы, урунган черкес юйдегини юсюнден джазады.

Юйню тамадасы Батыр, джарыкъ кюнлеге джетмей, кесини «Къалай болсун? Кыйынлыкъдан чыгъар джол кыйда?» деген сорууларына джууаб табмагъанлай, ёлюб кетеди. Сабийлери ёксюз къаладыла. Андан ары ала джалчылыкъдан, ачлыкъдан, джалангачлыкъдан башха джашау кёрмейдиле. Ёсюб уллу болгъанларында, Батырны джашлары Хамид деген революционерни тегерегине джыйыладыла.

Хамид бла аны джёнгерлери абрек отряд кьурайдыла. Ал кёзюуде ала халкыны эзиб тургъан байладан къан аладыла. Артда уа революцион агитацияны болушлугъу бла халкыны иши ючюн джан аямай кюрешедиле. Хамидни отряды революцион отрядха кьошулады. Къызыл аскерчиле бла бир болуб, Совет власть ючюн къазауат этеди. Къызыл Аскер хорлагъанында, кеслерини туугъан эллерине кыйтадыла. Къызыл байракъ джангы дунияны ачылгъанын билдиреди.

Черкес литератураны тамалын салгуда Х. Абуков, В. Чернышев, М. Дышеков кеслерини чыгъармалары бла уллу орун аладыла. 30-чу джыллада бу джазыучуланы тегереклерине ол джылланы эм фахмулу джаш тёлсю — литераторла: А. Охтов, Х. Гашоков, И. Амироков, С. Темиров, дагъыда башхала джыйыладыла.

Заман излегеннге кёре, эм бек керекли темалагъа джазадыла ала.

И. Амироков ишчи темагъа «Джаш бригадир» деген повестни джазады (1935 дж.).

С. Темировну «Къууанчлы джашау» (1936 дж.) повестини темасы таулу тишируну азатлыкъ табханыды.

30-чу джыллада черкес литература эм уллу джетишимлерин прозада этгенди. Поэзия алай уллу орун алалмагъанды. Уллу Ата джурт къазауатха дери кьуру «Черкесияны джаш поэтлерини назмулары» (1939 дж.) деген, кёбюсю Х. Гашоковну назмуларындан кьуралгъан бир китабчык чыкыгъанды.

Абаза
литература

Бизни областда шохлукъда, кьарнаш бирликде джашаб тургъан миллетлени бири — абаза халкъ кесини тилинде джазыу, окъуу джанындан багъалы саугъаны 1932 джылдан башлаб табханды.

Абаза, черкес литератураны да тамырын орнатыб тебреген Татлустан

Табулов болганды. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери да элде сабийлени окъутуб тургъан устаз Табулов, алфавит къураб. миллетлени ичинде окъуу, билим джаяргъа излейди.

Биринчи просветителлеца, Табулов да энциклопедист болганды. Устаз болуб ишлеб тургъанлай, ол назмула, поэмала, очеркле, пьесала, хапарла джазыб, фольклор джыйыб, орус джазыучуланы черкес, абазатилге кёчюрюб кюрешгенди. Эм биринчи Табулов И. А. Крыловну чыгъармаларын кёчюргенди.

20—30 джыллада Татлустан 20-дан артыкъ окъуу китаб чыгарганды, алада кесини биринчи чыгармаларын, поэмаларын, «Псыж», «Обур къарт», «Дадыра», «Эльбургъан», «Джудуз», «Ошхамархо» («Минги Тау») деген хапарларны басмалаганды. 1929 джыл Табуловну «Зулий» деген биринчи китабы чыгады. Бу китабха «Зарыла», «Зулий» (пьесалары), «Ишчи бла элли», «Эски бла жангы джашау» деген инсценировкалары, назмулары киредиле. Абаза суратлау литература Табуловну бу чыгармаларындан башланады. Бизни къралны башха джаш литературалары поэзиядан башланыб прозагъа, драматгъа артхаракъ кѣче эселе, абиза литература уа драмадан башлайды.

Абаза литератураны эм баш темасы — тиширыуга баш эркинлик берилгениди.

«Зулий» деген пьеса тиширыуну шериатны, эски джорукъну азабындан кьутхару темагъа джазылганды.

Табуловну «Зарыля» деген сатиралык комедиясында тау элге тамадалык этиб турган старшинаны, бийни, кюпсени бетсизликлери хыликке, самаркѡу халда суратланады, джазыучу адамланы келишулеринде джашауну эски джорукларына кѡаршчы турады. Акѡыллы, ариу кѡылыклы, юдегисине, эрине тѡз, чѡрайлы таулу тишируну — Зарыляны сѡфатында джазыучу халкѡны ичинден чѡкѡган адамланы болумлу, акѡыл, кѡылык бла да онглу болганларын кѡргѡзеди.

Зарыля 20 джыл болган эри бла аriu джашагъан тиширууду. Зарыляны бий да, старшина да, кюпсе да джаратадыла, хар бири Зарыля да аны джаратырын джашыртын излсрге умут этеди. Быланы бу мурутларын Зарыля эрине айтады. Зарыля да, эри да бир акыйлы болуб, халкъны аллында аланы хыликке этерча, ийлыкдырырча, керти адамлыксызлыкъларын, бстсизликлерин айгъакъ этерча, мадар табдыла. Къара иннетли бийни, кюпсени, старшинаны керти бетлери, аманлыкчылыкълары, адесбсизликлери халкъга ачык болады. Фольклор сюжет бла хайырланыб, джазыучу джангы, джашау излемге келишген литература чыгъарма — пьеса джазганды.

«Ишчи бла элли», «Эски эмда джангы джашау» деген инсценировкаларында джангы джашау ючюн эски джашаугъа къаршчы кюреш ачаргъа чакъырады.

«Школ», «Джырла», «Пионер газет» деген назмулада Табулов джангы джашаугъа чакъырады, окъууну хайырын ангылатады, билим алыргъа кереклисин айтады.

Табуловну черкес, база литератураланы ёсююне уллу магъанасы болганды.

1933 джылдан башлаб, «Къызыл Черкесия» деген газетде база тилде бир бет басмаланыб чыгыб турганды. 1938 джылдан сора уа «Къызыл Черкесия» деген газет чыгады база тилде. Газетде ал кёсюледе джаш литераторланы — Д. Озовну, Н. Озовну, И. Табуловну, Х. Жировну, П. Цековну биринчи чыгармалары басмаланадыла.

База литература 1940 — 1941 джыллада иги ёсюб башлайды. Литератураны ёсююне фольклордан — нарт эпосдан, историялыкъ айтыуладан басмаланган затла уллу болушхандыла.

30-чу джыллада база литературада проза башланады. Ал кёсюде джазыучула фольклор мотив, сюжет бла хайырланадыла (Жиров Хамидни «Тиширула азат къалай болдула», «Джашыны джигитлигин ол кёрмей къалады», «Мангкъабурун бий»). Джашауда болган затлагъа таяна, хапарла джазар ышан да этедиле бу кёсюде.

Ногай литература

30-чу джыллада, Къарачай-Черкесияны башха миллет литератураларыча, ногъай литература да ёсюб башлайды: бу джыллада М. Къурманалиев «Бу кёсюдеги сабий назмула», «Школну файда-

сы», «Сабийлени макъамлары» деген бир белек китабчыкны басмалайды.

Фазил Абдулжалиловну 1932 джыл «Мурат шахарда не кёрдю», «Эринчек Керей», 1936 дж. «Повесть», «Кёбледен экеу» деген китабчыклары басмаланадыла.

1932 джылда Х. Карасовну «Сабийле бир-бирине къалай болушадыла» деген китабы чыгады. Х. Булатуков ногъай тилде «Фатима» деген биринчи пьесаны джазады. Бу кёсюде джаш ногъай джазыучула кеслерини чыгармачылыкъ джолларында фольклор поэзиягъа таянадыла.

Ногай халкны фольклорун джыйыуда, сюсюде ногъай халкъгъа окъууну джар ючюн кюрешген устаз эмда алим Джанибеков Абдул-Хамидге уллу орун бериледи. Аны ногъай фольклорну джыйыуда, басмагъа джарашдырууда кёбджыллыкъ ишини ногъай тилни, литератураны ёсююне сёзсюз уллу дараджасы болганды. Халкъ джырланы, таурухланы, джомакъланы, эртдеден айтылыб келген хапарланы джыйыу, аланы басмалау ишлени Джанибеков Октябрь социалист революциягъа дери башлагъанды, Совет властны ал джылларында ол ишни тохтатмай кюрешгенди. Джанибеков ногъай школлада биринчи окъуу китабланы авторуду. Алагъа кесини гитчерек чыгармаларын да («Ногай той», «Сатлыкъ бийле», «Къарайдар бла Къызыл Гуль») кийиргенди. Джанибеков чыгармаларын фольклор материалгъа кёре джарашдырганды.

Ленинчи миллет политиканы кючюнден миллет кадрланы хазырлайдыла, ногъай совет интеллигенция къралыб, аны ичинден джазычула чыгадыла.

«Джарлы Исахакъ» деген псевдоними бла Сеитов Къурманны фельетонлары чыгадыла. Джаш поэтге Д. Акиев, А. Казаков, М. Джагипиров, Х. Карасов, Ф. Абдулжалилов кеслерини назмуларында окъууну, коллективизацияны, социализм къруауну юсунден джазадыла.

Джаш джазычуланы чыгъармалары ногъай литератураны историясында магъаналы орун аладыла. Ала къргозген баш, керекли проблемаланы артда кеслерини творчестволарында белгили ногъай джазычула терен суратлайдыла, ёсдюредиле.

30-чу джыллада джаш джазычуланы ичинде артыкъ белгилеле Ф. Абдулжалилов бла Х. Булатуков боладыла.

Ф. А. Абдулжалилов 1913 джыл 1 мартда Къанглы элде туугъанды. Школну бошагъандан сора 1927 джыл Черкесскеде педтехникумгъа киреди. Назмуларын студент заманында джазыб башлайды. Аны биринчи «Окъуу кампаниясы келди» деген назмусу «Къызыл Черкесия» деген газетде 1931 джыл чыгады. Андан сора кёб сабий хапарчыкъ джазады: «Мурат шахарда не кёрдю» (1932 дж.), «Эки дуния» (1939 дж.), «Биз социализм кърыйбыз» (1932 дж.), «Эринчек Керей», «Кёбледен экеу», «Повесть» (1936 дж.), «Хорланган джаула» (1936 дж.) деген пьесасында кулакка бла кюрешни къргозеди. Пьесаны баш герою Асан бла комсомолчула ногъай элдеде социализм къруаргъа бузукъ болган джаулагъа кършчы кюрешедиле.

Ф. Абдулжалиловну чыгъармачылыкъ джолу аны джамагъат ишлери бла байланыбды.

30-чу джыллада Абдулжалилов комсомолну обкомуну секретары болуб ишлейди. Аны бла биргелей илму-излеу институтну аспирантурасында окъуйду.

Абдулжалилов бу джыллада литература джаны бла да ёсгенден ёсуб барады. Назму, къысха хапар жанрдан поэмалагъа, повестлеге кёчеди. Сёз ючюн, поэма «Кёбню кёрген Къобан суу» (1936 дж.).

Фазилни чыгъармачылыкъ джолун алыб кърасакъ, ол Совет къралны социализм ишлеген джолунда хар кёзююню суратлагъанлай тургъанды.

Фазил кёб тюрлю жанрда джазгъан литератор (прозаик, поэт, драматург, критик) эди.

Къарачай-Черкесияны кърнаш миллетлерини тиллеринде чыкъган литературала бир-бири бла байламы ёсгендиле, сынам алыуда, бегиуде бир-бирине сеbeb болгъандыла.

БАШЛАРЫ

Къарачай литература

(1929—1941)

Ал сёз	3
Байкъулланы Даут	13
Чыгъармачылык джолу	14
Хорламгъа чакъыргъан назмулары	28
Драматургия	31
Батчаланы Абдул-Керим	48
«Башлады»	48
«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден	49
Тилни суратлау мадарлары	51
Тенгешдириу	51
Бетлендириу	51
Асыл героину суратланыуу	52
Эбзеланы Шахарбий	53
«Огъурлу» деген пьесаны юсюнден	55
Суратлау проза	59
Аппаланы Хасан	59
«Къара кюбюр» романны юсюнден	64
Хапар	79
Повесть	80
Роман	80
Джазыучуну стили	80
Поэзия	85
Бостанланы Хасан	85
Орусланы Махамет	89
«Хурла кёл» деген чыгъарманы юсюнден	91
Борлакъланы Тохтар	93
Къарнаш малкъар литературадан	96
Шахмурзаланы Саид	96
Этезланы Умар	105
«Къаяла унутмагъандыла» деген повестни юсюнден	109
Повестни образлары	111
Романтизм	120
Джыйырманчы — отузунчу джыллада къарачай литератураны болуму	122
Къарачай-Черкесияны къарнаш литературалары	138

**КАРАЕВА АСИЯТ ИСМАИЛОВНА
БОРЛАКОВА ДАРЬЯ БАТАЛБИЕВНА**

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для 10 класса

На карачаевском языке

**Редактор К.-М. Н. Тоторкулов
Художник М. Р. Хахандуков
Технический редактор М. М. Дышекова
Корректор Н. С. Салпагарова**

Сдано в набор 30.06.95. Подписано в печать 20.10.95.

Формат 60х84¹/16. Бумага офсетная.

Гарнитура «Таймс». Печать офсетная.

Усл. печ. л. 8,4. Усл. кр.-отт. 8,6. Уч.-изд. л. 9,0.

Тираж 3000 экз. Заказ № 2947.

**Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство.
357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.**

**Карачаево-Черкесское акционерное общество «Полиграфист».
357100, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.**

Сведения о пользовании учебником

№№ пп	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1				
2				
3				
4				
5				